

॥ पातापस्तारया ॥ पाटजातीम उवराठैर्नैधुत जालाकन सुकामिदं निविना ॥ कयाणम सुभा ॥
 नयक पाठ कथायुने सव आ ॥ यादवपुष्पाक दृष्टादम्पनिपिनमया ॥ मदि बुद्धमपुष्पवा ॥
 मम स्थाणानदीयाता ॥ वनितानरपतिकस्य वपला ॥ अनिनउमरी ॥ अतिउदउत्ताणा ॥ सुय
 नमुनदपतिवशरु ॥ जालाधुरधुम श्रीमससु ॥ नरराधिरानयुजार
 नारदगिस्थासपा ॥ नसाक्ष दनावतारममी ॥ जयसाध्या ॥ उऊवि
 वसीधुनैकोवपी ॥ नरातिमतिम दत्तनीपरिविधिधरुदि नाश्याठमनाकरिथ्य
 यउपम ॥ स्वरस्वर्यमदि मय्यवरख्यपदपर पत्तनीपरिविधिधरुदि मुक्तामसिस्वरमका ॥
 याभदीअविमात्रामे दउत्तरदिदिउजनेयोक्तनकमरीमीदिस मुक्तामसिस्वरमका ॥
 (वसः) सगं गत परं दत्तितानवउत्तरगणादोपाः प्रयाउना ॥ मवेत्तननः सुम्बीनवउ ॥
 तनक्रुतंमना सीतं क्रुतं बुद्धिस्त्रिनसयाइतिमवानामानीमा ॥ उस्तक चानका ॥ ॥ पुनेनवउ ॥

॥ ५० ॥ सरस्वत्यै श्री कृष्णाय नमः ॥ स्मृतं तत्रानुतः ॥ पुनः एकमात्रं मया रक्तासारका
 मयायत् ॥ २ ॥ अथैव सुखं निमग्नं निमग्नं विभुमात्रं कुरुते ॥ कुरुते ॥ कुरुते ॥ कुरुते ॥
 मद्रं दामादरं स्तवनात् ॥ प्राज्ञकं मनयात्रीयति ॥ विहितं क्रियात्तरकादरिवालातविदा
 मन्नावायवतनाक्रमकः ॥ पातवः ॥ अपि ॥ व ॥ कालिदीतगफर ॥ विदरतागापीजन ॥
 म्पद्वयाराधय कुरुमि विद्विपुशसि
 अपितया कथं मन्त्रश्रीरदाह
 पातवः ॥ शताद्यतन्वीपकः ॥ समंताद ॥
 मातुव न नक्षीः ॥ नयादि ॥ एताकतकार्ग ॥
 णिक्किवज्जले रंतामि विद्रुयभाजालाय ॥ विपक्षजालिषुकाः ॥ मयातमातवत ॥ सदाच
 दमसोचमवितमिवमसारं ॥ मातुवतः ॥ शतदद्युगवतः ॥ श्रीचकारकालेकारनालमणेः ॥ श्री
 कुरुभादवस्यपुतः ॥ श्रीधरपवाधिकादनीपर्वणि ॥ मर्षदिगतानामा ॥ मज्जिकमनानाजनका

INTRODUCTION

यस्यास्ते मुखपङ्कजे सुखमृचां वेदः, स्मृतीर्दे य,
तेत्रा सद्यनि यस्य, यस्य रसना सूक्ते च सूक्तामृतम् ।
राजानः श्रियमर्जयन्ति महतीं यत्पूजया गुर्वरा,
कर्तुं तस्य गुणस्तुतिं जगति कः सोमेधरस्येधर ॥

—*Vastupāla* ¹

Somesvara or Somesvaradeva, as he prefers to call himself was the hereditary priest of the Caulukya Kings of Aṭṭhalavād Pāṭan in Gujarāt and was a friend and protégé of Vastupāla, minister of Vāghela feudatories of Caulukyas ruling during the first half of the thirteenth century A.D. at Dhavalakka or Dholā in the modern Ahmedabad District.

Vastupāla was a shrewd politician and a successful general, and came from a Jaina family belonging to the Prāgvāta (Porvād) community which is famous in the history of Gujarāt for its valour, statesmanship and business acumen. But it is noteworthy that Vastupāla was also a patron of learning, a promoter of literature and art, a philanthropist, a man of religious devotion and a great builder of monuments, such as temples on Mount Ābu and Mount Girnār. In all these he was helped and assisted by his younger brother, Tejapāla. Vastupāla was known to have composed a Mahākāvya—*Naranārāyaṇ-ānanda*²—and several Stotras or devotional hymns. Consequently, a large number of poets and scholars who had gathered around him made a remarkable contribution to various branches of mediaeval Sanskrit literature. Somesvara was the most noteworthy figure in the literary circle patronised by Vastupāla³. Occupying the high position of the Royal priest of the Gujarāt sovereign ruling at Aṭṭhalavād Pāṭan, Somesvara was not merely a protégé of Vastupāla, but

CORRIGENDA

Introduction, p. i. read वेत्ता for वेत्तः; सूत्रे for सूत्रे and सूत्रेः for सूत्रेः.

Act. I, p. 5 read, after V. 14. राजानम्—(कर्णमार्गेश्वर) for राजानम्ः—(कर्णमार्गेश्वर)

Act. V, pp. 81 onwards. Change verse nos. 11, 12, etc. to 9, 10 etc., upto p. 100. The last verse no. on p. 100 will be 62.

friendship between these two remarkable men may be regarded as the real fountain head of the last political and cultural revival of Hindu Gujarāt that is to be found during the thirteenth century.

Someśvara and his ancestors

Unlike so many other authors in Sanskrit literature, Someśvara has given a good deal of information not only about himself, but also about his ancestors. In the last canto of his *Surathotsava Mahākāvya*, called the *Kavi-Praśasti-Varnana*, he has given brief sketches of ten of his ancestors, and also supplied important autobiographical details. It would be useful for our purpose to have a glance at the summary of that part of the canto. There Someśvara says—“There is a city of Brahmins called Nagara,⁵ where the prescribed rituals are strictly adhered to, and where the Kali was unable to enter, as it was purified by the three sacred fires—viz Gārhapatya, Āhavanīya and Dakṣiṇa. Really speaking, it is a great place of pilgrimage. There all the people recited Vedas, and even a child was not impure. It was fancied that attracted by the beauty and purity of the place, gods abandoned the heaven and incarnating themselves as Brāhmins, resided there. In that city among the Brāhmins of the Vasiṣṭha Gotra there was a family bearing the surname Gulecā.⁶ In that family a great Brāhmin called Solasārman was born, who satisfied his ancestors with the Soma juice in the sacrifices performed by him, and also by doing the Śrāddha ceremony at Prayāga. He was made Purohita by Mularāja, the lord of the Gurjara land, and consequently he attained fame among the Caulukyias, just as Vasiṣṭha in the solar dynasty. Even in this Kali age he performed the Vājapeya sacrifice according to proper rituals. How far shall I describe his good deeds? It is enough to say that he used to recite the Rgveda, had performed a number of sacrifices, gave food to the hungry, and controlled his senses. His son was Lallaśarman, who was the Purohita of Cāmundarāja, Mularāja's son. The son of Lallaśarman was Muñja, who became the priest of Durlabharāja. Under his priesthood, nothing in this world was unattainable for Durlabharāja. His Son was Soma,⁷ by whose favour the kings attained victory everywhere. Soma's

Śatruñjaya in Saurāṣṭra and Viradhavala, the Vāghelā chief of Dhavalakka, had appointed them as ministers, after they were introduced to him by Someśvara (*Ibid*, p 28)

⁵ A shortened form of Vadnagara (ancient Ānandapura) in North Gujarāt, from which the Vadnagarā Nāgara Brāhmins of Gujarāt get their name.

⁶ Among the present-day Nāgaras, the Guleca Gotra is mentioned at the time of the Gotroccāra at the good-bye ceremony after the marriage vide Dhruva, *Digdarśana* (Guj), p 18n

⁷ This must be the same Soma or Someśvara, who was instrumental in getting admission to Anahilavād for the Suvihita Jaina monks.

son was Āmaśarman, who performed six forms of the Jyotiṣṭoma sacrifices and bore sacrificial title of Samrāt.⁸ He was the Purohita of king Karna, the father of Siddharāja. The wealth he received from the Caulukya kings, he spent in building the shrines of Śiva, digging ponds, beautiful with lotuses, and giving donations to the poor. Once Karna had invaded the kingdom of Dhārā. Realising that the Mālava army was being defeated in the combat, the Purohita of Dhārā produced a Kṛtyā or demoness. But Āmaśarman not only protected his king by the power of his Mantras, but defeated the Kṛtyā, who disappeared after destroying her creator. The son of Āmaśarman was Kumāra, who was the Purohita of Siddharāja. By the power of his blessings Siddharāja captured the lord of Sindhubhūsa, put into prison the powerful king of Mālvā with his harem, and taught the haughty chief of Sapādalaḥṣa how to bow down his head. This Purohita of the Cakravartin performed many sacrifices and dug hundreds of ponds. Kumāra's son was Sarvadeva, who was highly proficient in the Manusmṛiti. Following the tradition of his ancestors, he performed sacrifices, and satisfied the people by giving donations, but never stretched his own hand to receive them. Sarvadeva's son was Āmiga, who was a Vedic scholar. To him, who liked to do good deeds, only two things were shameful—viz., to hear his

⁸ It is noteworthy that in mediaeval Gujarāt not only Vedic sacrifices were performed, but they were popular. The tradition continued, at least, upto the beginning of the 14th century A.D. when the Muslims captured Anahilavāḍ. Candu Paṇḍita (1297 A.D.), the celebrated commentator of the Naisadhīyacarita and an inhabitant of Dhavalakka, had performed several Vedic sacrifices like Dvādaśāha and Agnicayana. By performing the Vājapeya and Brhaspati-sava sacrifices he got the titles of Samrāt and Sthapati, respectively—

ये वाजपेययज्ञेन कर्तुं सम्राट् कृत्वा बृहस्पतिस्रः स्वपतितमपि ।

ये द्वादशाहय(ज)नेऽग्निचिदप्यभूत् स श्रीचन्द्रपण्डित इमा-क्षिततान् दीकाम् ॥

He also performed a number of Somasūtras. Candu is the only commentator of Sanskrit poems, who often quotes the Śrauta Sūtras (Handiqui, Naisadhīyacarita, trans., Intro., p. 8). This shows how Vedic learning flourished in Gujarāt especially among the Brāhmins from Vāḍnagar. Anahilavāḍ and Dhavalakka. Dhavalakka, which was the place of Vastupala's activity became the second capital of Gujarāt not only from political but also from cultural point of view. It would be interesting to mention in this respect that the Tattvopaplavasīmha of Jayarāśi Bhaṭṭa (circa 7th-8th century), a unique work on the Lokāyata philosophy, was copied down at Dhavalakka in the year 1293 A.D. This shows that dialectics was a highly prized subject in that city during the reign of the Vāghelas and even study of the tenets of an almost forgotten school of philosophy like that of Cārvāka was not neglected (R. C. Parikh, Taṭṭvopaplavasīmha, Intro., pp. 1 f.).

praise from the superiors and living in this prison house of the worldly existence. He had four sons like the four Vedas of the Brahman or creator. Eldest among them was Sarvadeva who was a great scholar. Names of other three were Kumara, Munja and Āhaḍa. Sarvadeva immersed the remains of King Kumārāpāla in the sacred Ganges and satisfied the Brahmins of Gaya and Prayaga by giving them donations. He sunk tanks in various places worshipped Śiva everyday, welcomed every Brahmin and consequently he was praised in every house. His brother Kumara was free from greed. One day at the time of the solar eclipse the king of Gujarat who was Kumārāpāla's son* offered him many jewels but he did not accept them though pressed by the donor. By worshipping the Śiva god called Kaṭakesvara he healed the fatal wounds of Ajayapāla which he later had received in a battle. At a time of famine when the people had become emaciated like skeletons he prevailed upon King Muṛāja II to remit the taxes. Pratapamalla of the Rāṣṭrakūṭa clan had made him his counsellor. Once the Caulukya king appointed him as the Commander and by defeating the enemies he proved himself worthy of choice. Once Kumara fought with King Vindhya the grandson of Yośovarman the lord of Dhara. Not only did he drive away Vindhya but having devastated his city called Gogasthana dug a well on the site of his palace. He got great wealth from the land of Malva and gave it away when he went to Gaya for a Śraddha ceremony. Kumara defeated the invincible army of the lord of the Mlecchas near a place named Rājāsara or Rāṇāsara and satisfied the manes by performing the rites with the waters of the holy Ganges. He was proficient in the six Karmans of the Brahmin and always uttered the sacred syllables—ॐ नमः. He had shown his proficiency in the Śāstras when performing sacrifices and that in Śāstra or arms when fighting in the battles. He always bore the Brahmasūtra or sacred thread on his body and Rājyasūtra in his heart that is he incessantly thought about the welfare of the state and the king. Kumara had an obedient wife named Lakṣmī who was beautiful like the goddess Lakṣmī. She gave birth to three sons—Mahādeva, Someśvara and Vijaya.¹⁰

Thus Someśvara was the son of Kumara and Lakṣmī. He had two brothers, one elder and the other younger, named Mahādeva and Vijaya respectively. He has given the history of his ancestors ranging over a long period of about 250 years from the days of Mūlarāja. It is evident from this account that Someśvara was born in one of the most eminent, learned and wealthy

* As Kumārāpāla had no son we take the word son (Kumārāpālasya sutena rājña—v 31) to mean his successor. We are totally justified in this interpretation because just after this Ajayapāla the successor of Kumārāpāla is expressly mentioned by his name (v 32).

¹⁰ Surathotsava XV 143

Brāhmin families of Gujarāt. That family hailed from Vāḍnagar. In addition to doing the work of the high priest of the king, some members of the family, like Someśvara's father Kumāra, could fight and command an army successfully. We can say, on the authority of the *Amamacaṇṭra* of Muniçandrasuri (1199 A D) that the same gentleman was the chief accountant of Gujarat (*Nṛpa-kṣapaṭalādhyakṣa*) for some time and that he had revised and corrected the said work at the author's request. This would not appear strange when we look to the manifold duties of the Rājapurohita in ancient India, who was not only an expert in the Śāstras, but also proficient in the Dandanīti or politics, and sometimes had to look after the civil and military administration. We have seen above that Vedic learning and rituals were highly prized things among the ancestors of Someśvara and some of them were, no doubt, great scholars. But it may be remarked here that though Someśvara has given many interesting details about his ancestors, he has said nothing about their literary works, if they wrote any.

Literary works of Someśvara

After eulogizing his ancestors, Someśvara has mentioned a few facts about himself in the *Surathotsava*. He says how contemporary poets like Harihara and Subhaṣa appreciated his poetry.¹¹ By composing a work full of poetic merits, and a play, within only half of a Yāma (one and a half hour), he had highly entertained the members of the assembly of the Caulukya king Bhīma-

¹¹ श्रीलोकेश्वरदेवकरेरेत्य लोचनं गुणप्रामम् ।
हरिहरभग्नमृत्तिभिरभिरितमेव कविप्रवरै ॥

• • •
वसुदेवतावमन्तरय वने श्रीलोकेश्वरम् ।
पुनोति विमुखात् मुक्तिं मादित्याभोजिषे मुखा ॥
तव वसुदेवतावमन्तरय लब्धं सन्तानं प्राम् ।
अतः तव वसुदेवतावमन्तरय लब्धं सन्तानं प्राम् ॥

Ibid, XV. 44 and 46-47

Poetry of Harihara and Subhaṣa has been praised by Someśvara in the beginning of his *Kīrtikaumudī Mahālavya* (I. 24-25). Subhaṣa is well known as the author of the *Dūtīlāgada Chāyānāṭaka*. Harihara was a descendent of Śrīharṣa, author of the famous *Naṣadhiyacarita*. So far only stray verses ascribed to Harihara were available in the *Prabandhas*. Very recently a full-fledged literary composition, viz., *Śaṅkha-parābhava Vyāyaga*, by Harihara, delineating Vastupāla's victory over Śaṅkha, ruler of Bṛghukaccha, has been discovered. For a notice of the same *vide*, *Sardesaiya, Journal of the Oriental Institute*, June, 1958.

deva of Anāhīlavād Patan ¹² After praising his own poetry and also the poetry and munificence of Vastupāla in a number of verses (vv. 48-66), he closes the canto, which shows that the author and the patron were fast friends before the composition of the Surathotsava

The Surathotsava Mahākāvya ¹³ gives the story of king Suratha contained in Saptasatī or Devīmāhātmya in the Mārkaṇḍeya Purāna. Someśvara's Kīrti-kaumudī Mahākāvya ¹⁴ is a panegyric of the glorious deeds of Vastupāla and is very important for the study of contemporary history and society His play Ullāgharāghava which is presented in this edition dramatizes the Rāmāyana-story It was acted in the famous temple at Dvārakā on the Prabodhini Ekā-dasī, as stated in the prologue. ¹⁵ We cannot say with certainty whether the play with which Someśvara entertained the assembly of Bhimadeva II was this Ullāgharāghava Ullāgharāghava, as mentioned at the end of the play, was composed at the request of the poet's son, Lallaśarman But this, however, does not exclude the possibility of the Ullāgharāghava being identical with the play mentioned in the last canto of the Surathotsava

In addition to these, Someśvara has composed an anthology of 217 didactic verses called Karnāmṛtaprapā, ¹⁶ and a hymn to Rāma in one hundred verses, entitled Rāmaśataka Judging from the number of the manuscripts of the poem and of its two commentaries—one by Ekaṇātha and the other by some unknown author—we can say that the Rāmaśataka was a fairly popular work. ¹⁷

¹² कान्येन नृवपदपाकरमास्वेन
यामार्थमात्रपटितेन च नाग्येन ।
श्रीनीमभूमिपतिसमदि सभ्यलोके-
मस्तोकमददद्यवदमादये व ॥

—Surathotsava, XV 49.

¹³ Edited by Pt Sivadatta and K. P. Parab, Kāvya-māla Series, Bombay, 1902

¹⁴ Edited by A. V. Kathavate, Bombay, 1883.

¹⁵ This reference becomes significant when we know that in mediaeval Gujarat a number of Sanskrit plays were performed on festive occasions. Vide B. J. Sandesara's paper *Gujarataman Sanskrit Nāṭaka* (Guj.) published in *Itihāsaṁ Kēdī* (Padmrajā publications, Baroda, 1945)

¹⁶ A manuscript of the Karnāmṛtaprapā is preserved in the Government Collection deposited at the Bhandarkar Institute, Poona For a detailed notice of the same, vide Sandesara, Literary Circle of Mahāmātya Vastupāla, pp. 140-42 The work has been taken up for publication in the Rājasthan Purātana Grantha-mālā by Ācārya Jinavijayaji.

¹⁷ For a notice of the Rāmaśataka, vide Sandesara, op. cit., pp. 136-37.

Prasasti of the Ābu temple built by Vastupāla and Tejapāla is a composition of Someśvara, and can be still seen in the temple in the form of an inscription. It is a beautiful poem in 74 verses in different metres and bears the date of 1287 V S. (1231 A D), the year of installation of the image of Neminātha in the temple.¹⁸ The metrical portion in two, out of several, Gūṇār inscriptions of Vastupāla are from the pen of Someśvara.¹⁹ These two inscriptions are dated 1288 V S (1232 A D.). His Vaidyanāthaprasasti, commemorating the reparation of the Vaidyanātha temple at Darbhāvati or modern Dabhoi near Baroda, by King Visaladeva, son of Viradhavāla, bears the date of V S 1311 (1255 A D),²⁰ which shows that Someśvara lived at least for 16 years after the death of Vastupāla in 1296 V S (1240 A D). The Vaidyanāthaprasasti seems to be his last composition. One more Prasasti was written by Someśvara, but no trace of it is available to-day. That was the Prasasti of the Viranārijyana Prāsāda, built by King Viradhavala at Dhavalakha. It contained 108 verses, according to Rajasekharaśūri's Prabandhaśeṣa (p. 59). It can be inferred from the name of the monument that it was a temple of Nārāyaṇa or Viṣṇu. No remains of this temple nor any other building of Viradhavala or Vastupāla have survived at Dholkī.

Thus Someśvara attempted successfully various forms of Sanskrit literature like Mahākāvya, Nāṭaka, Stotra, Prasasti, Subhāṣitā, etc. From his numerous compositions on various subjects it appears that he was a man of liberal outlook. Though he was a devout Śaiva and Śākta and an adept in the Vedas, he wrote not only poems and plays praising Rama, but also Prasastis for the Jaina temples.

Peterson²¹ and Aufrecht²² have tried to identify our Someśvara with the author of a commentary on the Kāvyaaprakāśa, known as the Kāvyaḍarśa-Saṅketa, whose name was also Someśvara. But the identification is not correct, as the author of the Kāvyaḍarśa-Saṅketa was the son of Devaka of Bhāradvāja Gotra²³ while our Someśvara was the son of Kumāra of Vasiṣṭha Gotra. The two authors were different.

¹⁸ For the text of the Ābu Prasasti, vide Jinavijayaji Prācīna Jaina Lekhasaṅgraha, no. 64, Acharya, Historical Inscriptions of Gujarāt, no. 206.

¹⁹ Jinavijayaji, op. cit., nos. 38-1 and 40-3, Acharya, op. cit. no. 207 and 209, Shastri and Parab, Prācīna Lekhamālā, nos. 168 and 170.

²⁰ Epigraphica Indica, Vol. I, pp. 20 ff., Acharya, op. cit. no. 215.

²¹ Peterson, Report V, p. 84.

²² Catalogus Catalogorum, Vol. I, pp. 102 and 737. Also vide Sutathotava, Intro., p. 16.

²³ Kāvyaḍarśa-Saṅketa (R. C. Parikh's edition, Rajasthan Purātana Granthamālā, no. 46), p. 352, Intro. p. 8.

Chronology of Someśvara's works

No work of Someśvara, except his inscriptions bears any date. But upper or lower limit of at least some of these works can be decided on the basis of internal evidence. A comparison of the *Surathotsava* and the *Kirtikaumudī* reveals a great difference between the style of these two poems. In the former, the style appears to be more or less of the Gaudī type, forced and obscure and full of tiresome puns while the style of the latter is of the Vaidarbhī type, marked by perspicuity, and makes one believe that here the model was that of Kālidāsa. One cannot with certainty view this difference of style as a criterion of priority in time, but it tempts one to believe that probably the work of the Gaudī style may have been earlier. This surmise is further corroborated by the subject matter of the two poems. The *Surathotsava* is more or less an allegory of the political misfortunes of Bhīmadeva II and the re-establishment of his power at Anahilavīḍ. Bhīmadeva II who is known as *Bholo* or *simpleton*, was a weak sovereign and he was unable to protect his kingdom from the depredation of his feudatories as well as the foreign enemies and there was a time when a chieftain named Jayantasimha could usurp the throne of Anahilavīḍ for sometime, about 1224 A.D. (1280 V.S.) and issue the grants in his own name.²⁴ Naturally Bhīma had to take refuge somewhere and he could regain his lost kingdom in 1225 or 1226—in any case before 1227 A.D.²⁵ through the faithful service of Vāghela chief Lavanaprāsāda and his son Virādhavala. The *Surathotsava* also describes similar misfortunes of and regaining of power by a mythical king Suratha, and it is quite probable that Someśvara may have chosen the story of Suratha as the theme of his poem on account of its striking similarity with contemporary events and that he may have written the work to commemorate the re-establishment of Bhīmadeva's power sometime about 1227 A.D. The *Kirtikaumudī* (I\ 31) narrates the events of Vastupala's life including the temples built by him and on the reasons adduced by Kathavate (K.K. Intro. p. 17) it was composed after 1237 A.D. In the *Bharatavākya* at the end of the Ullagharaghava (राजानो जनयन्तु कीर्तितुमुदैरानोदिनी मेदिनी०) Someśvara appears to refer to his *Kirtikaumudī*. If this inference is correct then it can be adduced that the Ullagharaghava was written after the *Kirtikaumudī*. Nothing definite can be said about the dates of the *Karnamṛtaprapa* and the *Rama sataka* though on the basis of stylistic improvements I would like to consider both of them as later than the *Surathotsava*.

²⁴ Buhler *Indian Antiquary* Vol. VI pp. 187 ff.

²⁵ D. K. Shastri *Gujaratano Madhyakālīn Rajput Itihas* (Guj.), Vol. I, 1st ed. p. 359.

Stray verses of Someśvara

The Prabandhas give a number of references and anecdotes which bear upon Someśvara's relations with Vastupāla. All these cannot be taken at their face-value, but a critical examination of them reveals that they are based upon historical facts. The Prabandhas have also cited a number of stray extempore verses spoken by Someśvara on particular occasions.²⁸ His praise of Tejapāla when the latter returned after defeating Ghugūla, the chief of Godraha or modern Godhrā, beautiful description of the Lalitāsara, a lake built by Vastupāla at Palitana and named after his wife, Lalitā, laudatory verses for Vastupāla during the Sanghayatra on Mt Śatruñjaya, verses in praise of Viradhavala when he held darbar after a victory—these are some of the illustrations in point.

The Suktimuktavali of Jahlana, keeper of elephants of King Kṛṣṇa (1247—1260 A D) of Devagiri, contains four verses (इन्द्रविजयना०, यथावशादना०, वनमुनि०, वाच दत्तम०) of Someśvaradeva. Now we know that there were more than one poets of this name,²⁹ and one is not quite sure whether the author of these verses is our Someśvara. But considering the fact that the Suktimuktavali contains verses of several other Sanskrit poets from Gujarāt—like Hemacandra, Somaprabha,³⁰ Śrīpāla,³¹ Vastupāla, Vāgbhaṭa,³² Vijayapāla,³³ Prahladana,³⁴ Durlabharaṇa,³⁵ Devabodhi or Devabodha,³⁶ Kumudacandra,³⁷ Arasi Thakkura or

²⁸ Sandesara op cit p 50

²⁹ Kṛṣṇnamachanar, Classical Sanskrit Literature, pp 1108-9

³⁰ Author of the Prākṛit work Kumārapalapratibodha (published in G C S, no 14), Sinduraprakara, etc

³¹ Blind poet laureate of Siddharaja Jayasinha, author of the Praśasti of the Sahasralinga lake (lost) Praśasti of the fort of Vadnagar, etc

³² Author of the Vāgbhaṭaśāstra, a work on poetics

³³ Grandson of Śrīpāla, author of a Sanskrit play, Draupadīśvayamvara

³⁴ Author of the Parthaparāśrama Vyāyoga (published in G O S no 4) founder of Prahladanapura or Palanpur, a city in North Gujarāt

³⁵ Author of the Sāmadrikatīlaka (1160 A D) and a minister of King Kumārapāla

³⁶ The Prabhāvakācārita (ch 21) says that Devabodha had come to Anahilavād during the reign of Siddharaja and had come in contact with the poet Śrīpāla. He is said to be an Ācārya of the Bhagavata sect. Both Devabodha and Śrīpāla were favourites of Siddharaja but their mutual relations were anything but friendly (R C Panik, Kavyanūśāsana Intro pp 255 ff)

³⁷ Kumudacandra was an Ācārya of the Digambara Jain sect and a contemporary of Siddharaja. His dispute with the Śvetāmbara Ācārya Vadi Devasuri is the theme of the play Mudrāṭakumudacandra Prakaraṇa by Yasa-candra.

Arisimha,³⁴ and also two verses ascribed to Siddharāja Jayasimha (1094-1143 A.D.), the famous king of Anahilavāḍ, it is quite possible that the said Someśvara-deva is none other than our author. The probability becomes stronger when we know that our author prefers to mention himself as Someśvara-deva, just as the compiler of the *Sūktimuktāvalī* has done. Moreover, the *Sūktimuktāvalī* quotes two verses from the *Vaidyanāthaprasasti*,³⁵ which is definitely a work of Someśvara. The anthologies seldom quote from inscriptions and the fact that the *Vaidyanāthaprasasti* is quoted that way shows that it was considered a composition of high literary merit.

It is interesting to note that a verse from the *Kīrtikaumudī* (VII 79 निगदितु विपिनारिः) has found place in the *Vasantavilāsa*, an old Gujarati *Phāgu* of the 15th century A.D.

Someśvara abandoned *Vyāsavidyā* after the death of *Vastupāla*

Someśvara's verses in praise of *Vastupāla*, referred to above, reveal the respect and admiration of a friend. *Vastupāla* has also paid tribute to scholarship, poetic merits and high position of Someśvara in equally glowing terms (in the verse quoted in the beginning of the Introduction). According to the *Prabandhas*, it was Someśvara who saved *Vastupāla* twice from the wrath of king *Viśaladeva*³⁶ with whom the former was not on good terms. When *Viśaladeva* was harassing *Vastupāla* and *Tejapāla* in spite of their previous obligations on him, Someśvara readily composed a verse suggesting the ruler's ingratitude, and the king was ashamed.³⁷ The *Prabandha* notes that after the death of *Vastupāla*, Someśvara abandoned the *Vyāsavidyā* to mark his deep sense of bereavement at the loss of his great friend, and refused to recite the *Purāṇa* though pressed by *Viśaladeva*. And the King appointed another gentleman named *Ganapati Vyāsa* to do his work.³⁸ There seems to be truth in this tradition as we find *Ganapati Vyāsa* as the writer of the second *Prasasti* of *Nānaka* in 1272 A.D. in which he mentions himself as the author of a poem called *Dhārādhvamsa*, commemorating *Viśaladeva*'s victory over *Mālava*.³⁹ It is clear that *Ganapati Vyāsa* had become court poet of *Viśaladeva*.

³⁴ Author of the *Sukṛtasāhikīrtana Mahākāvya* a panegyric of minister *Vastupāla* who was his patron.

³⁵ मूरु वीमतादः and वीमतादः. As the text of the *Prasasti* at *Dabhoi* is in a very fragmentary state owing to the delapidated state of the slab bearing the inscription it has not been possible to trace out these verses.

³⁶ *Sandesara* op cit. p. 33.

³⁷ *Prabandhakośa* p. 125 *Vastupālacanta* III 332 *Vividhatīrthakalpa*,

p. 80.

³⁸ *Purāṇanaprabandha-aṅgraha* p. 80.

³⁹ *Acharya* op cit. no. 219 v. 18.

We do not know the date of Someśvara's death, just as we do not get the date of his birth. He was living at least upto 1255 A.D., the date of the Vaidyanāthapraśasti.

Ullāgharāghava Nāṭaka

After biographical and historical details about life and works of Someśvara let us come to his play, Ullāgharāghava which is presented in this volume.

As for the contents of the play—in act I, after the Nāndī, Śatānanda, the Purohita of Janaka, refers to the grief of the king that his daughter Sītā will now be separated from him, that is, the play begins after the marriage of Rāma and Sītā. Daśaratha, his two sons and Sītā take Janaka's leave and start for their capital. After a while the chamberlain Haridatta informs how, on the way, angry Paraśurāma was pacified by Rāma, and Janaka goes to inform the inmates of the harem about this great success of his son-in-law. From a Viśkambhaka in the beginning of act II containing a dialogue between two servants we know that Daśaratha has decided to install Rāma as the king and has called for his Purohita, Vaiśiṣṭha. Then Rāma and Sītā accompanied by the gardener move about the pleasure-garden and the pleasure-pond and enjoy the beauty of the place. Meanwhile Daśaratha calls Rāma and bids him to remain ready to take charge of the onerous duties of state-affairs. It is evening, and the stanzas of the Vaitālikas describing the evening twilight are heard from the background. The chamberlain informs Daśaratha that Queen Kaikeyī requests him to come to her palace. Before going there, the king again tells Rāma to remain ready for the coronation ceremony. In act III from the conversation of two maid-servants, it is inferred that Kaikeyī has decided to obtain the two "gifts" from the king, which the latter had promised her sometime ago and that one was the banishment of Rāma and the other was the coronation of her son Bharata in his place. Then Rāma drives in state to the Palace, witnessing the festivities in the city, but coming to the residence of Kaikeyī, he and Sumantra find the old king vainly attempting to persuade the queen, so that she may not insist upon her demands. The king faints when he sees Rāma. At this juncture enter Kausalyā, Sumitrā and Sītā and are stunned to learn the new turn of events. Angry Lakṣmaṇa enters with drawn bow, demanding to know the person who would banish Rāma. But Rāma parries him and bidding farewell to all retires to the forest, and grief prevails in the whole kingdom.

The whole of act IV is utilized for supplying information regarding events that occurred after the banishment of Rāma. The act is devoted to the aerial travel and conversation of two Garudharas—Kumediṅgida and his son Kana-lakṣṣa. We know that Daśaratha is dead, Bharata follows Rāma to Citrakūṭa,

but there he is prevailed upon by Rama to return to Ayodhyā for the protection of the people. Rama has killed the demon Viradha and in the end he expresses a desire to go in the southern direction. Act V has a Viśkambhaka in the beginning in which the audience know from the soliloquy of Mārīca that Ravana wants to take his help in the abduction of Sita and that the ears and nose of Śurpanakha were cut by Lakṣmana and also that the demons residing in the Janasthana were killed. Then enters Ravana and forcibly carries away Sītā. Jaṭayu king of the vultures comes to Sita's help and fights with Ravana but he is not successful and from the speech of Ghorākṣa Ravana's attendant, we know that Jaṭayu is fatally wounded. Rama and Lakṣmana not finding Sita in the hut start for her search and learn the details of her abduction from Jaṭayu. Jaṭayu advises Rama to go to the Pampāsara in the south where he will make friends with Sugriva and other monkey chiefs, and thus a suggestion is made as to how it will become possible for Rama to attack Lanka. Act VI begins with the dialogues of two demons viz. Malyavan and Sarana from which the audience know that Vali was killed by Rama and Hanuman had burnt Laṅkā. Vibhīṣana advised Ravana to return Sita to Rama but he was insulted and consequently went over to Rama's camp. Then Angada comes to Ravana's court on a peace-mission but his mission fails and there follows an interchange of recriminations. The battle-cries of the monkeys are heard from the background. Ravana from the terrace of his palace takes a view of Rāma's army and the chief warriors are pointed out to him by Śuka. In the same way Rama and Vibhīṣana see Ravana's army from the peak of mountain Suvela.

Almost the whole of act VII is a dialogue between Kārpaṭika who was a spy of Lavana the lord of Mathura and a friend of Ravana and a demon named Viśkamikha. We know that Ravana has been killed. Sita has come out pure from the fire and Vibhīṣana is installed on the throne of Laṅkā. Kārpaṭika says that he would try his best yet to create difficulties in the way of Rama. In the end Vibhīṣana's voice is heard from the background requesting Rama to sit in the aerial car Puspakā for going to Ayodhyā. Act VIII begins with the aerial journey of Rama to Ayodhyā. Sita asks him about various places coming on the way and he satisfies her curiosity. Kārpaṭika in the guise of a young Muni rushes to Ayodhyā. There he spreads the false news that Ravana having killed both Rāma and Lakṣmana is coming in his aerial car to attack Ayodhyā. The army is ordered to remain ready and Kausalyā and Sumitrā struck with grief prepare for burning themselves alive. At this juncture enters the aerial car. Bharata aims an arrow at Vibhīṣana taking him to be an ally of Ravana but Viśiṣṭha who knows everything checks him and the evil plot of Kārpaṭika is discovered. There is happy reunion of the family and in the end there is a Bharataśrīkya in the mouth of Viśiṣṭha.

We may mention here that at the end of each act the poet has a verse in praise of Vastupāla which speaks of his close associations with the patron. At the end of the play there is a Praśasti of four verses, in which the author gives some autobiographical details. Two of these verses (य द्वाभिः and अहमतीवः) are also to be found in the last canto of Surathotsava (as vv. 39-40) to which we have already referred.

Thus, the Ullāgharāghava is a long drawn out play, possibly having as its model the Anargharāghava of Murāri (before the 9th century A.D.), a play in seven acts. There is a series of Rāma-dramas ending with the word Rāghava which seem to have some connection with one another. We are ignorant about the Udāttarāghava of Māyurāja, which is known only by reference,⁴² and we are not able to say anything about its relation with the Anargharāghava of Murāri, which may have either succeeded or preceded it. Murāri seems to have been imitated by Jayadeva (circa 1200 A.D.), in the Prasannarāghava,⁴³ which is also a Rāma-play in seven acts. Murāri's play was very popular in Sanskrit literature at this time, and he has been spoken of very highly in anthologies, and a large number of commentaries were written on his play.⁴⁴ The play was zealously read and studied also in mediæval Gujarāt, and Naracandra and his Guru Devaprabha,⁴⁵ both of them contemporaries of Vastupāla have composed commentaries on it. A third commentary was written by Jinaharsa in the 15th century. And it is no wonder if Someśvara was influenced by it. Just as act IV of the Ullāgharāghava is entirely taken up by the dialogue of two Gandharvas—Kanakacūḍa and Kumudāṅgada, the later part of act VI of the Anargharāghava is similarly devoted to the talks between Ratnacūḍa and Hemāṅgada, who are also Gandharvas. These dialogues in both the plays serve the same purpose viz., to inform the audience about the events that had taken place earlier. Dialogues of Malyavān, Śuka and Sārana are found almost in identical places in act VI in both plays. VIII 29-30 of the Ullāgharāghava are mere imitation of the VII 97-98 of the Anargharāghava, and the whole of the act VIII in the former play seems to have been inspired by act VII of the latter, though here one may be tempted to say that the poet may have also seen the portions describing

⁴² Keith, Sanskrit Drama, pp. 223 ff.

⁴³ *Ibid.*, p. 226. Unmattarāghava of Bhāskara Kavī of unknown date, though a one-act play, seems to have been influenced at least in its name by the plays like the Anargharāghava.

⁴⁴ Krishnamachariar, Classical Sanskrit Literature, p. 638.

⁴⁵ L. B. Gandhi, Catalogue of the Jama Bhāṇḍāra at Pāṭan (G.O.S. No. 76), p. 301, also H. D. Velankar, Jinaratnakosa.

⁴⁶ L. B. Gandhi, op cit., Intro, p. 52.

Rāma's return to Ayodhyā in canto XIII of the Raghuvamśa and act X of the Bālarāmāyaṇa of Rājasekhara (circa 900 A D.)

The Ullāgharāghava betrays some influence of the Abhijñānaśākuntala. The scenes in which Sītā goes to Ayodhyā and the grief of Janaka at the separation from his dear daughter is expressed, are reminiscent of similar scenes in the fourth act of the great drama of Kālidāsa. When Someśvara wrote:

नवपरिणीता दुहिता गच्छन्ती पतिगृहाय बन्धूनाम् ।
परमार्थेदिनामपि वैद्वन्यं विरचयत्येव ॥ (1-10)

he must have in his mind the following half verse from the Śākuntala, put in Kanva's mouth :—

वैद्वन्य मम तावदादृशमहो रनेहादरणीयः ।
पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुःखेनैव ॥ (IV. 5).

And Śatānanda's instruction to Sītā —

शुश्रूषा श्वशुरे ननान्दपु नतिः श्वश्रू सेवाश्रुतिः
पत्न्यौ त परता सनर्म च वचननिमित्रार्गो शुचौ ।
साङ्गत्वं कुलवालिनामु विनयः पूज्ये तनौ सश्रुति-
मार्गोऽय मुनिपुङ्गवेर्गृहदशा श्रेयःश्रिये दर्शितः ॥ (1-21)

appears to have been based on the famous verse in the Śākuntala spoken by Kanva beginning with the words शुश्रूषस्व युक्त्वा (IV. 17). In the second act of the Ullāgharāghava Rāma protects Sītā from the bee which was attracted by the fragrance of her mouth and addresses him a verse भ्रान्तके भ्रमर भवता (II. 35), which is inspired by a similar scene in the first act of the Śākuntala and the verse चण्डिका दृष्टिः (1. 20). सरस्वती स्नान (II. 46) is clearly influenced by the well-known verse in the Uttararāmācarita (II. 2) beginning with त्रियशाया दृष्टिः. In the same way मीथ तदेव नगरं च तदेव (I. 27) reminds one of the following Subhāsita ascribed to Bhartṛhari—

तानीन्द्रियाणि सखलानि मनस्तदेव सा बुद्धिप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्धोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव हान्य क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥

Sanskrit drama was generally under the influence of the court and though the audience was mixed its worth was judged by the learned who were intent on discerning poetic beauties or defects. The result was that the poet attempted to introduce as many lyric verses as he could, and consequently the action and dialogues suffered. This process can be seen in full development in Mūrān, Rājasekhara and other later dramatists, in whom we find subordination of action to description, and the degeneration of the description into a mere exercise in

style and in the use of alliterations ⁴⁷. We find these features also in *Somesvara* he being the child of his age. At some places he has made the descriptions lengthy, e.g. whole of the fourth act is devoted to the long and tedious dialogues between two *Gandharvas*. The second act describes the beauties of the garden, and a part of the last act gives a large number of verses in epic style about several geographical places from Lanka to Ayodhya. This was partly due to the fact that the plays for their reputation depended largely on being read, not witnessed however important it may have been for the poet to secure the recognition of public performance.

But the merit of *Somesvara*'s work lies in the fact that though it exhibits all these characteristics of the later drama, prose as well as verses in it are written in an elegant and effective style, which has always marked his compositions. He has tried to dramatize the whole of the *Ramayana* but has utilized his long and unwieldy subject matter in a judicious way as a result of which his acts generally do not degenerate into something like separate plays, as has happened in the case of the *Balarāmāyana* of *Rajasekhara*. The *Ullagharaghava* has numerous lyric verses which can be cited as poetic achievements of *Somesvara*.

CRITICAL APPARATUS

The present edition is based upon the following two manuscripts

I Manuscript designated ३०

Material—paper

Folios—91

Size—10" X 4½"

Script—Devanagari

No. of lines on each folio—11

No. of letters in each line—36 to 40

Condition—Very good

Date of copying—1696 V S

Place of copying—Ahmedabad

Place of deposit—Pt. Dayāvalalaji Jaina Jāna Bhāndāra, Devaśāno
Paḍo, Ahmedabad

Some one has effaced the colophon at the end of this manuscript excepting the portion which mentions the date and place of copying which reads as follows —सवत् १६९६ श्रेष्ठे । श्रीगङ्गाधरदासजनने ॥ छ ॥

II Manuscript designated ३१

Material—paper

folios—88 folios 1, 5, 16, 39, 40, 71, 73 and 87 missing

⁴⁷ Keith op cit p 244

उद्धाधराधवनाटकान्तर्गतानां पात्राणां परिचयः

स्थापकः	}	—नाटकाभिनेता
सूत्रधारः		
मटी		—सूत्रधारपत्नी
शतानन्दः		—गौतमपुत्रः
राम		—दशरथमहाराजप्रेष्ठपुत्रः
जनक		—मिथिलापतिमहाराजः
लक्ष्मणः		—दशरथमहाराजपुत्रः
प्रतीहारः		—जनकराजप्रतीहारः
सीता		—जनकराजपुत्ररामस्य पट्टदेवी
हंसिका		—सीतायाः सखी
कञ्चुकी		—जनकराजकन्यान्तःपुरपालकः
हरिदत्तः		—
राजपुरुषः		—जनकराजसेवकः
नन्दिभद्र		—श्रीगमप्रसादचिन्तकः सेवकः
विनयम्बरः		—दशरथमहाराजमान्यः सेवकः
मालाधरः		—दशरथमहाराजलीलोचानपालकः
प्रतीहारी		—रामप्रतीहारी
विद्रूपकः		—रामस्य नर्ममित्रम्
जानूकर्ण्य		—मैत्रावरुणशिष्यः
राजा		—अयोध्यापतिर्दशरथमहाराजः
वैतालिकः		—दशरथमहाराजस्तुतिपाठकः
कञ्चुकी		—दशरथमहाराजान्तःपुरपालकः
मन्थरा		—दशरथमहाराजदेव्याः कैकेय्याः सखी
सुबुद्धिका		—दशरथमहाराजमान्या दासी
सुमन्त्रः		—दशरथमहाराजसारथिः
कौशल्या		—दशरथमहाराजपट्टदेवी
पुरुष		—राजसेवकः
गन्धर्वराज	}	—कनकचूडगन्धर्वपिता
कुमुदाङ्गदः		

कनकचूड	—गन्धर्वराजकुमुदाङ्गदपुत्रः
पुरुषः	—गुहनाम श्राराममित्रम्
मुनिकुमारक	—भरद्वाजशिष्यः सुयज्ञः
पुरुषः	—तुम्बरनामा गन्धर्व
तुम्बर	—गन्धर्व
मारीच	—राक्षसराजरावणस्य मित्रम्
घोराक्षः	—राक्षसराजरावणस्य प्रणिधिः
रावण	—राक्षसराज लङ्काधिपतिः
जटायुः	—गृधराजः
माल्यवान्	—राक्षसराजरावणस्यामात्यः सारणस्य मातामहश्च
सारणः	—माल्यवतो दीहित्रः
शुकः	—राक्षसराजरावणस्य मन्त्री
अङ्गदः	—शालिवाजमूनुः
प्रहस्त	—राक्षसराजरावणस्य प्रधानः
कादम्बरी	—राक्षसराजरावणस्य प्रतीहारी
मन्दोदरी	—राक्षसराजरावणस्य पट्टदेवी
विहङ्गवेग	—विभीषणप्रणिधिः
विभीषण	—राक्षसराजरावणस्यानुजः
चारपुरुष }	—मधुराभिनायस्य लणस्य प्रणिधिः
कार्पटिकः }	
वृकमुखः	— " " "
सुग्रीवः	—वानराधिराजः
जाम्बवान	—वानराजः
वैश्वानरः	—सुग्रीवः
हनुमान्	—वानराधिराजप्रियमित्रं वानरराजः
वासवः	—स्वर्लोकाधिपतिः इन्द्रः
अवन्व्यः	—राक्षसराजरावणस्य वृद्धमायः
भरतः	—दशरथमहाराजपुत्रः
सीमित्रिः	—दशरथमहाराजपुत्रः लक्ष्मणः
वशिष्ठः	—दशरथमहाराजकुलगुरुः
करभकः	—भरतराजनाम्नः सेवकः

Size—10½" × 4½"

Script—Devanagari

No of lines in each folio—11

No of letters in each line—36 to 40

Condition—good Edges of some folios are torn out

Date of copying—1537 \ S

Place of copying—Ahmedabad

Place of deposit—Bhandarkar Oriental Research Institute Poona (no 343
of 1884 86 Government Collection of Manuscripts
deposited at the Bhandarkar Institute)

It is very interesting to note that this MS was copied down for reading of two Muslim gentlemen called Khan Hasil and Khan Burhan

The text of the colophon which also contains two old Gujarati couplets—one of them praising Khan Burhan—is not very clear but one thing is apparent that the manuscript was copied down during the reign of Sultan Mahmud of Ahmedabad popularly known as Mahmūd Begada and that Khān Hasil and Khan Burhan were in some way connected with him The following is the text of the colophon —

॥ स्वस्ति श्री सवत १५३७ वर्षे माघादि २ द्वितीयाया शुभदिने ॥ अथेह श्री ॥
अहिमदादावास्तव्ये मये ॥ पान श्रीहसील ॥ पान श्राबुहान पठनार्थ ॥ परापन्नाय ॥
मोदहातीय दुबे राउल सुत बालाकेन पुस्तकमिद लिखित ॥ कल्याणमस्तु ॥ लेखपाठकयो
शुभ भवतु ॥ ॥ यादृश्य पुस्तके दृष्ट तादृश्य लिपित मया । यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो
न दीयते ॥ १ वनिता नरपति करय वषाण ॥ अभिनवु महाभलि उदड भाण । सुघट
सुभट पणि चतुर सुजाण ॥ सुख सुख सुदर नही निनाण ॥ १ राजाद्विराज गुज्जरनरेंद्र
विद्वपात पातसाह श्रीमद्वमूद भवतु (१) पान श्रीआवाससुतबुहानपान दानि मानि मदनायनार
मगीञ्जय सखि ॥ पुहविश्वओपम दिव्य अन्न अण्ड पर । पत्तनी परि विविधरुचिना
प्रौढमन करि वप्प—य ॥ महीअलि साचु मेह उत्तर दिशिह ऊनयो वनर ससीसी देह
शुहान सहिजिह वसणु × शिखमस्तु सर्वजगत परहतनिरता भवतु भूतगणा । दोषा
प्रया-तु नाश सर्वत्र जन सुखी भवतु ॥ ५ — — च कूटमद्राक्षीत् कूट तु लिखित मया ।
इति मया न मे गान्धी मा दु पुस्तकाचर ॥ ६ ॥ शुभ भवतु ॥

The MS दे० = read and corrected by some scholar from beginning to end The same man has given Sanskrit Chayā of the Prakrit passages of the play upto folio 24 and has occasionally added very brief explanatory notes which have been printed at appropriate places along with variant readings MS मा० is corrupt and fragmentary Here and there a few passages are missing in both the MSS But fortunately both the MSS belong to different families and what is

missing in one is available in the other. Passages which are thus missing in either of the MSS are printed in the text between index finger signs (*e.g.* on pp 15, 29, 81, 96, 103, 133, 136, 155 and 20, 77, 78, etc) and relevant remarks are added in the footnotes. The readings which are missing in both the MSS but are reconstructed by the editors are printed in square brackets.

MS ६० is complete excepting a few places and is on the whole superior to MS ७०. MS ६० was, therefore, adopted as the basis of the text. Its unsatisfactory readings are, however, replaced in the text by better readings from MS ७० and given as variants in the footnotes.

Acknowledgement

The editors are grateful to the Jaina monks of the Vimala gaccha who are custodians of Śrī Dayāvimālaḥ Jaina Jñāna Bhaṇḍāra at Devaśano Pado, Ahmedabad, and also to the trustees of the said Jñāna Bhaṇḍāra for extending the loan of the ६० MS of the Ullāgharaghava, but for which this edition could never have been taken up. The editors are also thankful to Dr P. K. Gode, Curator of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, for the loan of the ७० MS and to Mr A. D. Thaker, M. A., of Oriental Institute, Baroda, for preparing the index of verses. Their thanks are also due to the Authorities of the M. S. University of Baroda for including this work in the Gaekwad's Oriental Series.

गूर्जरेश्वरपुरोहितकविश्रीसोमेश्वरदेवविरचितम् उद्धाघराघवनाटकम् ।

श्रीगुणाय नमस्तस्मै 'यं सत्या न पुनः पुमान् ।
पङ्कमारेऽत्र संमारफासारे 'कामगयते ॥ १ ॥

अपि च—

मूर्धानं मधुजिम्बुलं 'मन्वपुमान् कण्ठं 'वृक्ष्णीरसो,
चाह 'यगुल्लो मुगरिरत्नरं दाषोदग्मेऽनसन् ।
माया धंसभयार्त्तेतिग्रहिता श्रुताऽऽमगधा हरि-
र्वागोऽन्तर्विदमलदोषमुवनक्षेमद्वर. पानु व ॥ २ ॥

अपि च—

'कान्तिदीनदगहरे सिद्धतो गोपीननम्येनग्या,
गणारक्षणि मिश्रितगुमितम्यशांभिगयान् कम् ।
दृष्ट्वा 'सिद्धागया कृत्तिया 'वाऽप्यग्य रक्ष्मीगो',
हाग्येति मिश्रितनाशयमुपहोता हरि पानु व ॥ ३ ॥

(नाट्यम्)

स्थापकः—(समन्तादरगोत्र मृद्वेन) अहो 'शङ्कागमनग्रीवना भुवनरक्ष्मी ।

तथाहि—

एतत् केतुगर्भपत्रमुगैरग्रैर्नम शोभते,

कासारा सुस्त्रीणि केरवकुलैस्मासि विभ्रत्यमी ।

शाल्येषु विपकशालिषु शुक्रा सम्पातमातन्वते,

सूर्या च द्रमसौ च सञ्चितमित्र स्मर महो मुञ्चत ॥ ४ ॥

तदद्य भगवत श्रीद्वारकालङ्कारनीलमणे श्रीकृष्णदेवस्य पुरत श्रीधरप्ररोधैरुदशीर्षाणि
सर्पदिग्ग(१ गाग)ताना 'सामाजिकजनाना ज-कसुतापतिचरिताभिनयादेशसम्पादनेन हृतार्थ
यामि समारम्भार्थितमात्मानम् । (त्रिचित्य) मनु, पर्यालोचयामि प्रेयसीम् । (इति
नेपथ्याभिमुख्य परिक्रम्य) प्रिये ! इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी—ऐस हि, आणवेहु अज्जो ।

सूत्रधारः—प्रिये ! रामायणरूपकायलोकनकुतूहलिनी सखिय परिपत् ।

नटी—अज्ज ! कथं सयलकयिचक्रचरिते रामचरिते सामाज्याण सण्णेच्छा ? ।

सूत्रधारः—प्रिये ! न विभाजयति भवती । तथाहि—

स जयति रघुराजप्रामणी रामचन्द्र,

स च जयति कनिष्ठोपत्तिमूल मुनीन्द्र ।

त्रिनगति दत्तधाऽपि श्रयमाणा नये,

प्रमदयति यदीया कीर्तिरुक्तिश्च चेत ॥ ५ ॥

अपि च—

श्रीकाकुत्स्थश्चातीर्थे रुद्धेऽपि त्रिपुषत्रजे ।

अत्र पाणिभलाभाय न प्रवेशमुदन्ति के ? ॥ ६ ॥

तत्र निमृश्यता कस्यापि कने परिपत्परितोषणानुरूप निमपि रूपकम् ।

नटी—(त्रिचिन्त्य) अज्ज ! एदिशे पभूदभूदेवसणुले पिस्सकममाने कस्स वि

१ एयाऽस्मि, आज्ञापयतु आर्य ।

२ आर् । कथं सयलकयिचक्रचरिते रामचरिते सामाजिकानां श्रयणच्छा ? ।

३ आय ! ईदृशे प्रभूतभूदसङ्कु- प्रेक्ष्यममान कस्यापि भूदवप्रसरस्य क्व
नाटकमभिननुमुचित भवति ।

भूदेवप्परम्स कयिणो नाड्यमहिणेदुमुचिद भोदि ।

सूत्रधारः—प्रिये ! साधु स्मारित भवत्या । अस्त्येव वशिष्ठान्वयमम्भूतेश्वोलुक्-
चक्रयत्तिरन्दितचरणारविन्दस्य श्रीमोमेधरदेवस्य कृतिरमिनमसुद्धाधराधन नाम नाट्यम्,
तदेव चतुर्द्धाऽभिनीय सदम्यानुपासहे । (पुन सानन्दम्)

चरितमिदमुदार रामरूपस्य निष्णो,

कृतिरकृतकरम्या श्रीकुमारात्मजस्य ।

वयमभिनवसज्जा, सज्जनोऽयं समाज,

सुहृन्मिह मदीय प्राकृष्टन प्रादुरासीत् ॥ ७ ॥

नटी—अञ्ज ! कथं इयरेहिं [१ कथीहिं] विय पदिणा कयिणा अत्तणो गुण
सन्निष्ठण ण त्रिय १ ।

सूत्रधारः—प्रिये ! न खलु महात्मनामात्मगुणसङ्कीर्त्तने रमना प्रवर्त्तते, पर
विबुधवर्गनिर्गममन्त्रेण चोलुस्यचक्रयत्तिसचिनेन श्रीरामपुत्रेण सूत्रमिदमुदीरितम्—

यस्याऽऽप्ते मुखपङ्कजे सुम्यसृचा वेद, मृतीर्येदं य,

त्रेना सद्यनि यम्य, यम्य रसना सूते च सूतामृतम् ।

गजान श्रियमर्णयन्ति महतीं यत्पूजया गूर्जरा,

कर्तुं तम्य गुणमूर्तिं जगति क सोमेधरस्येधर १ ॥ ८ ॥

नटी—अञ्ज ! सुविहिय ण्द सत्यमरं । मह उण इक् अपेर अत्तनोत्तराण वट्टदि ।

सूत्रधारः—(सादरम्) प्रिये ! कथय किं तत् १ ।

नटी—अञ्ज ! मम दुहिता पदम ज्येष्ठं दाणिं मुमर (१ सगुर) इरे पथिवा ।

ता से तहिंवाण कि कि हविम्मदि १—ति पञ्जाउत्त मे हियं ।

सूत्रधारः—प्रिये ! स्त्रियेन मृषा निर्णयमि १ । नतीरिणां हि शुभाऽशुमनिधाने
विधिरेव प्रमत्तिष्यु । तथाहि—

१ आर्य ! कथं इतरे [कथीभि] इव एतेन कविना आचनं गुणसङ्कीर्त्तनं न
यत्नम् १ ।

२ आर्य ! सुविहितमेतत् सारमङ्गलम् । मम पुन एव एव अयं नोपकाराय वर्त्तनम् ।

३ आर्य ! मया दुहिता प्रथम एव इदानीं यमपुरगृहे प्रस्थिता । तत् तस्या तत्-
गतं वा किं किं भविष्यति १—इति पर्वानुष्ठानं दृश्यम् ।

प्रतिकूले विधो बन्धुरप्यरातीयतेतराम् ।

अनुकूले पुनरैरिजनोऽपि सुजनायते ॥ ९ ॥

नटी—अञ्ज ! सच्चं ज्येय एय, तह रि सिणेहपरदा मं किलेसयदि ।

सूत्रधारः—प्रिये ! सकललोभसंगादी खल्यसावपत्यस्नेहानुभय । तथाहि—

नरपरिणीता दुहिता गच्छन्ती पतिगृहाय बन्धूनाम् ।

परमार्थत्रेदिनामपि वैरुध्य विरचयत्येव ॥ १० ॥

(नेपथ्ये)

साधु भो भरतावतस ! साधु, (“ नरपरिणीते ” त्यादि पठति ।)

सूत्रधारः—प्रिये ! कथमय शतानन्दमृमिनाया वत्सरङ्गमङ्गलो व्याहरति ।
तदेष्टानामप्यनन्तरकरणीयाय सज्जीभनाय । (इति निष्क्रान्तौ ।)

॥ 'प्रस्तावना ॥

(ततः प्रविशति शतानन्दः ।)

शतानन्दः—साधु भो भरतावतस ! साधूक्तं भवता (“ नरपरिणीता ” इत्यादि पठित्वा ।) यदय महाराजश्रीसीरध्वज सीताप्रस्थानजनितोन्मनीभाय सासारिकस्नेहापहरणो द्वर्धनचूणानि भगवतो याज्ञरुच्यम्यापि वचनानि नाथ मंस्मरति ।

रामेण म्याणुचाप सपदि दलितमित्युल्लसद्विम्बयश्री,

सम्बन्ध सेप गोत्रे समजनि तपनस्येति सन्तोषभात्रम् ।

सीता गन्ताऽद्य भर्तुर्भग्नमिति पुनरैमनस्येन मुह्यन्,

न क्षन्त स्नेहबन्ध क्षययति मिथिलेन्द्रोऽपि योगीन्द्र'शिष्य ॥११॥

(पुन स्मृत्वा सचमत्कारम्) अहो ! निरुपम कोऽपि दिलीपकुलशान्तनवेमरीन्द्रे रामभद्रे सर्वजनानामनुरागान्तिरे । तथाहि—

यष्टझारम्भिनयनधनुर्दण्डन राक्ष्यमानान्,

कारुम्येन म्यगिननिखिलाशान्तगलस्तदाऽऽर्त्तान् ।

१ आर्य ! स य एय एतत्, तथापि स्नेहपरता मां श्रेययति ।

सोऽप्युचैत्तच्चरितरचितानन्दनृत्यत्रिलोकी-

कृप्तश्लाघाकलकलतिरोमूतभूमा बभूव ॥ १२ ॥

(पुन पृथ्वीं प्रति)

कौशिल्यया तदिदमुद्धृतविश्वत्रयं,

यथार्पितं कृपणया नृपरत्नमेकम् ।

तत् किं न देवि वसुधे ! त्वमपीदमन्य-

दाविष्करोति (? पि) ? भवती ननु भूरिरला ॥ १३ ॥

(आकाशे)

मा मैवं महर्षे गौतमात्मज !

एकं कौशिल्यया रामनाम रत्नमसूयत ।

सीतासंज्ञं मयाऽप्येतद् द्वितीयमुपदीकृतम् ॥ १४ ॥

ज्ञातानन्दः—(ऊर्ध्ववमवलोक्य) भगवति वसुन्धरे ! स्थाने वयमविमृश्यवादिनो भवत्या निवारिताः । (पुरो विलोक्य) अये ! कथमयं मिथिलाधिनाथः समर्थितनिवाह-महोत्सवं दशग्वधप्रमुखसम्बन्धिजनमनुव्रज्य वत्सा जानकी जननीजनवन्दनार्थमन्तःपुरगता-मागच्छन्ती प्रतिपालयन्नैव निवाहमण्डपतले वत्सा राम-लक्ष्मणावापृच्छ्यमानावभिभाषमाणौ वर्तते ! तदितो गच्छामि (इति परिक्रामति ।)

(ततः प्रविशन्ति जनकप्रतीहारौ राम-लक्ष्मणौ च ।)

रामः—(सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा जनकं प्रति) अनुजानन्तु तत्रभवन्तो मामयोध्या-गमनाय ।

जनकः—(विचिन्त्य सोत्कण्ठम्) वत्स ! बाढं मूढोऽस्मि प्रतिपचनदाने । यतः—

त्वदर्शनातृप्तविलोचनस्य, गच्छेति निर्गच्छति किं मुक्त्वाम् ।

यात्राक्षणेऽस्मिन्नथ च त्वदीये, तिष्ठेति वाचोऽनुचितैव वृत्तिः ॥ १५ ॥

रामः—(सप्रथ्रयम्)

वात्सल्यं तातपादानां भूतस्य निसर्गजम् ।

जने पुनरिहापत्यनिर्विशेषे विशेषतः ॥ १६ ॥

(नेपथ्ये)

कुमार रामभद्र ! समादिशति महाराजो दशरथ , यदयं प्रगुणीकृतं प्रास्थानिको रथ ।
तद् वध्या 'सीरध्वजसम्भूतया सह सत्वरमागम्यताम् ।

जनकः—(श्रुत्वा) वत्स रामभद्र ! स्थित्वाऽपि चिरमस्माभिरनुभवनीय एव
भयत्प्रयासजन्मा स्पर्शरुक् , तत् कृतमतं परं विलम्बेन । अपि च—

नरपतिरितरोऽपि स्मर्यते वैष्णवोऽश्व ,
स्वयमसि रमणीयैस्त्व गुणैर्विष्णुरेव ।
किमपि भुवनकार्यं यद् विचिन्त्याऽप्रतीर्ण-
स्तदिह घटयतस्ते वत्स ! निर्विघ्नमस्तु ॥ १७ ॥

लक्ष्मणः—तात ! भद्रदनुग्रहादेव भविष्यति ।
(इति उभौ परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।)

शतानन्दः—(उपसृत्य) स्वस्ति भवते 'भास्करप्रशिष्याय ।

जनकः—भगवन्नाङ्गिरस ! अभिवादये (इति प्रणम्य प्रतीहारं प्रति) मित्रा-
नन्दिन् ! समाह्वयता वत्सा वैदेही । सोऽयमतिश्रामति प्रस्थानमुहूर्त्तः । वयमपि पुरोहित-
सहिता शान्तिरगृहमुपेत्य प्रयाणप्ररणा वत्सा वैदेहीं प्रणमयितुमुद्बोधयामो भगवन्तमु'प-
धम् । (इति तथावुस्त ।)

प्रतीहारः—यदादिशति देव । (इति पदान्तरे स्थित्वा व्यावृत्त्य च) देव ! इयं
जानकी हसिरया सममित एवाभिवर्त्तते ।

(ततः प्रविशति वञ्चुभिना निर्दिश्यमानमार्गं कृत्वा प्रस्थानोचितमङ्गलां सीतां
हसिरा च ।)

सीता —(बाष्पमुत्सृज्य) हंला हसिण ! अज्जणियवधुवग्गेण विजुज्जमाणाम् महं
हियण् वाढमरदी चिट्ठिदि ।

हसिका—संहि जाणण् ! महाराजदहरहस्स देवीण् कोसल्लण् पसाददाणेण

१ साखि हसिने ! अद्य निजवधुवग्गेण त्रियुज्यमानाया मम हृदयं भृशमरनि-
स्तिष्ठति ।

२ सखि जाननि ! महाराजदशरथस्य देव्या कौशल्याया प्रसाददानेन तस्य च
सर्वाङ्गसुन्दरस्य परमधरशरासनभञ्जननस्य स्नेहानुभवेन सर्वं सुखाग्रहं भयं भविष्यति ।

१ सीता । २ जनकाय । ३ शतानन्द । ४ अभिम् ।

तस्स य सव्वगसुदरस्स परमेसरसरासणभजणजणस्स सिणेहाणुहवेण सव्व सुहावह मोदीए भविमसदि ।

सीता—संहि ! तस्सि कोअडसडणग्गे तुममवि हिट्ठिदा आसण्णुपविशिय हिययच्छिय ' भट्टिदारिए ' मा[मा]मनेसि ।

हंसिका—तस्सि भगसरासणे भग्गे सणुण्णे पियसहीए मणोरह त्ति सरहत्स मह वद्धावयतीए सय ज्येव तुए एद पारितोसिक दिण्ण । (इत्यङ्गुलीयकं दर्शयति ।)

सीता—(सवैलक्ष्यम्) संहि ! पत्थाणपय्याउल्लाए तिसुमरिय ग्हि ।

कञ्जुकी—भर्तृदारिके ! सोऽय महाराजसीरध्वज शान्तिकक्षालया प्रकाशित हुताशन पुरत एवामिवर्त्तते, तदितो गच्छाम इति ।

(सर्वे तथाबुध्यन्ति)

जनकः—(सीता प्रति) वैदेहि ! वत्से ! प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्यता भगवानाशु शुश्रूषि, अनन्तरमय च बुलगुरुर्गौतमतनूज ।

(सीता तथास्तोति ।)

शालानन्दः—

वत्से ! भव धसुरयो प्रमदप्रदा न,

तातान्वयस्य यशसे भव निर्मलस्य ।

प्राणप्रिया च भव भर्तुर्नयजाते

पुत्रप्रसूभन, भव प्रथमा सतीपु ॥ १८ ॥

जनकः—(सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा वैश्वानर प्रति)

स्वामिन् ! मुख मखभुजामसि मानवाना

मन्दर्गतोऽसि जगतोऽप्यसि वृत्तपेदी ।

सेय सुता मम नमस्यति तुभ्यमग्रे !,

पाता पिता च पविता भविता तदस्या ॥ १९ ॥

१ सखि ! तस्मिन् वादण्डखण्डनक्षणे त्वमपि दृष्टा आसन्ने उपायस्य हृदयेऽस्मिन् ' भर्तृदारिके ' । [इति] मामामन्त्र्य ।

२ तस्मिन् भगवत्परासने भग्गे सण्णुण्णे पियसह्या मनोरथ इति सरहस्यं मह्यं वर्धाय यन्त्रे स्वयं एव तस्या एतत् पारितोषिकं दत्तम् ।

३ सखि ! प्रस्थानपर्याकुलतया त्रिस्मृता अस्मि ।

सीता—(जनकं प्रणम्य) ताद ! गच्छामि । (इति रोदिनि ।)

जनकः—(शतानन्द प्रति) आर्य ! जानकीमेवनिधामवलोक्यतामस्माकं पुन
प्रत्यागतमिव ममत्वासङ्गेन । पश्य—

महतीमप्यतिक्रम्य प्रत्याहारनियन्त्रणाम् ।

अधुना सीतया सार्द्धं गन्तुमिच्छति मे भन ॥ २० ॥

शतानन्दः—महाराज ! निर्गुणेऽप्यपत्ये स्निह्यन्ति गुरवः, किं पुनरेवविधे ? (पुन
सीता प्रति) वत्से जानकि ! न खलु भवती म्भारत शीलवती परिशिक्षामपेक्षते, तथापि
गुरुणादस्माभिरभिधीयसे—

शुश्रूषा श्वशुरे, ननानृपु नति, श्वश्रूषु सेगाङ्गलि,
पर्यौ तत्परता, सनर्म च वचस्तन्मित्रर्गे शुचौ ।

साङ्गत्यं कुलत्रालिकासु, प्रिय पूज्ये, तनौ संवृति-
मार्गोऽय मुनिपुङ्गवैर्मृगदृशा श्रेय श्रिये दर्शित ॥ २१ ॥

(सीता एज्जागता तिष्ठति ।)

जनकः—वत्से ! यदभिधातव्यं तदभिहितमेव गौतमात्मनेन ।

कञ्चुकी—(जनक प्रति सन्निवृत्तम्) देव ! निक्षिप्यन्ति देव्यः—यदयं जामाता
रामभद्रो राक्षसै सहजकृतविरोध, मायाविनश्च राक्षसा, तदस्य मार्गे तदन्तरायनिरारणाय
प्रतिविधातव्यं देवेन ।

शतानन्दः—(विचिन्त्य) न केवलं राक्षसा निन्तु राक्षसजातिरक्षाधिकारी दश
कन्धर प्रतिविधातव्यः । यः निल—

रुक्मेन्द्र ॥ नवीननीरपदनीरम्यो न गम्यो गिरा,
यस्मिन् जुहति चन्द्रशसदलितान् मौलीन् पुरारे पुर ।

मीत्या मन्दशिखोदयोऽपि दहनं स्वैरेव तत्र क्षण,
प्राणद्वि म्वद्विचिन्तया तनुननु श्वासानिलैर्दीपित ॥ २२ ॥

प्रणीह्वारः—(सचमत्कारम्) किमुच्यते ? मानधनानां धारेयं स राक्षसचक्रवर्त्ति ।
तथाहि—

{ तात ! गच्छामि ।

शौर्यभीनजगत्त्रयाधिपतिताचिह्नं प्रमद्वे प्रमौ,
 राजद्विस्तित्क शिरोमिरपरेदिष्ठप्ररुद्धेर्धनम् ।
 अच्छिखे ननु मानिनोऽस्य न दधे मूर्ध्नाऽपरोपाजित-
 श्रीसम्भोगषगडमुरेन चट्टमिस्तेषा प्रमूतेगपि ॥ २३ ॥

जनकः—(रुञ्चुभिर्न प्रति) हरिदत्त ! किमप्याभिरिह प्रतिविधातव्यम् ।

पश्य—

बालोऽपि प्रगल्भा निनाय विलय य मीडया ताडका,
 चक्रे दूरमुदस्तमस्तकृतया राहु मुत्राहु च य ।
 य सौदण्डमभ्यण्डयन्मसरिपोन तू निहन्तु स्थित,
 राहुभ्योऽस्ति स षण्, सम्प्रति पुन सन्त्यस्तशस्त्रा वयम् ॥ २४ ॥

तद् भयताऽपि उत्सामनोनिनोदाय क्रियदपि गत्वा सत्तरमिहाऽऽगन्तव्यम् ।

सीता—(पदान्तरे स्थित्वा पुनर्निवृत्त्य जनक प्रति) तात ! न त्रिसुमरणीय हि ।
 (चि त्वाप्य विस्रजति ।)

जनकः—(सगद्गद सीतायाश्चिबुम्बुलमध्य) अयि रत्ने ! किमिदं प्रार्थितवती
 भवती । यत —

अग्निभाजिनो जनन्या म्नेहो मग्येन तान'कस्तद्वत् ।
 अन्यत्र हृतविरक्तैर्ममापि त्वामुपाश्रित म्नेह ॥ २५ ॥

अपरं च पतिव्रताना रहस्यमिदमुपदिश्यते—

सयत्नी वा रिपता वा बने वा भयनेऽपि वा ।
 भर्तारमनुवर्तते निर्भिक्लवा कुञ्चिन्मय ॥ २६ ॥

(सीता जनकं प्रणम्य हसिकाञ्चुकिभ्या सह निष्क्रान्ता ।)

जनकः—(इतानन्द प्रति) आर्य ! प्रमिना जानकी । तद् वयमपि त्रिरात्रमष्ट
 पतले समुपविश्य हरिदत्तागमनं प्रतिपालयाम । (द्रुत्युत्थाय तथाकुर्वन्ति ।)

जनकः—(समन्तादुपलोक्य सौख्यम्) भगवन् ! मातृभ्यतनय !

१ तात ! न त्रिसुमरणीयऽस्ति ।

१ "रत्नं यद् द० । २ "यारि वमं मुच्छेताजतम् भा० । ३ "न नीलप्य भा० ।

गौतम्यननय शानावद ।

उ २

सौधं तदेव, नगरं च तदेव, वस्तु-

जातं तदेव च, तदेव दिनस्वरूपम् ।

सीताप्रयासरिसीकृतचित्तवृत्ते

रन्यादृशं तदखिलं प्रतिभाति मेऽद्य ॥ २७ ॥

शतानन्दः—अस्माकमपि । (पुनरात्मगतम्) वैदेहीप्रयासवेगनम्येन सुतरां
परिचिन्त्यते मिथिलेश्वर, तदिदानीं वार्त्तान्तरप्रियोदेन प्रमोदयामि । (इति तावन्मण्डप
मवलोक्य प्रकाशं जनकं प्रति) हे सूर्यशिष्यान्तेवासिन् ! स्मरसि तदानीं जानकीप्रियाह-
विहितशोभाविभूतेरस्य मण्डपस्य ? । तथाहि—

लब्धं तैर्नयनोत्पलद्वयफलं यैरेव दृष्टस्तदा,

मार्त्तण्डान्वयसम्भगक्षितिधनश्रीमण्डितो मण्डपः ।

'सूर्यान् यत्र पपाठ सम्भ्रमिलत्कण्ठो वशिष्ठो मुनि

गेयान्युद्ब्रह्मनोचितानि च जगौ हर्षोद्धताऽरुन्धती ॥ २८ ॥

जनकः—आर्य ! तत्र किं परिहीयते ? यत्र भगवान् विश्वामित्र स्वयं कार्यकर्त्ता
भवति । यः किल—

'यद् वन्द्यं जगतीभुजा, भगवतः प्रद्योतनस्यापि 'यद्

दुष्प्रापं, निजतेजसा न हृषिन् क्षात्रेण तेनापि यः ।

ब्राह्मणाय सृष्ट्याश्चकार महत्ते, तच्चापि जन्मन्यगा-

'दम्भिन्नेन, मुनीश्वराय 'कुशिकापत्याय तस्मै नमः ॥ २९ ॥

शतानन्दः—निदेहाधिपते ! महर्षिणोऽप्यस्य गुरुषु गुरुनरं दाक्षिण्यम् । यतः -

राजाऽसि, प्रथमा तवैव गणना धर्मव्यवसाविदाश्च,

आससारमिहापरो न सृजते कर्त्ता विरिञ्चि विना ।

तत् कर्त्तुं समयन्यतिक्रममिमं नेत्रार्हसीत्यादरादः,

देवेन्द्रेण निवारितो निवृत्ते यः सर्गमर्गान्नवात् ॥ ३० ॥

प्रतीहारः—देव ! तदेतदपि महाशुनेरस्य माहात्म्यमवधार्यताम् ।

१ ऋग्वेदसम्बन्धिनो मन्त्रान् । २ मण्डपे । ३ यत् क्षात्रं तेन । ४ अस्मिन्नेव
जन्मनि प्राप्तवान् । ५ कौशिकाय विश्वामित्राय तुभ्य नमः । ६ 'पते महर्षे' 'मह' भा० ।

नरदेवोऽपि भूदेवो भयन्नुच्चैस्तपोधिता ।

स्वदेहस्य सुपर्णस्य ^१वर्णोत्कर्षं चकार यः ॥ ३१ ॥

जनकः—(स्मृत्वा शतानन्दं प्रति) भयवन्नहिल्यानन्दन ! सोऽयं तत्रभवान्
मैत्रावरुणो दशरथपार्थिवः पादप्यधिकतरमेव म्निग्धबुद्धिरस्मासु । तथाहि—

जान्येन राजन्यजनेन सार्द्धमरुधतीजानिस्थागतोऽपि ।

भूत्याऽस्मदीयं प्रमदात् तदानीं, सम्बन्धिनं प्रत्युत सच्चर ॥ ३२ ॥

शतानन्दः—मिथिलाधिपते ! भवता दशरथमिधानमभिदधानेन स्मारितोऽस्मि
तन्महिमानमसमानम् । पश्य—

सङ्ग्रामाङ्गणनिर्चितक्षितिपतिश्रीसविभागोऽधिना,

चक्रे येन न केवलं चल्यता सर्वोऽपि साधारणः ।

देवस्यापि सुरारिशोणितसुरा^२पाणप्रवीणासिन्धु,

दोस्तभ्रप्रमत्तशक्तिविमुक्तभोगोपयोगो हरे ॥ ३३ ॥

अपरं च—

क्रोषोत्कटस्य शरुटेन ^३सदृशमृक्ष,

मद्भक्षु प्रकाशयकृते प्रविविक्तस्ततः ।

सौर्ध्वहस्य रिपुनिग्रहचण्डचाप,

येन व्यघायि निजद्रोर्यु^४गमर्गलाऽग्रे ॥ ३४ ॥

जनकः—भगवन् ! अपरमपि वितर्कयामि—

अजात्मनेन यद् राज्ञा भयनारम्भं कृतं स्तम् ।

ग्रहेषु सहते सैष पङ्कुरङ्गुलिदर्शनम् ॥ ३५ ॥

(पुनः स्मृत्वा सोळासम्) तेन पुनर्नूतनसम्बन्धिना वसुन्धराधीधरेण निचतुलसदृशी
बहुमतिरस्मात्मारिष्टता । तथाहि—

अप्यल्पं बहु मानसेन मुदितेनास्मत्कृतं मानयन्,

जामातुर्जनकोऽपि भक्तिनिरतेऽग्रमामु सप्रश्रयः ।

१ वर्णोऽर्घ्यं प्रहस्य भा० । २ पाणप्रवीं द० । ३ सदृशं भा० । ४ गमर्गं
भा० । ५ हतं द० ।

निर्गत्योपयम पुरीं निगमिषु सो कण्ठमावृच्छन्न न ,

स्वस्याविस्मरणाय सैष त्रिदधे पृथ्वीपति प्रार्थनाम् ॥ ३६ ॥

(पुनर्निमृश्य) तथा पुन कोशलेश्वरदुहित्रा सीताविषये स्नेहा'विष्करणेन वयमपि पश्चाद्वृता । पश्य—

कोशल्यथा नमधू समधूसमाला,

तारकालिङ्गप्रमदबाष्पस्तरम्बिताक्षया ।

अङ्गे निवेश्य तनया मम नैऋतार

मालिङ्गिता तदनु मूर्द्धनि चुम्बिता च ॥ ३७ ॥

किं गहना ? सेय सत्राऽपि भक्त बुरगुरो शुभध्यानसमृद्धि । तथाहि—

स श्वयुर सा श्वयू स वर स गुरु स रशश्च ।

सर्गं सुनिहितमेतन्मम दुहितुम्बत्प्रसादेन ॥ ३८ ॥

प्रतीकारः—(क्षणमित्र म्थित्वा) कथमद्यापि चिरयति हरिदत्त ? ।

(तत्र प्रविशति वञ्चुकी ।)

वञ्चुकी—(साधर्म्यम्)

तत् पौरप निश्चिन यद् विचिन्त्य, चमत्करोति त्रिदिवेश्वरोऽपि ।

सामग्यं तत् किञ्चिदनुद्धतल्य, पात्रं न मेऽत्रारणोऽपि यस्य ॥ ३९ ॥

(अप्रतो मिलोम्य) कथमय महाराजसीरुपजो मद्रागमनमित एव प्रनीयते ? । तदेनमुपसपामि । (इति तथावृत्त्वा “तपौरप ” इत्यादि पठति ।)

जनक—(श्रुत्वा) हरिदत्त ' किं तनैव दशरथापत्यरान्मय शङ्करशरासन भङ्गवृत्तान्तेन त्वमेव मुखरीकृतोऽसि ? ।

वञ्चुकी नहि नहि ।

जनक—(समम्भमम्) किं ताव ? ।

वञ्चुकी—अथ श्रूयनाम्—पेदहीविनाहमहो सजानन्तरम्—

सम्पन्न नरधरो, मुरया गाचा तदन्त पुर,

प या दाशगर्भधन परिचनो भवत्या वनिष्ठस्तया ।

सानन्दं च सविम्बं च सचमत्कारं च विभ्रन्मनः,

स्थानं स्वं मिथिलापुरीपरिसराद् गन्तुं प्रतम्ये ततः ॥ ४० ॥

जनकः—ततस्ततः ? ।

कञ्चुकी—ततश्च देव ! मदामोदमनोरथैः स्तम्बैरथैः अनुपमवेगविराजिभिर्वाजिभिः ,
लीलालङ्घितविषमपथैर्महारथैः , प्रकाशितशौर्यसम्पत्तिभिः पत्तिभिः परिशृतो महाराज-
श्रीद्रशरथ पथि प्रतिष्ठमानः प्रतिकूलानि शकुनान्यालोच्यमास ।

(सर्वे श्रुत्वा शङ्का नाटयन्ति ।)

जनकः—कानि पुनस्तानि ? ।

कञ्चुकी—अत्रार्थताम्—

अप्रदक्षिणचरान् कुरङ्गान्, वीक्ष्य तानथ पथि प्रदक्षिणान् ।

शङ्कितो दशरथः पुरोहितं, पृच्छति स्म वदति स्म सोऽप्यदः ॥ ४१ ॥

शान्तानन्दः—(जनकं प्रति) महाराज ! 'कृतमाशङ्कया' १ । स खलु यत्र
शक्तिजर्कः 'सप्तमर्षिर्गोप्ता भवति तत्र विफलान्येव दुर्निमित्तानि । तथाहि—

यत्र क्षमा दधति हन्त ! हिमाद्रितुल्ये,

वैरुच्यमाप कुशकास्त्रजोपचहि ।

दृष्टोऽप्यनिष्टमनं न करोति केषा-

मन्तर्मुसीकृतमनाः स मुनिर्देशिष्ठः २ ॥ ४२ ॥

जनकः—क सन्देहः १ ।

हरिदत्तः—ततः किमिहितं तेन मिहिरान्ययपुरोहितेन १ ।

कञ्चुकी—मामिन् ! इदमुदीरितम्—

मा भैर्षर्भुजत्रयीपितारिवीर !

द्रुमस्तत् तत्र नृपते ! यदत्र भावि ।

मीमात्रं त्वमपि 'पुरा प्रदर्श्य यथात्,

रुम्याणं कथयति ते निमित्तमेव ॥ ४३ ॥

जनकः—ततस्ततः १ ।

१ रिमा* दे० । २ तत्र[म]र्षिर्गोपा भवति वनिष्ठो रथक तत्र दे० । ३ ददति दति हि*
दे० । ४ पुरा मा० ।

कञ्चुकी—देव । तत्रैव शिविरविरचनाया विधीयमानाया, समुच्छ्रीयमाणेषु पटा-
वासपटलेषु, कटकनिसासिमिलैर्मेरुमहमिथ्या निरय्यमानेषु छायापादपेषु, यत्रसेन्धनोदकार्ये
प्रतिचलितेषु कर्मकरप्रकरेषु, ग्राम्यानिस्तरथादवतरति च महाराजदशरथे तावत् कुतोऽपि—

उन्मूलितद्रुमवना घनपाशुपूर

व्यापिद्धसूरकिरणम्फुरणा समन्तात् ।

तस्यावनीविजयिन शिविरप्रदेश,

वातागली सरुन्माकुल्याच्चकार ॥ ४४ ॥

जनकः—ततस्ततः ।

कञ्चुकी—

मध्ये तस्या कोऽप्यनिर्द्धार्यरूपस्तेजोराशि प्रादुरासीत् पुरस्तात् ।

मर्त्याकार सोऽथ सलक्ष्यते स्म, ज्ञात पश्चान्निश्चित जामदग्न्य ॥ ४५ ॥

सर्वे—(सप्तभ्रमम्) कथं जामदग्न्यं सम्प्राप्तः ।

शतानन्दः—(विचिन्त्य सरोमाञ्चम्) मिथिलाधिनाथ । न वचनगोचरस्तस्य
तेजोमपोराशौ पौरुषप्रकर्षः । तथाहि—

कुर्वन् कुरै क्षितिगतोऽपि सहस्रसंख्ये,

सापत्यक दिनकृत कृतनीर्यसूनु ।

य पश्चिमाचलमिगानुलशूङ्गमेत्य,

प्राप्तस्तथाऽस्तमुदियाय यथा न भूय ॥ ४६ ॥

जनकः—तथ्यमेवेतत् ।

हरिदत्तः—ततस्ततः ।

कञ्चुकी—अथानगतपरशुरामो रामपिता नरपति सरभसमासनादुत्थाय सार्धपात्र
पाणिं प्रणामपूर्वमेव भृगुपुङ्गवमित्यभिदधे—

जय कदर्थितपार्थिवसन्तते !, जय समग्रमहीवल्लभप्रद ! ।

जय निरस्तविशासमुन्मथते !, जय कुठारहुतार्जुनशोभन ! ॥ ४७ ॥

अपि च—

देवोऽयं दिवि तेजसामधिपतिषचेऽयं तेजोऽधिक,

पुप्यत्ययं मनुर्मनुप्यपतिषु श्रेय कला पुष्कलाम् ।

ज्ञानम्याऽऽयतनं मनश्च तपसामुग्रौजमामग्रणी

यद्विश्रममस्य मे यदम'व साक्षात् त्वमक्ष्णो पुर ॥ ४८ ॥

जनकः—ततस्ततः ।

कञ्चुकी—तदनन्तरं रक्षितरत्नाटशकुटिं क्रोधशब्दाद्व्याप्यततद्वचनं स रेणुका
तनयं स्त्रामानं प्रति प्रप्रेक्ष्य प्रतिक्षेप्य मित्याचक्षे—

गौरीपुत्रपराजयं दृष्टवत्तस्यस्याऽपि दायायणी

दाक्षिण्यं गुरुमम्मदेन तव यं पृष्ठे परं दत्तवान् ।

भग्नो तस्य शरासने भगवन् व्यथोऽसि तन् सर्वथा,

धिग् धिग् ! भार्गव ! पाप ! चापविषये कोऽद्यापि निधामदः ॥ ४९ ॥

जनकः—(ससम्भ्रमम्) प्रशान्तचित्तोऽपि सोऽयं स्वधितिः शनः क्षत्रातेरातङ्ककारी,
किं पुनः कुपितः, तत्रापि रामभद्रं प्रति, पयानुलोऽस्मि । ततस्ततः ।

कञ्चुकी—ततश्च—

तस्मिन्नाग्रे भृगुपतिरयं राज्ञि कुर्वन्तवर्चा,

विभद् भूमीरमणरधिरेधेतवारं कुग्रामम् ।

भङ्गता मृनापिपनिगुण स ह स वेति भूय,

कोराटोऽग्रस्तगुरुटीर्मीपणो भाषते स्म ॥ ५० ॥

जनकः—(माताङ्गम्) भगवति रघुरज्ज्ते 'सतिधम्य भार्गवेगामियुज्यमाने
रामाग्रे । (पुनः गतामन्त्रं प्रति) भगवन् ! 'समाधेहि मानसं रामभद्राभ्युत्थाय ।

ज्ञातानन्दः—(विदम्य) महाराज ! किमेरमाज्जुलोऽसि । नन्वनपेक्षितपर
साहाय्यविनिदिनी रघुराजमन्त्रनि ।

जनकः—ततस्ततः ।

कञ्चुकी—ततश्च देव ! तेनाद्योऽप्यातिशयेन मन्त्रामोक्तता निर्वर्तयित्वा
विपरीतं रामभद्रं प्रति शेरकषायितान्त्रं कृत्वा सर्वेणुकेयं मन्त्रादोषमदमिषम्यथापके—

मन् पूर्वैर्ज्ञाननिर्माणं पूर्विगोऽस्मि,

मेरुप्रतिविम्बिभ्यः क्वा ददेव ।

‘तन्मानयन् बहु ऋक्षमतामुपेत्य,

भूयः प्रयच्छ तनयं भगवन् ! नमस्ते ॥ ५१ ॥

(इति राम दर्शितवान् ।)

- जनकः—ततस्ततः ? ।

कञ्चुकी—(ततश्च पादपतितं दशरथमुत्थाप्य) म प्रमथाधिनाथमिष्य पुनरेतन्वादीन्—राजैवेन्दुमतेय !

मद्य द्रुहन्तु न द्वेषपात्रमेष भवेन्मम ।

नाहं महे महेमानचाफव्यापादनं पुन ॥ ५२ ॥

जनकः—कथं मगणिनदशरथप्रणिपातेन इति श्रुतञ्चरनादिप्रचननिर्मुक्तक्षत्रपथा वन्द्येन च सरवधमेरं भगवता मार्गणेन ? । तथामति स्मिध्यसितं तेन दशरथिना । ।

कञ्चुकी—देव ! विप्रप्यते—समभद्रोऽप्युन्निद्रसरोजमरेण सुरेण पुन प्रवद्धाञ्जलि रित्यभिहितवान्—भगवन् ! ‘ऋचीकान्वयचूडामणे !

ब्रह्मचारिप्रियार्जिनकीर्त्तै ! दुस्तरव्रतप्रिधाननिधान ! ।

एष दशरथिषु प्रथमस्त्या, मौलिना प्रणमति प्रणतेन ॥ ५३ ॥

जनकः—ततस्ततः ? ।

कञ्चुकी—ततश्च क्षत्रियान्तकारिणा परशुधारिणा साक्षेपमित्यमिन्तितो रामभद्र—
आ क्षत्रियपटो ! मिथ्याविनीत ! किमहं ब्रह्मचारिण कुमारस्यैव रिजयादुपलब्धप्रसिद्धिः ?
न पुनरुन्मदमेदिनीपालरुणुरोच्छेदात् ? । निश्च व्रतानामेव निधानमहम् ? न पुन-
स्तेजसाम् ? । मौलिनैव प्रणतोऽसि ? न ‘च चेतसा ? । तदवलोक्यतामिशानीय—

रे रे क्षत्रियहिम्भ ! किं भयधनुर्भङ्गाभिमानी भवान्,

जानीते जगता त्रयीमपि गताहङ्कारवीरामिव ? ।

अन्तारोपनृपान्वयोऽप्यमुहित सोऽप्यपि धात्रीमिमा,

पार्त्वा पश्यति तत् पुलाकुरुवलोऽकण्ठी कुठारो मम ॥ ५४ ॥

इत्यभिदधानस्य तस्य सस्मितमुष्माभिरागेण रामेण दत्तमिदमुत्तरम्—

शतानन्दः—किमेकमुपस्योक्तयते राममद्रचरितेषु ? ।

जनकः—किमरब्ध संख्यवता तेन स्वधितिध्वनेन ? ।

कञ्चुकी—तदनन्तर रामविमुक्तमार्गणेन विगुणीकृतपरलोकगति ॥ भगवान्

स्तुवन् विलक्षेण मुखेन राम, नम्रेण तेनाप्यनुनीयमान ।

जगाम गेह जमदग्निसूनु, शान्तोभ्रतेज इव जातवेदा ॥ ५९ ॥

जनकः—(शतानन्द प्रति सहर्षम्) भगवन्! श्रुत श्रोतव्यम् । तदेतया
जामातुरभ्युदयार्त्तया सान्त पुर-पौरमात्मपुर प्रमोदयाम ।

(इति निष्क्रान्ता सर्वे)

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥

निद्विष्टामुचिनज्जतामुपशम मूर्त्तिप्रसत्तिं यश्च

सम्पत्तिं परमोपकारपरतामौदार्यमौजस्विताम् ।

नाह वक्तुमल तदेतदखिल श्रीरम्बुपालस्य तद्,

देव स्तौमि तमेव येन सस्रजे सोऽय गुणिग्रामणी ॥ ६० ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति राजपुरुषः ।)

[राजपुरुषः]—(समन्तादवलोक्य) अये । 'कथं प्रभातप्रारम्भः ? । तथाहि—

महोत्सवः पङ्कजिनीवनानां, रथाङ्गनाम्नां सुकृतावतारः ।

बोधोपलब्ध्यस्तमसि स्थितानां, विमासते सैष विभातकालः ॥ १ ॥

सम्प्रति हि—

प्रागद्वितो द्रुतमपाकुस्ते जयाम्,

प्राभाकरी किरणघोरणिस्वकारम् ।

राजीवराजिरपि राजति मुक्तवन्धा,

स्वं धाम मन्दयति चन्दनगौरमिन्दुः ॥ २ ॥

(पुरो विलोक्य) तदहमहस्करं भगवन्तमुपतिष्ठे । (सविनयमङ्गलिं बद्ध्वा)

सृष्टिसूत्रमिदं सप्तद्विस्पष्टं विवृणोति यः ।

तं मार्गमपवर्गस्य पूषणं प्रणिदध्याहे ॥ ३ ॥

अपि च—

सुधाकरसुधारसप्रसभधानपीनात्मना,

चक्रोरकुलयोपितां प्रसभपीतशीतज्वराः ।

कृतत्रिभुवनत्रिलयवत्प्रसभसाम्नाः प्रगे,

जयन्ति जगदीश्वणक्षयकराः स्वराशोः कराः ॥ ४ ॥

(इति परिक्रामन् स्मृतिमभिनीय सशिरप्रकम्पम्) अहो ! महती तत्रभगवतो
मैत्रावरुणस्य तपोवन्निवासिनां प्रत्यूषसमये निजनिजकार्यसम्पादनतत्परता । तथाहि—

स्नात्वा तीर्थजलेन केऽपि बटवः कुर्वन्ति सन्न्याविधिं,

मन्त्रान् केचिदधीयते, विदधते दोहं गवा केचन ।

सम्पार्जन्ति च होमहर्म्यमपरे, त्रेतानलानुद्धृता-

नन्ये प्रज्वलयन्ति पङ्कवयति प्रातर्गृहपाश्र्वा ॥ ५ ॥

तदिदानीं राजकुलमेव गच्छामि । (इति परिक्रम्याऽऽलोक्य च) कथं प्रत्यासन्नमेव राजकुलम् ? । (निर्वर्ण्य)

प्रासादेऽत्र वसुन्धराधरपते प्रातः प्रबुद्धद्विप-
क्षिसौच्यृहृत्पादशृङ्खलरवैरोजस्वितूर्येस्वने ।

तद्वक्त्राम्बुजमीक्षितु क्षितिभुजोर्मगच्छता संहत-
च्छत्रच्छन्नमिरातलं न लभते सम्पर्कमर्कत्विषाम् ॥ ६ ॥

(पुनर्निपुण निरूप्य) कथमयं कुमारारामभद्रस्य प्रसादनित्तो नन्दिभद्रनामा राज-
कुलादित एवामिदं चिन्ते ? । 'तदेनमाहूय महाराजदशरथकुमारारामभद्र लक्ष्मणयो
प्रवृत्तिमवगच्छामि । (इति नन्दिभद्रमाह्वयति ।)

(ततः प्रविशति नन्दिभद्र ।)

नन्दिभद्रः—(श्रुत्वा पुरो विलोक्य) अये ! स एष महाराजदशरथस्य यथार्थ-
वर्णो विनयन्धरो मामित समाकारयति । (इत्युपसृत्य परस्पर हस्तमेलनं कुरुत ।)

नन्दिभद्रः—सखे ! कं सम्प्रति पर्युत्सुक एव (१ इव) प्रचलितोऽसि ? ।

विनयन्धरः—समर्थित पार्थिवादेशद्वयमावेदयितु राजकुले ।

नन्दिभद्रः—किं तदादेशद्वयम् ? ।

विनयन्धरः—प्रथमस्तावदयं पुरवासिना प्रति—

भङ्क्त्वा भर्गशरासनं जनरुभ्योनोपयेमे, स च

भूभङ्गो भृगुपुङ्गवस्य नमितं सम्पीड्य चापं हरे ।

रामस्याऽऽगमनोद्यतस्य निनदत्तूर्ध्वं पठन्मागध,

सानन्दप्रजमुच्छ्रितघ्राजपटं कर्तुं न्यमेतत् पुरम् ॥ ७ ॥

अपरं भगवतो वशिष्ठस्याऽऽकारणाय तदाभ्रमगमनम् ।

नन्दिभद्रः—ततस्तेन भगवता समाहृतेन किमिदं चिन्तम् ? ।

विनयन्धरः—यदिदानीं कुमारारामभद्रस्य देवप्रतिभृता काऽपि वर्तते तद् व्यमिहेव
तत्प्रतिविधानसावधानां स्वशिष्यं जगन्गुरुमेव तत्र प्रेषयिष्याम । त्वं वेदानीं
प्रस्थितोऽसि ? ।

नन्दिभद्रः—अद्यतनरजनीसमये सानन्दपौरजनप्रवर्त्यमानैस्तण्डपरशुक्रोदण्डखण्डन-
परशुरामपराजयप्रभृतिनिजपौरुषवर्णनाकर्णनलज्जमानमानसः कुमारसामभद्रो महाराजदशरथमेवं
विज्ञपयितुं मामिह प्राहिणोत्—

भग्नं जीर्णं त्रिनयनधनुर्यन्मया दैवयोगाद्,

यः संसोढः शिशुरिति रणे रैणुकेयेन चाहम् ।

लोकः प्रीत्या तदपि किल मे पौरुषं भाषमाणो,

वार्यं कार्या न खलु महतां गर्हणा निर्निमित्तम् ॥ ८ ॥

विनयन्धरः—नन्दिभद्र ! बालभावादपि जानामि जानकीजाने. प्रकृतिमिमां—

लोकप्रीणानपि निजगुणान् धर्ममार्गाध्वनीनः,

कायुत्थोऽयं न खलु यच्च साऽभ्यर्चयत्यर्चनीयम् ।

अन्येषां तु प्रकटपुलकं स्तौति मन्दानपीमान्,

केयं हन्त ! स्फुरति महतां वामवृत्तिः प्रवृत्तिः ॥ ९ ॥

तदिदानीं किं कुरुते कुमारसामभद्रः ? ।

नन्दिभद्रः—अद्य 'कुमारभरते' शत्रुघ्नसहिते मातामहमन्दिरमुपेयुषि तत्प्रवासवै-
मनस्येत दुर्मनाममाना देवी केकयरजदुहितरमात्मदर्शनेन प्रमोदयितुं महत्येव प्रभाते
कुमारसामभद्रस्तत्र गतवान् । तदनन्तरं निजमनोविनोदनाय लीलीधाने जिगमिपुरासीत् ।
(पुनर्विस्तृभ्य) विनयन्धर ! ज्ञायते किमप्यनतिचिरप्रोषितस्य वशिष्ठमुनेराकारणकारणम् ? ।

विनयन्धरः—किमवबुध्यते ! । दुर्बोधाः खलु राजकार्यगतयः ।

नन्दिभद्रः—ननु भवाननवरतमासन्नवर्षी तस्य खुचक्रार्त्तिनः, निपुणमाकारेक्षित-
जश्व, तत् कथं परिहृतमपि कार्यमस्माकमपलपसि ? ।

विनयन्धरः—न सम्यगवगच्छामि । परमेवं वितर्क्यते—सम्प्रति हि महाराज-
दशरथः—

शरीरे वैराग्यं श्रयति शिथिलं श्रोतसि यथा,

यथाऽयं वेदान्तश्रुतिषु नृपति पुष्यति रतिम् ।

‘यथा चित्ते किञ्चिद् विमृशति च रामं स्पृशति च,
ध्रुवं तन्न्यस्तश्रीर्विनगमनमाकाङ्क्षति तथा ॥ १० ॥

नन्दिभद्रः—(सचमत्कारं नस्तच्छोटिकां दत्त्वा) विनयन्धर! नूनमेतदेव चिकीर्षति महाराजदशरथः । यदिदं महर्षीणामाकारणं पौर-जानपदप्रधानपुरुषाणां च समवाय-करणं सुमन्त्र-व्यामदेवप्रभृतिमिरमात्यैः सह सुचिरं पर्यालोचनं चेति । समुचितं चैत-दिदानीं महाराजस्य ।

रासोऽपि जरा यत्र सम्राट् सज्जोऽस्तु मुक्तये ।

रामस्तु मुक्तये यस्मिन् यौवनस्यापि यौवनम् ॥ ११ ॥

परमपरं पर्यनुयोज्यमस्ति—यदसौ कुमाररामभद्रस्य राज्याभिषेकमहोत्सवः सर्वजन-सम्मतः, न चात्र कोऽपि प्रत्यहकर्त्ता वितर्क्यते, ‘तत् कथमप्रकाशितप्रयोजनं प्रधानपुरुषा-णामाकारणम् ? व्यपदेशान्तरेण च पुरशोभाप्रवर्त्तनम् ? ननु व्यक्तमेव किमिति नोद्घु-ष्यते ?—प्रभाते रामभद्रस्य राज्याभिषेको भविष्यतीति ।

विनयन्धरः—(विहस्य) नन्दिभद्र ! सरलशयो भवान् । न वेदिता नीति-मार्गस्य । कल्याणकार्याणि हि प्रत्यहबहुलानि भवन्ति । तदेतानि निष्पादितान्येव प्रकाश्यन्ते ।

नन्दिभद्रः—तथ्यमेवेतत् । तदिदानीमहमपि कुमाररामभद्रसमीपमुपसर्पामि । भवान् पुनर्महाराजसमीपम् । (इति निष्कान्तौ)

॥ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति रामभद्रः प्रतीहारी लीलोद्यानपालश्च ।)

रामः—(सोत्कण्ठमुद्यानपालं प्रति) मालाधर ! तदिदानीमपि न विसरत्यस्मदीय-हृदयम्, यत् किल प्रसादावसरे बाष्पकुण्ठीकृतग्रन्थेन विनयसम्पुटीकृतपाणिना चामिहितं वत्सभरतेन ।

मालाधरः—देव ! तदादिश्यताम् ।

रामः—तत्तत्पादप्रणामादनन्तरं मामुपसृत्य वत्सभरतः सप्रथयमेवमुक्तवान्—

१ यथा किञ्चित् किं दे० । २ ‘नन्दिं महा’ दे० । ३ तत् किमर्थं दे० । ४ ‘दीप-भद्र’ दे० ।

तातस्तातः सा सवित्री सवित्री, रामेणैव स्वं तु मन्ये सनाथम् ।

तन्निर्वास्यो देव ! नाहं स्वचिदादम्यर्थ्यैवं मां प्रणम्य प्रतस्थे ॥ १२ ॥

मालाधरः—देव ! सूर्यवंशोत्पत्तेरव्यमिचारिणी वशिष्ठोपदिष्टविद्यासङ्क्रमस्य सहस्री स्वाभाविकविवेक-स्नेहसौरभेण सुस्मीकृता परस्परं स्नेहवृत्तिर्दशरथनन्दना-
नाम् । सम्प्रति पुनरपरत्र—

अप्येकपितृजातानामप्येकस्तन्यपायिनाम् ।

दृश्यते विरलां कापि भ्रातृणामेकचित्ता ॥ १३ ॥

प्रतीहारी—देव ! विसेतदो राम-लक्ष्मणाणं सत्पुण्य-भरदाणं अन्तुणं सिणेह-
पठसी दीसदि ।

रामः—(परिक्रम्य) मालाधर ! कथय किंयति दूरे लीलोद्यानम् ? ।

मालाधरः—प्राप्ता एव तद्द्वारम् । तदवधारयतु देवः—

उपनयति कुसुमगन्धं गन्धवहः सह मरन्दबिन्दुलवैः ।

श्रूयन्ते च स्पष्टाः पर्यटदूर-घट्टस्तादृकाराः ॥ १४ ॥

(इति सर्वे लीलोद्यानप्रवेशनं नाटयन्ति ।)

रामः—(समन्तादवलोक्य सहर्षम्)

लीलोद्यानमिदं मुदे मम फलश्रेणीनमत्पादपं,

कूजत्कोकिलमस्त्वलम्बधुकरं मायन्मयूरं पुरः ।

यन्मध्ये प्रियवान्धवेन मधुना सार्द्धं विधत्ते शिवा—

रुदैकादशरीरशङ्करस्तपश्चर्योपदासं स्मरः ॥ १५ ॥

मालाधरः—देव ! प्रत्यूपकालविशेषिता लीलोद्यानशोभा विमान्यताम्—

द्विगुणमखणिमानं पल्लवाः पादपाना,

दधति सति विमाते भास्करामीशुमित्राः ।

उपहितमिहिकाम्म-सीकरालीकराल,

सकुसुमकलिकेव आजते पत्रपङ्क्तिः ॥ १६ ॥

१ देव ! विशेषतः राम-लक्ष्मणयोः शत्रुघ्न-भरतयोः अन्योन्यं स्नेहप्रवृत्तिः दृश्यते ।

रामः—मालाधर ! दर्शय द्वाक्षामण्डपस्य पन्थातम्, यथा तत्रोपविश्य देव्याः समागमनं प्रतिपालयामः ।

मालाधरः—इत इतो देवः । (इति परिक्रम्य द्वाक्षामण्डपतले यथोचितमुपविशन्ति ।)

रामः—(पवनस्पर्शमभिनीय सानन्दम्)

चूतैः कन्दर्पदूतैः, सरसकिशल्याह्लादिलोकैरशोकैः,

शालैः प्राप्तप्रवालैर्विहितमधुरश्रेणिसन्नैर्लवङ्गैः ।

गानैश्च श्लाघ्यमानैः परमृतवयसामग्र फान्ते वनान्ते,

वायुस्तापार्चिजायु शिशिरयति हृत्स्वेदनीरं शरीरम् ॥ १७ ॥

(पुनः स्मृतिमभिनीय प्रतीहारौ प्रति) प्रभावति ! चिरकालादपि नावलोक्यते प्रियवयस्यो माण्डव्यः ।

प्रतिहारी—(विहस्य) देव ! यदा मिउडिचंभीतणायारो गिहीवफोअंइचंइहत्थो कोवारुणलोअणजुअलो आगच्छंदो परमुरामो दिट्ठो तक्कालपहुदि तहंसणपणट्ठो अज्जनंदव्वो दाणिं पि ण दिट्ठिगोयरो भोदि ।

रामः—(सुदूरमलोक्य) मालाधर ! कोऽयं सहकारकान्मात् त्वामनुसरन् धातु इव विलोक्यते ! य एष पश्य—

निष्कारणमधिरोहणमवरोहणमंहिपेषु युवाणः ।

निजचिन्तादपि चपलः पृथक्कमोऽयं सम्भ्येति ॥ १८ ॥

मालाधरः—देव ! चिरकालपरिचयविश्रम्भादनभिज्ञमानो वानरः सोल्लङ्घनानामम समीप्समाच्छति ।

रामः—अहो ! गृहदाश्रयं यत्नर-वानरयोः परम्परं विश्रम्भः ।

मालाधरः—देव ! नैरुदमुतम् । निरन्तरवनवासाभ्यासान्नर-वानरयोरपि मैत्री सम्भवति ।

१ देव । यदा सुकुटिवन्धभीतणायारो गृहीतकोदण्डचण्डहस्तः कोवारुणलोचनयुगलः आगच्छन् पशुसमे ८४, तत्कालप्रभृति तद्दर्शनप्रनष्टः आर्यामाण्डव्यः इदानीमपि न दृष्टिगोचरो भवति ।

(प्रविश्य वानरो मालाधरसमीपमुपसर्पति ।)

(नेपथ्ये)

सैहि 'हंसिये ! दंसेहि लीलुज्जाणम्स पंथाणं ।

रामः—(श्रुत्वा) मालाधर ! 'नियतमियं देवी जनकसुता समागच्छति । तदितो गत्वा लीलोद्यानस्य मार्गमदृष्टपूर्वं दर्शय प्रियतमायाः ।

मालाधरः—यदादिशति देवः । (इति वानरेणानुगम्यमानः परिक्रामति ।)

रामः—(सानुरागमात्मगतम्) अहो ! रमणीयतमा काचिदवस्था सम्प्रति प्रियतमायाः । यतः—

मुक्ता कृत्रिमपत्रकेलि'रलकन्यासे प्रयत्नः परः,

प्रौढिं 'च क्रमणे क्रमेण लग्नते लीलामतिर्नेत्रयोः ।

वक्षस्तः सिचयाञ्चलं विचलितं वेगान्निधत्ते च य-

न्मध्येऽसौ तनुमध्यमा विहरते तन्मौग्यचैदाध्ययोः ॥ १९ ॥

ऊपरं च—

शय्याया स्वयमेत्य नोऽविशति प्रोक्ताऽपि भूथो मया,

ब्रूते नाभिमुखी, रुग्णद्वि च बलान्नाभिस्पृशं मे करम् ।

वैदेही रहसि स्थिता न सज्जते दीपप्रभावैर्भवं,

तद् मालये विरमत्यपि प्रियतमा नापत्रपां मुञ्चति ॥ २० ॥

(ततः प्रविशति सीता स्क्रन्धावलम्बितताम्बूलभाण्डा हंसिका च ।)

सीता—(मार्गद्वयमवरोक्य) सैहि हंसिए ! इमिणा मग्गेण गंतव्वं ! एदिणा वा ? ।

हंसिका—'प्रियसहि सीदे ! अहं पि फुडं न याणामि ।

मालाधरः—(उपसृत्य प्रणम्य च) देवि ! इत इत आगम्यताम् ।

(सीता वानरं दृष्ट्वा मयं नाटयति ।)

१ सखि हंसिके ! दर्शय लीलोद्यानस्य पन्थानम् ।

२ सखि हंसिके ! अनेन मार्गेण गन्तव्यम् ? एतेन वा ? ।

३ प्रियसखि सीते ! अहमपि स्फुटं न जानामि ।

१ हंसिए ! भा० । २ निदतं देवी भा० । ३ 'किमल' भा० । ४ चक्रिमणि ब्रमेण भा० ।

हंसिका—(सत्रासम्) हीमणहे ! वाणरो वाणरो ! (इति व्याहरन्ती पलायते ।)

मालाधरः—(विहस्य सीता प्रति) देवि ! न मेतव्यम् न मेतव्यम् । खेलनम् सावस्माक वानर , तदिदं कौतुकमवधार्यताम् । (वानरं प्रति) अरे सोलरण ! सहकारपाद-
पादित फलमादाय समर्पय देव्ये ।

(वानरस्तूर्णमुत्प्लुत्य तथाऋरोति ।)

(सीता वानरमायान्तमवलोक्य समय पश्चादपसर्पति ।)

मालाधरः—देवि ! निशङ्कमादीयतामिदं फलम् ।

(सीता भयेन चेषमाना फलमादत्ते ।)

मालाधरः—(दूरमवलोक्य) हंसिके ! निशङ्कमागम्यताम् , यथा तत्रापि कपि
रेष फलं प्रयच्छति ।

हंसिका—(समयम्) मैला'हर ! पियसहीए सीदाए ज्येए एस वाणरो फलप्यदो
भोदु । अहं पुण जाव एसो ताव णाऽऽगमिस्स ।

सीता—मैलाहर ! अण्णदो पेसीयदु एस वाणरो ।

मालाधरः—आदेशं प्रमाणम् । (इत्यभिधाय वानरमन्यत प्रेषयति ।)

(वानरोऽपि द्रुतमुत्प्लुत्य निष्क्रान्तः ।)

मालाधरः—देवि ! इत इत ! कुमाररामभद्रो द्राक्षामण्डपे भवदागमनं प्रतीक्ष
माणो वर्तते , तद्रागम्यतामिति ।

(सर्वे द्राक्षामण्डपा'मिश्रम् परिक्रामन्ति ।)

रामः—(सीतामवलोक्य सानुरागमात्मगतम्)

किं कुर्मः ? सकलं विलोकितमिदं , पृष्टाश्च शिष्टा , किम-
प्यस्या कापि पुनः समोत्तमगुणं नादर्शितं नाभावि वा ।

तत् तुल्यं तुहिनाशुनाऽपि वदनं , नेत्रद्वयं पङ्कजै-

र'प्योऽपि सुधयाऽपि , चम्पकरचाऽप्यङ्गं बत ! ब्रूमहे ॥ २१ ॥

१ अरे ! वानर वानर ।

२ मालाधर ! प्रियसख्ये सीतायै एष एष वानर फलप्रदो भवतु । अहं पुनः यात्र
देयं तावद् नागमिष्यामि ।

३ मालाधर ! अयं प्रेष्यता एष वानर* ।

१ मालाधर ! भा० । २ 'पममि' भा० । ३ 'र'प्योऽपि सुधया भा० ।

किञ्चास्याः—

चक्रं विधाय विधिना निषिन्मृगाक्ष्या,

प्रक्षालितं करसरोजयुगं ॥ येन ।

पीयूषमित्यनुषदं व्यपदिश्यमान-

मानन्दहेतुरुदकं जगतस्तदेव ॥ २२ ॥

(प्रकाशम्) देवि ! जनकराजात्मजे ! इदमासनमास्यतामिति ।

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

हंसिका—(पश्चादवलोक्य समयं सीता प्रति) सहि सीदे ! एस पुगो वि
वाणरो समागच्छदि । (इति पलायितुमिच्छति ।)

सीता—(दृष्ट्वापलक्ष्य च सस्मितम्) 'हंसिए ! ण'खु एस वाणरो, अज्जउत्तस्स
पियवयस्सो अज्जमंडवो एस इत्थ समागच्छदि ।

(ततः प्रविशति निदूषकः ।)

विदूषकः—(पुरो विलोम्य) कैषं एस पियवयस्सो जणयरायतणयासजुत्तो
दक्खामंडपतले चिट्ठदि ? ता इत्थ गमिस्सं । (इत्युपसृत्य) 'सत्थि तुम्हाणं ।
(इत्यभिधायोपविशति ।)

रामः—यस्य माण्डव्य ! चिरादवलोकितोऽसि ।

विदूषकः—वैयस्स ! ज चिरादो नि दिट्ठु म्हि तं परमं भंगलं ।

रामः—कुतः कारणात् ? ।

विदूषकः—'तुंज्ज' पाणिग्राहणमहसने मिहिलाणयरं गदो । 'जामादुयस्म पिय-

१ सखि सीते ! एष पुनरपि वानरः समागच्छति ।

२ हंसिके ! न खलु एष वानरः, आर्यपुत्रस्य प्रियवयस्यः आर्यमाण्डव्य एषोऽत्र
समागच्छति ।

३ ययं एष प्रियवयस्य जननराजतनयासंयुक्तः दाक्षामण्डपतले तिष्ठति । तदत्र
गमिष्यामि । स्वरितं युष्मभ्यम् ।

४ परस्य ! यत् चिरादपि दृष्टोऽस्मि तत् परमं भङ्गलम् ।

५ तत्र पाणिग्राहणमहोत्सवे मिथिलानगरं गतः । 'जामादुयस्य प्रियमित्रम्' इति
वृत्त्वा जनकापरिजनविर्माणरुह्योदरमभ्यर्च्य तया कथमपि मन्दाग्निरिह सज्जातः, यथा
निजमाहात्म्या पुण्यैः जीविनोऽस्मि ।

मितु' ति कडुय जणयपरि'यणनिद्वन्द्वनहुत्तमोदगभवसणेण तहा 'कहं पि मंदगी अह
सं'जादो जहा णियवंमणीए पुण्णेहिं जीविदु म्हि ।

रामः—वयस्य ! तर्हि बढागनेरपि कदाचिदुदराग्निमान्द्यं सम्भाव्यते ।

मालाधरः—(विदूषकं प्रति साहङ्कारम्) मयि विद्यमाने न भेत्तव्यं रोगेभ्यो
भवता ।

विदूषकः—मालाहर ! किं निज्जो भवं ? ।

मालाधरः—

वैद्यराजोऽस्मि विद्याया युर्वै गर्व्यं तु नान्यवत् ।

रोगं वा रोगिणं वाऽऽशु नाशयामि न संशयः ॥ २३ ॥

(सर्वे शुन्वा हसन्ति ।)

विदूषकः—(सरोपमित्र) ओ बंभन्टय ! तहि गच्छ अत्तणो निज्जाए सहिदो
तुम, जदो न पुणो मि समागच्छसि ।

सीता—अज्ज महब्ब ! जदि तादजणयपरियणेण 'प्रभूतमोदयभोजनमुपनीतं, ता
कथं 'प्रभूतभक्षणादो तुम ण उतरदो सि ? ।

विदूषकः—(साहङ्कारम्) भोदि जणयनदणि ! जदि एम पियवयस्सो रामभदो
'प्रभूतवीरसमरादो उतरमदि ता अह पि 'प्रभूतमोदयभक्षणादो उतरमामि ।

रामः—(स्मित्वा) अहो ! महती प्रतिज्ञा प्रियमित्रस्व । ततस्ततः ।

विदूषकः—तैदो महदि ज्येन पभादे सत्तट्टमोदयभक्षणाणन्तरं मज्झणसत्ताविधिं

१ मालाधर ! त्रि वैद्यो भवान् ? ।

२ आ ब्रह्मचर्यक ! तत्र गच्छ आत्मनो विषया सहितं स्वम्, यत न पुनरपि
समागच्छसि ।

३ आर्य माण्डव्य ! यदि तातजनकपरिजनेन प्रभूतमोदयभोजनमुपनीतम्,
तत् कथं प्रभूतभक्षणात् त्वं न उपरतोऽसि ? ।

४ भवति जनकनन्दिनि ! यदि एष प्रियवयस्य रामभद्र प्रभूतवीरसमराद् उपरमति
तद् अहमपि प्रभूतमोदयभक्षणाद् उपरमामि ।

५ तत महति एव प्रभाते सप्ताष्टमोदयभक्षणानन्तरं मध्याह्नसन्ध्याविधिं कृत्वा
अत्राऽऽगतोऽस्मि ।

कडुय इत्येमागदो हि ।

रामः—यस्य ! कथं मोदकमनुष्ठानन्तरं मध्याह्नसन्ध्याविधिः ? ।

विदूषकः—^१न खलु ओसहभक्षणं मज्झणसञ्ज्ञाविहाणम^२तरीभोदि ।

रामः—[तत्] कस्य व्याघेरोपधम् ? ।

विदूषकः—^३ण कधिद ज्येउ मदग्गी सवुत्तो हि ।

रामः—(स्मृत्वा सोत्प्रासम्) वयस्य ! जठराग्निकुण्ठत्वे मोदकभक्षणं परमौषधम् ।

सीता—^४हसिए ! उवणेहि तवोल अज्जमडव्वस्स ।

(हसिका ताम्बूलभाण्डमपश्यन्ती वैलक्ष्य नाटयति ।)

सीता—^५ण पाडिद कहि पि ? ।

मालाधरः—देवि ! वानरभयात् पलायमानया हसिकया ताम्बूलभाण्डमित् पातितम् । (इत्यङ्गुल्या दर्शयति ।)

सीता—^६हसिए ! तुम सय ज्येउ गहिउमागच्छ ।

हसिका—^७वीहेमि वाणरादो । ण गमिस्स ।

मालाधरः—देवि ! तिष्ठतु हसिका । अहमेव समानीय समर्पयिष्यामि । (इति तथाकरोति ।)

विदूषकः—(साहङ्कारमाल्मान दर्शयन्) ^८हसिए ! एदस्सि वीरपुरिसे ^९सण्णि हट्ठिदे वुदो तुज्ज मयावयासो ? ।

प्रतीहारी—(विहस्य) ^{१०}अज्ज मडव्व ! परसुरामदसणक्खणे परिक्खि^{११}दपोरिसो भन ।

१ न खलु औषभक्षणे मध्याह्नसन्ध्याविधानमन्तरि भवति ।

२ ननु कथितमत्र मदग्निं सवृत्तोऽस्मि ।

३ हसिने । उपनयं ताम्बूल आर्यभाण्डं याय ।

४ ननु पातितं कुत्रापि ? ।

५ हसिने । त्वं स्वयं एव गृहीत्याऽऽगच्छ ।

६ विभमि वानरात् । न गमिष्यामि ।

७ हसिने । एतस्मिन् वीरपुरे सन्निधौ स्थितं कुतस्तत्र भयाननाशः ? ।

८ आर्यभाण्डं । परसुरामदर्शनक्षणे परीक्षितपौरुषो भवान् ।

१ ^१त्य आगं भा० । २ ^२तरायीभोदि भा० । ३ हस्तचिह्नान्तर्वर्ती पाठः दे० नास्ति ।

४ गहिमां भा० । ५ सधिद्विदे भा० । ६ ^६दपोरिसो दे० ।

चिदूषकः—(सक्रोधम्) आ दासीएषूदे । न याणासि तुम, मह महावभणस्स
सावोदगेण परसुरामकोउम्मी उउसम गदो ।

रामः—मालाधर ! दर्शय सकलमप्येतदुद्यानमिति ।

(सर्वे लीलोद्यानम् (१ ना) वलोकनार्थमुत्थाय परिक्रामन्ति ।)

मालाधरः—देव^१ । प्रिलोक्यता तावदित —

अशोक^२श्रेणीय नरकिशन्त्योल्लासरचिरा,

विराजत्युनिद्र वकुलमुकुलना मुखमिदम् ।

पराग पुतागद्रुमसुमनसामेप च पुरो,

मरुद्धिर्वल्लीनामपि भवति हल्लीसकमित ॥ २४ ॥

रामः —(समन्तादवलोक्य) अये ! वसन्तावतार इव । तथाहि—

मारुन्देषु फलोदयादिह भरचू^३न प्रसूनागम,

प्रीता पञ्चमगीतिगर्भितमित कूजन्ति पुष्पेकिला ।

शोभा विभ्रति किंशुका शुक्रमुखच्छायासखे कोरकै,

उन्निद्र कुरुने स्मर च मधुर पुष्पन्धयानां धनि ॥ २५ ॥

मालाधरः—देव ! मनोरमतममेतदनुषार्थताम्—

निर्विच्छेदच्छदतमुदयाच्चम्पनाना व^४नाम्न-

नेतनेत सरसिजसख नेत्रमन्यत्र नेयम् ।

मध्ये यस्य द्युतिपतिकरागोचरत्वादयान्त-

ध्यान्ते दीना इव विरचिता कोमलाच्छिलेन ॥ २६ ॥

रामः—मालाधर ! यथाऽय पाटलापटलपरिमलन्तथा अन्ये निदाघसमयेनापि
यातम् । पश्य—

दिष्ट्वा दृष्ट स प्रविष्ट पृथिव्या,

कुर्वन् कृणोच्चाम्पा झिहीषे ।

१ आ दास्या पुत्रि ! न जानासि त्वम्, मम महाश्र द्वाण
योपाप्मि उपशम गतः ।

१ देव^१ भा० । २ "कस्य श्रेणी नर" द० । ३
द० । ४ "तरने" म० । ५ वना-तावेत" भा० । ६ मः

तापार्त्तानां यत्र यच्छत्यनूनां

यूनां प्रीतिं शीतमग्मः कम्भः ॥ २७ ॥

सीता—(रामं प्रति) अज्जउत्त ! इत्थं वाढं संतावो वट्ठदि, ता अण्णदो गच्छम्ह ।
(इति सर्वे परिक्रामन्ति ।)

मालाधरः—स्वामिन् ! अपरेऽपि नूनमृतवो देवसेवायै निजनिजरूपमुल्लासयन्तः
समायाता एव । इतस्तावत् तापात्ययस्वरूपमवधार्यताम्—

अयति अयति प्रौढामोदं कदम्बकदम्बकं,

स्फुटति कुटजश्रेणी, वेणीभर्वन्ति दिशां घनाः ।

'हरिहयहरिज्जाते वाते प्रसर्पति सर्पभुक्-

कुलमुलभया रत्या केषां न नृत्यति मानसम् ! ॥ २८ ॥

विदूषकः—(विलोक्य सहर्षम्) 'ही ही ! एत सयल'मञ्चलोयजीविदकारणं
वरिसारचो स'पत्तो, ता गायिस्सं गच्छिस्सं (इति रे'ल्लुण्णकान् ददानो नृत्यति ।)

(सर्वेऽप्यवलोक्य हसन्ति ।)

मालाधरः—देव ! स एष प्रकटीकृतखज्जरीटपेटको हंसावतंसितकमलाकरः शरत्स-
मयः । तथाहि—

मयूरीणां रीणा श्रुतिविषयमायाति न रुतिः,

गणोऽयं भृङ्गीणां रणति कृतसप्तच्छदपदः ।

प्रसर्ति पाथोऽपि प्रययति यथा सम्प्रति तथा,

शरत्कालः केलीरुचिरिह बनान्ते विचरति ॥ २९ ॥

(अन्यतो विलोक्य च) कुमार रामभद्र ! सुकुमारलवलीलतावितानफलोत्तालः
॥ एष हेमन्तकालः । यः किल—

तोमे शीते स्फीतबिम्बवृत्तीन्दी,

मन्दीकुर्वन्नादरं चन्दनेऽपि ।

१ आर्यपुत्र ! अत्र वाढ सन्तापो वर्तते, तदन्यतः गच्छामः ।

२ आश्चर्यम् आश्चर्यम्, एष सवलमर्त्यलोकाजीवितकारणं वर्षारात्रः सम्प्राप्तः तद्
मास्यामि नातिध्यामि ।

१ हरहरिहरि' दे० । २ 'मञ्चलो' गा० । ३ संजुषो मा० । ४ रे'ल्लुण्णक मा० ।

५ प्रसरति के० ।

एणाक्षीणामेष पुप्यत्यनेहा ,

स्नेहाधिन्यं पावकिन्या हसन्त्याम् ॥ ३० ॥

रामः—मालाधर ! अपरमप्यत्र त्रिमृश्यताम्—

शीतल यदनिलं जनस्त्यजन् , प्रज्जलन्तमनल निपेयते ।

तद् भुव समय एव गौरवे, कारण न गुणसम्पद पुन ॥ ३१ ॥

(पुनरन्यतो विलोक्य सीता प्रति) प्रिये ! पश्य शिशिरापगम-वसन्तागमरमणीयतमा
समयलक्ष्मी । इह हि —

लमन्ते सौभाग्य किमपि हरिणाङ्गस्य किरणा ,

पिक्वा शब्दायन्ते स्वगतममृतस्यन्दिवचस । ६

चलन्त्यद्य श्वो घोषवनपवनाश्चन्दनगिरे

रगम कामस्य स्फुरति च शुभाशसि नयनम् ॥ ३२ ॥

अपर च—

श्रीखण्डशैलपवमानविपद्मान

मानमहो मनसिजस्त्रिजगज्जयाय ।

कुन्दानि मन्दमकरन्दमदानि मुक्तरा,

चापे च पेशलसं बहुल पिधत्ते ॥ ३३ ॥

सीता—(अमरमाधा नाटयन्ती राम प्रति) अज्जउत्त ! एस कुमुमिदलशाओ
परिहरिय मह वयणाहिमुहो शिलीमुहो परिब्भमदि । (इति राममुत्तरति ।)

रामः—देवि !

मल्लीपु नोल्लसति, नाटति पाटलासु,

नीषान्यपास्यति, त्रिमुञ्चति चम्पनानि ।

गाम्भोरुहे अमति, केवळेने नाय,

भृङ्ग वृश्चाङ्गि ! भयदाननगन्धलुब्ध ॥ ३४ ॥

सीता—(सश्रमजम्) कैयमिदो नि एस महुयरो मामणुमरदि । (इति करसरोरु-
हेण निवारयति ।)

रामः—(दृष्ट्वा स्वगतम्)

१ आर्यपुत्र ! एष कुसुमितलता परिहृत्य मम वदनाभिमुख शिलिमुख परिभ्रमति ।

२ कयमितोऽपि एष मधुरा मामनुसरति ? ।

मुग्धाया अपि कान्ताया न्युत्पत्तिं गमिता परम् ।
भ्रूलीला मधुमत्तेन स्मरेण अमरेण च ॥ ३५ ॥

(पुनर्भ्रमर प्रति)

आतश्चक्रे अमर ! भवता किं तपः^१ कः प्रदेशे^२,
के वा देवा श्रुतिसुखकृता रक्षिता मुञ्जितेन^३ ।
यत् कान्ताया प्रसममभयस्ताड्यमानोऽपि रीला
पद्मेनैव स्पृशसि वदनमोदलोल कपोलम् ॥ ३६ ॥

(प्रकाश पुनर्मालाधर प्रति) मालाधर ! मध्याह्नकालकठोरीकृतकिरणजालो भगवान्
गभस्तिमाली । सम्प्रति हि—

धमाम्भ सम्भरा श्रीरिक्सति दयिताभालमालम्ब्य किञ्चित्,
सन्ध्याया श्रान्तकाय श्रयति च निचय पक्षिणा वृक्षशाखा ।
पादं पूष्य वदुष्य शिशिरस्यति सरस्तीरनीर समीर,
क्षीरक्षोणीरुदाथ स्थितिमिह दधते गोकुलान्याकुलानि ॥ ३७ ॥

तद् दर्शय त्रीङ्गतङ्गिरापादवीम्, यथा तत्रोपविश्य मध्यन्दिनमतिवाहयाम ।

विदूषकः—भो वयस्स !^१ उपस्थिता भोजनवेष्टा, तां गमिम्स । (पुनः प्रतीहारीं
प्रति) भोदीप्प पभावदि ! देहि मे हस्तावलम्बण । न खलु बुभुक्षया चलितुं सकृकुणोमि ।
प्रतीहारी—(विहस्य) अज्जन मडअ^२ इत्थं धूलोदरदा अरर^३ ज्झति, न उणो
बुभुस्सा ।

रामः—प्रभावति ! यथा गेचते प्रिययम्याय तथा विधीयताम् । (इति
प्रभावत्या वत्तहस्तारम्भो विदूषको निष्क्रान्तः ।)

मालाधरः—स्वामिन् ! इतः समागम्यतामिति ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

मालाधरः—देव ! विनोक्ष्यताम्—

१ भो वयस्य ! उपस्थिता भोजनवेष्टा, तद् गमिष्यामि । भवति प्रभावति ! देहि
मे हस्तारम्भनम् । न खलु बुभुक्षया चलितुं शक्नुमि ।

२ आपं माण्डप्यं ! अत्र स्थूलोदरदा अपराध्यति, न पुनः बुभुक्षा ।

३ उपस्थिता भोजनवेष्टा, नाऽऽनं भा० । २ 'अदि, न उग भा० ।

इय सा हंसालीकलितकमला केलिसरसी,
रसद्भि सानन्द जलनिहगवृन्दे कृतपदा ।

गर्भारे यन्त्रिरे हिमसमयमन्त स्थितमित ,
समुद्रर्चु शक्तो न हि तुहिनमुक्तोऽपि सविता ॥ ३८ ॥

तदस्यास्तीरतरुच्छायायामुपविश्यताम् । (इति तथाकुर्वन्ति ।)

रामः—(सीता प्रति) प्रिये वैदेहि ! दृश्यतामिय क्रीडातडागिका—

दुग्धस्निग्धजला तरङ्गतरला ससत्करकोत्पला,
तीरोत्तुङ्गनगा विहङ्गसुभगा प्राप्तप्रमोदाध्वगा ।

उद्भ्रान्तभ्रमरा विराजिशफरा नश्यन्निद्राघञ्जरा,
सेय तुष्यरसीकरोति सरसी किं नाऽऽवयोश्चेतसी ? ॥ ३९ ॥

सीता—(सप्तृष्टमवलोक्य) अज्जउत्त ! पक्ख पक्ख खेलतरायहसमिहुणेहिं
विंसट्ठकदुट्ठवणेहिं मणोहारिणी एसा कासारिया ।

रामः—(अप्रार्य) प्रिये ! भग्नदालोकनकृतार्थोक्तलोचनस्य मम किमेतया
पुनरुक्तनस्तुशोभाविभूषितया निभालितया ? । यत —

त्वदघस्मधुर पयस्त्वदस्त्रिद्वयदृसितानि 'पुर सरोरुहाणि ।
तव गतिविजिताश्च राजहसास्तव अकुटीकुटिला तरङ्गभङ्गि ॥ ४० ॥

(पुन सोपरोधम्)

बाले ! विलोक्य दिगन्तरमन्तरागो,
माऽस्तु त्वदीयवदनेन्दुभयादकाले ।

सयोगसम्पदकथासु रथाङ्गनाम्ना

मग्भोरुहा च हसतां सह राजहसे ॥ ४१ ॥

हंसिका—(दूरमवलोक्य राम प्रति) कुमार राममद ! एत को वि पुरिसो
समागच्छदि ।

१ आर्यपुत्र ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व—खेन्द्राजहसमियुने विनसितनीलकमलने
मनाहारिणी एसा कासारिका ।

२ कुमार राममद ! एत कोऽपि पुरुष समागच्छति ।

१ 'मत्र रिष' दे० । २ मिति क्रीडा दे० । ३ विसत्तुदुअण्णेहि मणाहारिणी एसा सरिया
(विपराकु'ताचने मनोहारिणी एसा सरि') दे० । ४ 'शोभाविभूतया' ? । यत दे० । ५ पुरा दे० ।

रामः—('दृष्ट्वोपलक्ष्य च) कथमयं विनयन्धरः सम्प्राप्तः ? ।

(प्रविश्य)

विनयन्धरः—(प्रणम्य) कुमार ! महाराजदशरथस्त्वामाह्वयति ।

रामः—(विमृश्य ससम्भ्रमम्) विनयन्धर ! कथं तातपादा समाकारयन्ति ? ।
(सीता प्रति) प्रिये ! त्वमपि मातुः कौशल्यायाः समीपमुपसर्ष । तातादेशश्रवणानन्तरं
वयमपि तत्राऽऽगमिष्यामः ।

(सीता हसिक्रिया सह निष्क्रान्ता ।)

रामः—मालाधर ! त्वमप्युद्यानपालनव्यापारतत्परो भव ।

मालाधरः—यदादिशति देव । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—(समुत्थाय परिक्रामन्) विनयन्धर ! किं कुर्यन्ति तातपादा ? ।

विनयन्धरः—कुमार ! निजाश्रमाद्वागतं लिखितपत्रहस्तं देवराताभिधानं महा-
मुनेर्विधामित्रस्य शिष्यं सत्कारपूर्वं विमृश्य तत्रमवतो वशिष्ठस्य प्रियशिष्येण जानूकुर्येन
समं सत्पन्तं सन्ति ।

रामः—अपि ज्ञायते कोऽपि लिखितार्थः ? ।

विनयन्धरः—तदेतद्विखितमवधारयतु देव । (इत्यर्पयति ।)

रामः—(गृहीत्वा वाचयति ।)

म्वन्ति, स्वाश्रमतं पतिं शमवता श्रीगाधिपुत्रं पुरे,

साकेत्रे सुदृढैरुत्सक्तमनसं श्रीरामतातं नृपम् ।

आशीर्वादमुदीर्य जल्पति यथा^१ कार्यं च यत् निश्चन,

प्रारब्धं भवताऽस्ति मन्दगतिना माय्यं न तस्मिन्निति ॥ ४२ ॥

(पुनर्विमृश्य) किं नु नाम तत् कार्यम् ? यदर्थं भगवान् विधामित्रस्तातपादानेन
त्वावतं करोति ।

विनयन्धरः—(निहस्य) तत्रावधारितपादं कुमार स्वयमेव तत् कार्यमेव
गमिष्यति ।

रामः—विनयन्धर ! जानामि भगवन्तं जानूकुर्यम्, कं पुनरयं देवरातो नाम ? ।

विनयन्धरः—अवधारयतु कुमार—

शुन शेषो नाम्ना मुनिरयमजीगर्ततनयः,

कृतौ हारिश्चन्द्रे नृपसुतपशौ यं किल पिता ।

ददौ तद्रक्षार्थं तदनु 'नुतितुष्टेन हरिणा,

हविष्यान्मुक्तोऽसौ 'कुञ्जकसुतसूनु म्वयमभूत् ॥ ४३ ॥

तदनन्तरं च—

विश्वामित्रः पुत्रमादाय दोर्म्या,

कृत्वोत्सङ्गे हर्षवाप्साम्बुवर्षा ।

पश्चादेनं देवरातामिधानं,

मध्ये तेषामृत्विजा व्याजहार ॥ ४४ ॥

रामः—(स्मृत्वा सचमत्कारम्) यः किल मन्त्रस्तुतिपरितोषितप्रजापतिप्रभृतिदेवता-
प्रसादादुपास्तयूपबन्धनं पशुनन्धवर्जितमाञ्जसवं नाम यज्ञ ददर्शेति श्रूयते ।

चिनयन्धरः—अथ किम् ? । (पुनरगतो विलोक्य) कुमार ! स एष महागज
दशरथः पुरतो जानूकर्ण्यसहितो वर्त्तते ।

(ततः प्रतिशति यथानिर्दिष्टो दशरथो जानूकर्ण्यश्च ।)

दशरथः—भगवन् जानूकर्ण्य !

किमास्यामस्तेषामविषयमनोभि स भगवान्,

स्वजन्मा यैर्जन्मावधि विधिरदेकः प्रणिहितः ।

नमम्य सोऽपि स्यान्निवसति जराजर्जरवया,

प्रयागप्रत्यन्तप्रसृतसलिलाया सरिति य ॥ ४५ ॥

जानूकर्ण्यः—राजन्नजराजनन्दन ! सुकृतसम्पादनीया म्वत्स्वियं सामग्री ।
तथाहि—

सरस्वत्या म्नानं, शिरसि हरिशेषाः सुमनसः,

प्रसन्ना हृद्बुद्धिः, शतपथकथावर्णनरस ।

मुनीनामाराध्या परिपदरिषड्वर्गजयिनी,

विना पुण्यैरेषा न भवति मनीषा तनुभृताम् ॥ ४६ ॥

रामः—(उपसृत्य) तात ! त्वदपत्यं रामभद्रं प्रणमति । (इति दशरथं प्रणम्य)
भगवन् ! नमस्तुभ्यम् । (इति जानूकर्ण्यं प्रणमति ।)

जानूकर्ण्यः—स्वस्ति भवते ।

राजा—(सहर्षम्) वत्स रामभद्र ! इहोपविश्यताम् । (इत्यात्मसमीपमुपवेशयति ।)

जानूकर्ण्यः—(उभावपि निर्णयं स्वगतम्)

राजा राजत्यनेनाय सुतेनान्तिकवर्तिना ।

प्ररोहेणाऽऽत्मतुल्येन वटवृक्ष इवोन्नत ॥ ४७ ॥

राजा—भगवन् मैत्रावरुणशिष्य !

उत्पत्ति शिशिरेतरद्युतिकुले, विद्यागुणम्बद्गुरो ,

(पुन सरुज्जम्)

जित्वाऽपि स्वयमाहवे दितिमुतान् विष्णुर्ददौ मे यशः ।

(राम दर्शयन्)

सोऽय शक्तियुत सुतश्च, यदिह प्राप्य तदाप्त मया,

तन्नित्य प्रणवामिधेयमधुना लब्धु समीहे मह ॥ ४८ ॥

जानूकर्ण्यः—महाराज ! न हि प्रथमप्रज्ञादनुचितमभिधातुमर्हसि । तथाहि—

स्वर्गोक्तसामधिपतिर्धृतचण्डचाप

मारोप्य वीरसमरावसरे पुनस्त्वाम् ।

सज्जीकरोति न गज कुलिश न ध्वजे,

किन्तु द्विपा स उभते विभव भुरं च ॥ ४९ ॥

तदिदानीमात्मचिक्रीर्पितसम्पादनाय समायात समयो महाराजस्य । पश्य—

आये विद्या ब्रुलगुरुमुन्मात् सङ्गृहीता समन्ता,

गता धात्री भुवनविजयश्रीर्द्वितीयेऽद्वितीये ।

तार्त्तीयोक्ते वयसि तु सितच्छत्रमारोप्य पुत्रे,

पुण्यारण्यप्रणयनिपुणैर्मूषा । भाज्य भवद्भि ॥ ५० ॥

राजा—(राम क्षिप्रस्याग्राय) वत्स ! सज्जय निजम्बन्धनधनुना वमुन्धरा-
मारोद्धरनाय । यत —

पते प्रवीरचरितं प्रचुरानुसगात्,

त्वामात्मनाऽप्यनुसिसीर्षति शानलक्ष्मी ।

सा प्राप्य सम्प्रति ममानुमतिं कृतार्थी

भूयान्मया च जरता रमता तप श्री ॥ ५१ ॥

(राम तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति ।)

राजा—(रामस्य चिबुकमुन्नमय्य) वत्स ! किमुदासीनतामम्मदीये वचसि समालम्ब्यसे ? ।

रामः—(सविनयम्) वात !

समीहिता कस्य न राज्यलक्ष्मीस्तत्रापि चित्राशुकुलोद्भवाऽसौ ।

मनस्तु तस्यामपि मुक्तमात्र, त्वत्पादसेवास्वनुरज्यते मे ॥ ५२ ॥

राजा—(विहस्य) वत्स ! न जानासि निजपूर्वजाना त्रिभुवनरिख्यातमिदं कुलत्रतम् । तथाहि—

यान्मूर्द्धनि मूर्द्धजा पिकरुचिं गृह्णन्ति तावद् गृहे

म्यातु, पातुमिरा, विलासमनया कर्तुं यतन्ते श्रिया ।

शुभ्रत्व तु गतेषु तेषु तदनु स्थित्वा वने पावने,

शिष्टोद्दिष्टममी शमेन गमयन्त्युष्णाशुवशोद्भवा ॥ ५३ ॥

जानूकर्ण्यः—कुमार रामभद्र ! सर्वथा नदेतदनुगृह्णीय गुरुवच ।

(नेपथ्य)

चैतालिकः—देव ! सुखाय भवते भवतु सायन्तन सन्ध्यासमय । सम्प्रति हि—

अर्धाङ्गभोभिर्वरुणनगरीवासिना वासरेन्द्रे,

पादोष्माण शमयति वियद्वर्त्मस्वेदोपनीतम् ।

देशे देशे दिशि दिशि तम कोलकाकोलकाय-

च्छायाचौर विहरति मुहुर्बन्धुरं बन्धुकीनाम् ॥ ५४ ॥

अपि च—

अनीदृशीमामदशा विमृश्य, सैष प्रनापी सविनाऽपि सम्यक् ।

तेजो निज राजि नवे निवेद्य, श्रियासतीवाऽन्तगिरेर्वनान्तम् ॥ ५५ ॥

१ 'ताडयमदीये वचसि समालम्ब्यसे ?' भा० । २ 'त्रापि [नि]ष्पां' भा० । ३ 'दृष्ट' भा० । ४ 'तेजो नवे राजि दे० ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—देव ! विज्ञापयति केरुयराजसुता यदत्र पादोऽनघार्यतामिति ।

राजा—शिखाबल ! किमिदानीमध्यवस्यति देवी ? ।

कञ्चुकी—देव ! कुमासरामगदराज्याभिषेकाम्बुदयवार्त्ताप्रमुदितै पुरनिवासिभि
प्रवर्त्त्यमाना नगरशोभा विभावयितु चन्द्रशालाधिरूढा बहि प्रदेशादागतया मन्थरया सह
किमपि पर्यालोच्य मामिह ग्रहितवती ।

राजा—वत्स ! गच्छामो वयं देव्या भरतमातु समीपम् । त्वमपि बध्वा सीतया
सहितो राज्याभिषेकव्रतग्रहणाय प्रगुणीभव ।

रामः—यदादिशति देव । (इति उत्थाय सर्वे निष्क्रान्ता)

॥ द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

सत्कविरान्यशरीरे दुष्यदगददोपमोपगैकमिपम् ।

श्रीवस्तुपालसचिव सहृदयचूडामणिर्जयतु ॥ ५६ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति उत्तरीयाञ्चलाच्छादितश्लक्कलयुगला पत्रहस्ता मन्थरा ।)

मन्थरा—अञ्ज मह चिरमालसंवद्विदो फलितो मणोरहपायवो । (इति हर्ष-
नाटितफेन परिक्लम्य) ऐसिद हि देवीए केगईए अज्जमुयंतसमीरं । जहा—कुमारारामभदो
रहमारोविय तुयदिदंमिथ समानीयदु ति । ता संपादिदमेदं मए । (पुरो विलोम्य)
एसा सुबुद्धिया दुदियं विय मह हिययं इदो ज्येव आगच्छदि, ता पडिमारुमिस्सं ।

(ततः प्रविशति सुबुद्धिका ।)

सुबुद्धिका—(सानन्दम्) सुप्पमादा भयनदी रयणी अउज्झाए, अहवा
सयलाए जेन पुहईए, जं अज्ज कुमारारामभदस्स रज्जाहिसेयमहसरो हविम्सदि ति ।
सपयं खु पउर-जनवदलोएहिं लद्धनिहाणेहिं रिय पमोदपूरिदेहिं पूरिदाओ नयररत्थाओ ।
ता गडुय नयरसोहं पिबिस्समं । (पुरो विलोक्य) अये ! कथं एसा अज्जा मन्थरा ।
(इत्युपमृत्य) अज्जे ! कहि पथिदाऽसि ।

मन्थरा—देवीए केगईए समीवं ।

सुबुद्धिका—अज्जे ! संपदि विसेसदो हरिसिय व्य लक्खीयसि । अहवा
अस्मिं रामभदस्स रज्जाहिसेयमहसवे किं अवरं ॥ हरिसकारणं पुच्छीयदि ।

१ अथ मम चिरकालसंवर्द्धित फलित मनोरमपादप । प्रेषिता अस्मि देव्या कैकेय्या
आर्यसुमन्त्रसमीपम् । यथा—कुमारारामभद्रः रममारोप्य त्वरितमत्र समानीयतामिति । तत्
सम्पादितमेतद् मया । एषा सुबुद्धिका द्वितीय इव मम हृदयम् इत एव आगच्छति, तत्
प्रतिपालयिष्यामि ।

२ सुप्रमाता भगवती रजनी अयोध्यायाम्, अथवा सकलाया एव पृथिव्याम्, यद् अथ
कुमारारामभद्रस्य राज्याभिषेकमहोत्सवो भविष्यतीति । साम्प्रत खलु पौर-जनपदलोके
लब्धनिधाने इव प्रमोदपूरितैः पूरिता नगररथ्या । तद् गत्वा नगरशोभा प्रेक्षिष्ये । अये ! कथं
एषा आर्या मन्थरा । आर्ये ! कुत्र प्रस्थिताऽसि ।

३ देव्याः कैकेय्याः समीपम् ।

४ आर्ये ! सम्प्रति विशेषतः दृष्टा इव लक्ष्यसे । अथवा अस्मिन् रामभद्रस्य राज्या-
भिषेकमहोत्सवे किं अपर अपि हर्षकारणं पृच्छयते ।

मन्थरा—सुबुद्धि^१ ! अपर पि चिद्बुद्धि ।

सुबुद्धिका—^२किं नु तत् ? ।

(मन्थरा कर्णे कथयति ।)

सुबुद्धिका—(क्षण विचिन्त्य) कैध देवीए केगईए गिहिदो एस दे मतो ? ।

मन्थरा—अणिच्छती पि बलादो गाहिदा ।

सुबुद्धिका—^३किं बलम् ? ।

मन्थरा—^४प्रथम तेहि तेहि वयणोरण्णासेहि पडिबोहिदा^५ वि जदा न पडिबुज्झदि,
तदो मए बालत्तणम्मि सिद्धजोइ^६णीसयासादो लद्धमोहणमत्ताहिमतिद कड्डुअ तबूल दिण्ण ।
तत्स चव्यणाणतर मोहिदहिययाए तीए मह वयणं पडिउण्ण ।

सुबुद्धिका—कैध एस मतो महाराए वि संचरिदो^७ न वेति^८ ? ।

मन्थरा—संचरिदो ज्येव ।

सुबुद्धिका—^९केह चिय ? ।

मन्थरा—^{१०}पूर्वं किंल महाराएण देवीए दुवे वरा सय पडिबण्णा, ता तं^{११} 'ज्येव
वरजुअल देवीए महारायसयासादो जायिद ।

१ सुबुद्धिके । अपर अपि तिष्ठति ।

२ किं नु तत् ? ।

३ कथं देव्याः कैकेय्या गृहीत एव ते मन्त्र ? ।

४ अनिच्छत्यपि बलाद् ग्राहिता ।

५ किं बलम् ? ।

६ प्रथम तैस्ते वचनोपन्यासे प्रतिबोधिताऽपि यदा न प्रतिबुध्यन्ते तत मया बालः
सिद्धयोगिनीसकाशाद् लब्धमोहनम त्रामिमन्त्रितं युज्या ताम्बूल दत्तम् । तस्य चर्वणानन्तरं
मोहितहृदयया तथा मम वचनं प्रतिपन्नम् ।

७ कथं एव मन्त्रं महाराजेऽपि सञ्चरितं ? न वा ? इति ।

८ सञ्चरित एव ।

९ कथमिव ? ।

१० पूर्वं त्रिल महाराजेन देव्यै द्वौ वरौ स्वयं प्रतिपन्नौ, तत् तदेव वरयुगलं देव्या महा-
राजसकाशाद् याचितम् ।

सुबुद्धिका—अज्जे^१ ! जदि न कुप्पसि ता भणामि कि पि ।

मन्थरा—भण, मा^२ सरु ।

सुबुद्धिका—भैरदीए अत्तणो^३ सरिस मत्तिद । न रहुरायकुलमरिस्स केगय^४ राय कुलसरिच्छ वा ।

मन्थरा—सुबुद्धिए ! दाणिं तुम पल्लोहयतीए मह कालखेपो होदि चि ता गमिस्स । (इति द्रुततर निष्क्रान्ता ।)

सुबुद्धिका—(सोद्वेगम्) हा महाराय ! 'रहुरायकुलमरिस्स'रायहस । निययण पासे निरडिदो सि । हा देवि कोसले ! 'मल्लिहियया कया सि दुष्टदासीए । हा रामभद्र ! निक्खित्तो सि दुत्तरे वसणसायरे । हा जणवरायनदणि ! कह हविस्ससि ? । हा भयव दिणणाह ! कथ तुज्झ वि वसो दुग्गिहिघुणघुणिदो सज्जावो ? । (इति रोदिति । पुनर्वि मृश्य) ता कि दाणिं जयरसोहावलोयणेण ? (इति व्यावृत्य निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति कौशल्या रामभद्र सुमत्रश्च ।)

सुमन्त्रः—(सौत्सुक्यम्) कुमार रामभद्र ! द्रुततरमुत्सद्यता राजकुलगमनाय । समारुह्यतामय काञ्चनस्यन्दन ।

कौशल्या—(राम शिरस्त्रापाय) अज्ज सुमत ! रामभद्रपितुणो महारायस्स

१ आर्ये ! यदि न कुप्यसि तद् भणामि किमपि ।

२ भण मा शङ्कस्य ।

३ भय या आ मन सदृश मन्त्रितम् । न रहुराजकुलसदृश केरुराजकुलसदृश वा ।

४ सुबुद्धि ! इदानीं त्वा प्रतिबोधय स्वा मम कालक्षेपो भवतासि तावद् गमिष्यामि ।

५ हा महाराज रहुराजकुलमरिस्सरायहस ! निजवचनपाश निपतितोऽसि । हा देवि कौशल्य ! शल्पितद्वया कृताऽसि दुष्टदास्या । हा रामभद्र ! निक्षितोऽसि दुस्तरे वसन्त सागर । हा जनकराजनदिनि । कथ मनिष्णसि ? । हा भगवन् दिननाथ ! कथ तत्रापि वश दुर्बिधिघुणघुणित सज्जात ? । तत् किमिदानीं नगरसोभानलवनन ? ।

६ आर्य सुमत्र ! रामभद्रपितु महाराजस्य समादृश इय त्वा त्वरयति ? कुत्रपुत्रपता सम्पादित स्नेहो वा ? ।

१ अज्जा । मा० । २ नीसका मा० । ३ सरिस्स मा० । ४ केरुरायसरिस्स वा मा० ।

५ रहुरुलं मा० । ६ समल्लिं मा० ।

समादेसो 'इत्थं तुमं तुवरावेदि ?' कुलपुरिसदासपादिदो सिणेहो वा ?

सुमन्त्रः—देवि ! यावदहं कृतप्राभातिक्रियो राजकुलं प्रति प्रस्थितं तावत्
परिततरमागत्य मन्थरयेति कथितम्—यन्महाराजसमीपस्थिता देवी केकय राजात्मजा समा-
दिशति—समानीयता रामभद्र ! तदहमिहागतोऽस्मि ।

कौशल्या—(राम शिरस्याऽऽधाय सहर्षम्) जानामि, पुत्र^१त्सला महं प्रियसखी !

रामः—(निश्चस्य) आर्यं सुमन्त्र !

तस्थे सुखमेव मया घात्रीं विभ्रत्सु तातपादेषु ।

सम्प्रति तु राज्यचिन्तागहनगतेनैव भवितव्यम् ॥ १ ॥

सुमन्त्रः—कुमार ! निरन्तरं गुर्वदिशवशवदन्ता भवादृशानां हृदयवृत्तिर्न कदाचि
दपि स्मातन्व्यमनुसरति ।

कौशल्या—(राम प्रति) जाद^२ ! गुरुजनयणसंपादने गिहीदब्बदु ज्ये^३
भव, तो किमेव विमरसीयदि^४ ?

सुमन्त्रः—कुमार रामभद्र !

सपित्री तव सावित्री साक्षाद् घाता च ते पिता ।

तत् कम्मा^५देतयोरजा विलम्बेन विहग्यते^६ ॥ २ ॥

तदुत्थीयतामिति ।

(सर्वे तथाबुभुक्षन्ति ।)

सुमन्त्रः—(कौशल्या प्रति) देवि दशरथदयिते ! भवत्याऽप्युपात्तमङ्गलसम्भारया
तत्र सुमित्रा-वेदेहीभ्या सह समागन्तुमुचितम् ।

कौशल्या—अञ्ज सुमत ! भयवदीनं कुलदेवदाणं सगरियं निज्वत्तियं समागमिस्सि ।
(इति निष्क्रान्ता)

सुमन्त्रः—कुमार कुशलमेते ! ॥ एष महाराजदशरथरथ, समारुहताम् ।

१ जानामि, पुत्रवत्सला मम प्रियसखी ।

२ जात ! गुरुजनरचनसम्पादने गृहीतव्रत एव भवान्, तत् किमपि भिद्यते ? ।

३ आर्यं सुमन्त्र ! मगरतीनां कुलदेवतानां सपर्यां निर्वर्त्य समागमिष्यामि ।

(इत्युभौ तपाकृत्वा परिक्लामन ।)

सुमन्त्रः—आयुष्मन् ! पश्य पश्य भवद्दीयाभ्युदयप्रमोदनिवर्तितर्त्तव्यान्तरैर्नगर-
निवासिभिरुद्भासितामेता नगरक्षोभाम् । तथाहि—

सौधान्युद्धृततोरणानि, तरुणीर्गर्गश्च भर्गप्रिया

तुल्यश्री प्रतिमन्दिर प्रमुदित सम्भूय गायत्ययम् ।

रध्येष पृथुलाऽप्यजायत तथा पुष्कोटिमि सङ्कटा,

नास्या नाथ ! यथा तिलोऽपि गलित प्राप्नोति पृथ्वीतलम् ॥३॥

(तथाकुर्वन्तुल्या निर्दिश्य) आयुष्मन् ! पश्य पश्य प्रचुरप्रमोदानुरागहृतहृदयानां
नगरनिवासिनीनामिदमध्यवसितम् ---

समुद्धर वसुन्धरा चिरमिति प्रयुक्ताशिय,

किरन्ति बुभुमानि ते शिरसि साधु वृद्धा स्त्रिय ।

इमाश्च हृदयङ्गमा पुरपुर-ध्रुवस्त्वन्मुखे,

जितस्मरशिलीमुखा प्रतिदिश दिशन्ते दृश ॥ ४ ॥

(इति परिक्रम्य पुरो त्रिलोक्यन्) स एष महाराजदशरथप्रासाद प्रगुणितप्रभूता
भिषेकसम्भारो भरद्वाजप्रमुखमहामुनिमहनीय परिभाव्यतामायुष्मता ।

सौधेऽत्र नेत्रकमलैः ककुभावतसा

नुल्लामयन्ति नृपतिप्रमदा प्रमोदात् ।

आन्दोलनाच्च मरुता ध्वजवैनय-स्थो,

नृत्यन्ति मङ्गलमृदङ्गरवेरिवैता ॥ ५ ॥

तदवतीर्यतामिति ।

(रामो रथादग्रतरण नाटयति ।)

सुमन्त्रः—कस्कोऽत्र भो ! ? ।

(प्रविश्य)

पुरुषः—आर्य ! समादिश्यताम् ।

सुमन्त्रः—भद्र ! गृहाण स्यन्दनमेनम्, अन्धाश्च विरमय । (इति रथमर्पयति ।)

(पुरुषो रथं गृहीत्वा निष्क्रान्तः ।)

सुमन्त्रः—कुमार राममद्र ! तदेतदग्रे देव्या भरतमातुश्चतुःशालिन्, यत्रासौ रघु-
चक्रवर्ती वर्तते । तदिदं प्रविशाव इति ।

(उभौ तथा वुरुतः ।)

रामः—(पुरोऽपलोभ्य ससम्प्रमम्) आर्य 'सुमन्त्र ! किमपि मन्त्रयमाणावित्र
पुरतः पितरौ लक्ष्येते । तदसाम्प्रतमाश्रयोर्गन्तुम् ।

सुमन्त्रः—(निपुण निरूप्य) कुमार ! सम्प्रति प्रक्रीपयती देवी विभाव्यते ।
तथाहि—

मलिनवसना निस्तम्बूला निराभरणप्रभा,

शिरसि दधती वेणीभूत शिरोरुहसञ्चयम् ।

चरणपतितेऽप्यम्बिन् नाथे मुक्तं च पराद्मुखं,

विरचयति यद् देवी दूरादभूत् तदमर्षभू ॥ ६ ॥

तदियं मायन्महाराजस्य प्रणयवचनामृतेन प्रशान्तकोपानला^१ भवति तावद्विहैवा
वस्थीयताम् । यत—

एषा विशेषद्रष्टृता कृतविप्रियाय,

प्रायः प्रियाय न चिराय करोति शेषम् ।

नीत्वाऽपि रात्रिमपरत्र दिनाधिनाथे,

प्राप्ते कियत् कमलिनी विनिमीलिताऽऽभूते^२ ॥ ७ ॥

(इत्युभो स्तम्भान्तरितौ तिष्ठतः ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा वैत्रेयी, तां च प्रसादयन् राजा मन्थरा च ।)

राजा—(सोपरोधम्)

देशं कृशाङ्गि ! हरिणाक्षि ! हिरण्यराशिं,

मत्तेभगामिनि ! महेमधरा च^३ मत्ताम् ।

स्वैर गृहाण गृहिणित्वमिदं नु देवि !

मां मात्स्यकारय न शर्म न येन धर्मः ॥ ८ ॥

१ सुमन्त्रः । मा० । २ "य न भ" मा० । ३ विहिताप्रियाय दे० पाठान्तरम् ।

४ तमन्यवेऽपि मा० । ५ मत्त दे० ।

‘अपर च —

पाणिग्रहात् प्रभृति मोल्लिष्टनत्वदात्रे,

दीनानने च रचिताञ्जलि याचमाने ।

कृत्वा कृपा ‘भयि विजीर्यसि देवि । कार्या

दस्मान्निर्जय मन प्रणतोऽस्मि पादो ॥ ९ ॥

(इति ‘पादयोर्निषतति ।)

सुमन्त्रः—कथमतित्रान्तमर्थादो यादोनिधिरिव^१ देव्या प्रणयकोपः^२ यदि कृत प्रणाममपि प्राणेश्वर नानुरुन्धते । (पुनर्दृष्ट्वा विस्मय च) कुमार राममद्र^३ विप्रकृष्ट-
प्रदेशतया न स्फुटा वचनोपलब्धि, परमिज्जितेरपि वितर्क्यते—यत् किमप्यमीष्टमर्थं याचते
देवी, तदप्रियत्वान्त्वपतिरदातु कामो मुहुर्मुहुरेव देवी प्रसादयति ।

रामः—आर्य सुमन्त्र^४ नियतमिय मध्यमाश्या वनगमनाभिरापिणस्तातपादाननुगन्तु
मना ‘आगृहीतस्ती सुतविन्यस्तपत्नीक वनप्रस्थानपक्षमाक्षिपन्ती तानपादेर्मुहुर्मुहुरेवमनुनीयते ।

सुमन्त्रः—कुमार ! सर्वोऽपि स्वहृदयानुसारेण षष्ठदयमपि वितर्कयति, पर
नैतदहं मन्ये । न ह्येतावत्प्रयत्नसम्पादनीयोऽयमर्थः । तथाहि—

धृत्वा मूर्धनि यत् पत्रद्वयमय देवी मुहुर्याचते,

यच्चैषाऽपि पतिव्रता वितनुते पत्युर्वृथा प्रार्थनाम् ।

भूषुष्टे लुठति प्रियागणितो यद् भूपति साऽप्यमु,

तादृशं यदुपेक्षते तदपर किञ्चिद् विधित्सुर्विधि ॥ १० ॥

राजा—(देवी प्रति अञ्जलिं बद्ध्वा)

वप्सुर्विद्धि कुल कलङ्कवि^५कल, नम्र पुर पश्य मा,

कौशल्याप्रणय प्रमाणय, परा रामस्य भक्तिं स्मर ।

धिग् ! दासीनचसा विमुखा महतामस्तुत्यमेतलिज,

शील शैलसुतानुसारिचरिते^६ किं निर्मिमीषे मृषा^७ ॥ ११ ॥

कैकेयी—(मन्थरा प्रति) मेन्यरे ! पुणो पुणो वि एवमत्ताणय क्लेशयतो

१ मयरे । पुन पुन अपि एवमात्मानं क्लेशयन् प्रतिबोध्यतां आर्यपुन ।

१ अपि च भा० । २ मयकि जीर्यति भा० । ३ पादयो वं भा० । ४ रिव प्रकोप भा० ।

५ अप्रह्वता भा० । ६ विमर्श, नम्र पुन पश्य दे० ।

पडिरोहीमदु अजउचो ।

मन्थरा—(राजान प्रति) देव ! ज ज्येव तुम्हेहि पसण्णेहि वरदुवय पडिरत्तं तं ज्येय देवी इत्थ पत्थेदि ।

राजा—ननु प्राणानसौ प्रार्थयति इति किं न ब्रवीषि ? (पुनर्देवी प्रति सकरुणम्) देवि ! 'प्रमाणीकुरु मे प्रार्थनाम् । सञ्चिन्तय स्वाभाविकमात्मसञ्चरितम् । ननु प्रकृति क्रोमलानि कुलयालिकानां हृदयानि, तत् किमिदानीं मदीयदुर्देववशान्निरनुक्रोशतामेवमाश्रिताऽसि ? (इति पुनः पादयोर्निपतति ।)

कैकेयी—(अपवार्य मन्थरा प्रति) सैमओ दारिणि रामभइसमागमणस्स, ता गमिस्स ।

मन्थरा—एव भोदु । अह ज्येय कज्जसेस समखिय समागमिस्स ।
(कैकेयी निष्क्रान्ता ।)

राजा—(उत्थायाऽवलोक्य च सर्वैरक्ष्य विषादम्) कथं निर्दाक्षिण्यहृदया मा निराशीकृत्य प्रचलितैः चण्डी ? (पुनः सनिर्वेदमात्मानं प्रति) हा दशरथ ! हतक !

किं गर्भं एव विलयं न गतोऽसि पाप !^१,
व्यापन्नवानसि न किं ननु बाल एव ?^२
रग्ना करेऽत्र विमिय मुज्जीव भार्या^३,
दत्तं वरद्वयमिदं भवता किमस्यै ? ॥ १२ ॥
(इति दीर्घं निश्वासघोषमुसन्तिष्ठति ।)

सुमन्त्रः—(मिलोक्य) कुमार ! प्रस्थिता देवी, तदवसरं साम्प्रतं महाराज-
'समीपोपसर्पणाय । (इत्युभौ परिक्रामत ।)

मन्थरा—(दृष्ट्वा राजानं प्रति) 'देव ! समागच्छदि कुमाररामभद्रे ।

राजा—(श्रुत्वा व्याकुलता नाटयन्नाकाशे कैकेयीमुद्दिश्य)

-
- १ देव ! यदेव युष्माभिः प्रसन्ने वरद्वयं प्रतिपन्नं तद् एव दत्तं इत्थं प्रार्थयन्ति ।
  - २ समय इदानीं रामभद्रसमागमनस्य, तद् गमिष्यामि ।
  - ३ एव भवतु । अह एव वार्यशेषं समर्थं समागमिष्यामि ।
  - ४ देव ! समागच्छति कुमाररामभद्र ।

‘शतशोऽपि तद्वदये ! हतोऽहमधुना त्वया तथा न यथा ।

सन्नोमि सुतम्य मुखं द्रष्टुं स्वं च प्रदर्शयितुम् ॥ १३ ॥

(इति मूर्च्छितः पतति ।)

रामः—(सहसोपमृत्य राजानमाधासयन् मन्यरा प्रति) आर्ये मन्यरे ! किमिदम् ?

मन्यरा—कुमार रामभद्र ! देवीविष्णुत्तेन महारायेण एव तुम्हाणं सम्पादिदं ।

(इति पत्रकं वरकल्लयुगलं च समर्पयति ।)

रामः—(गृहीत्वा पत्रकमात्मगतं वाचयति १)

वरौ पुरा केकयराजपुत्र्या, प्रचौ मया प्रार्थयतेऽधुनाऽमौ ।

साम्राज्यमेकेन तयो स्वसूनोरन्येन रामस्य ....

(इति वाचयित्वा) कथमर्द्धलिखितमिव मुक्तम् ! । (पुनर्विमृश्य प्रकाशम्) हु !
परिजातो वाक्यशेष ।

सुमन्त्रः—(ससम्प्रमम्) कुमार ! कीदृशो वाक्यशेष ! ।

रामः—(प्रकाशम्) पुन किम् ?—

वरौ पुरा केकयराजपुत्र्या, प्रचौ मया प्रार्थयतेऽधुनाऽमौ ।

साम्राज्यमेकेन तयो स्वसूनोरन्येन रामस्य वनप्रवासम् ॥ १४ ॥

सुमन्त्रः—(सविपादम्) हा ! किमेतदापत्तिम् ? ।

रामः—(सहर्षं पत्रकं शिरसि कृत्वा मन्यरां प्रति) आर्ये !

किं याचने तातमुखेन माता, स्वमर्धमाज्ञाकृति तत्सुतेऽस्मिन् ? ।

मृज्नां मयाऽभ्यापनं गृहीतं, सा मे गुरुभ्योऽपि गरीयसी यत् ॥ १५ ॥

मन्यरा—(सहर्षमात्मगतम्) कैयं कायञ्च, जदौ रामभद्रमणिदं कया वि नऽप्यग्रा
भोदि । ता गमिप्सामि । (इति गन्तुमिच्छति ।)

सुमन्त्रः—(मन्यरां प्रति सरोपम्) अयि ककुप्सपुन्यवृत्त्ये ! कियन्ति वपाणि
रामभद्रेण वनमनुभवनीयम् ? ।

१ कुमार रामभद्र ! देवीविष्णुत्तेन महाराजेन एतद् सुष्पम्य समर्पितम् ।

२ वृत्ते वर्त्तन्यम्, यत रामभद्रमणित कदाऽपि नान्यथा भवति । तद् गमिष्यामि ।

I शतशोऽपि वरम् । ■ तमिह सुष्पम् भा० । ३ (प्रकाशं पुन. वाचयति) वरौ भा० ।

४ प्रतिक भा० ।

मन्थरा—चैरुद्ध ! (इत्यभिधाय निष्क्रान्ता ।)

सुमन्त्रः—(राजान प्रति) देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

राजा—(समाश्वस्य रामोत्सङ्गे वल्कलानि निलेख्य सविपादम् ।) कथमुपशान्तैर
दुष्टदासिक्या मम प्राणापहरणप्रकरणप्रस्तावन ? हा उत्स रामभद्र ! कथं भविष्यामि ?
(इति पुनर्युच्छिन्न पतति ।)

रामः—देव ! समाश्वस्यता समाश्वस्यताम् । किमर्थान्ते शोरुहुताशनाय स्वात्मान-
माहुतीकरोति महाराज ? ।

सुमन्त्रः—(राजानमनिलेख्य साक्षम्) अहो ! दुर्धटेऽपि वस्तुनि घटना
पारवं दुष्टदैवस्य । तथाहि—

एकच्छत्रामवति जगती यश्चतु सिन्धुसीमा-

मध्यास्ते च त्रिदिवपतिनाऽप्येकमेवाऽऽमन य ।

हा ! धिक् कष्ट सुचरितरतिनिर्मिमीतेऽत्र सोऽय,

तोये तुच्छे तिमिरिव मुहुर्वर्चनोद्वर्चनानि ॥ १६ ॥

देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

राजा—(समाश्वस्य सविपादमञ्जलिं बद्ध्वा आकाशे)

मात क्षिते ! तपन तात ! निभो नभस्वन् !

सर्वं हि विलथ तदिदं वदत प्रसन्न ।

का दुर्दशेयमधुना मम वर्तते ? य

न्मूर्च्छाऽऽशु गच्छति न गच्छति जीवितव्यम् ? ॥ १७ ॥

(पुन स्मृत्वा) हा प्रिये रामभद्रजननि ! स्वयमुत्पादितव्यापादितमनोरथा विहिता-
ऽसि दशरथहतकेन । (इति साक्षमधोमुखस्तिष्ठति ।)

(तत प्रविशति कौशल्या साक्षतपात्रा सुमित्रा सीता च ।)

कौशल्या—(सहर्षं सीतायाश्चिबुरुमुखमय्य) जेदे ! अज्ज तुमए पट्टमहादेवीए
भोदव्व ।

१ चतुर्दश ।

२ जाते ! अद्य त्वया पट्टमहादेव्या भवितव्यम् ।

सीता—(सप्र'मोदं सलज्जम्) अज्जयाणं पसायेण ।

(नेपथ्ये क्षुत्शब्दमाकर्ण्य 'सर्वा विषादं नाटयन्ति ।)

सुमित्रा—(सोद्वेगमालगतम्) जैहा मंगलाससणस्सणे छीअसदो तहा तक्केमि सविग्धा निय समीहिदा सिद्धी । (प्रकाशम्) सत्त्वं पि दुरिदमतरीयदु कुलदेवयाण-मणुमाहेण । (इति सर्वे (१ सर्गा) परिक्रामन्ति ।)

सीता—(पुरो विलोक्य सलज्ज कौशल्या प्रति) अज्जे ! इत्थ गुरुर्यणाणं दिट्ठि-गोपर परिहरन्ती इध ज्येव चिट्ठिस्स ।

कौशल्या—एवं 'करीयदु ।

(सीता स्तम्भान्तरिता तिष्ठति ।)

कौशल्या—(परिक्रामन्ती पुरो विलोक्य सगम्भ्रम सुमित्रा प्रति) सैहि सुमित्रे ! अण्णरससण्णिविट्ठ ७ इत्थ अज्जउत्तो लक्खीयदि ता किं^१ ण्णिद^२ ।

सुमित्रा—'देनि ! अज्जसुमंतो वि अम्हे पिक्खिय विसण्णवयणो धरणितल पिक्खिदुं पइट्ठो । एस ज्येव गडुय पुच्छीयदु ।

(इत्थुमे पर्याकुले परिक्रामत)

सुमन्त्रः—(दृष्ट्वा सखेदं राजान प्रति) देव्याविमे समागच्छत ।

राजा—(विलोक्य शोकव्याकुलता नाटयन्) सुमन्त्र ! किमिदानीमपरेण^३ दर्शय दशरथहृतकम् प्राणपरित्यागमार्गम् ।

१ आर्याणा प्रसादेन ।

२ यथा मङ्गलाशसनक्षणे क्षुत्शब्दं तथा तर्कयामि—सुमित्रा इव समीहिता सिद्धिः । सर्वमपि दुरितमन्तरीयता कुलदेवतानामनुग्रहेण ।

३ आर्ये ! अत्र गुरुजनाना दृष्टिगोचर परिहरन्ती इह एव स्थास्यामि ।

४ एवं क्षिपताम् ।

५ सखि सुमित्रे ! अन्तरससन्निविष्ट इव अत्र आर्यपुत्र लक्ष्यते तत् किं भिदम्^४ ।

६ देनि ! आर्यसुमन्त्र अपि अस्मान् प्रेक्ष्य विषण्णवदन धरणितल प्रेक्षितु प्रवृत्त ।

एष एव गत्वा पृच्छयताम् ।

१ 'प्रमोद' भा० । २ सर्वे दे० । ३ क्षीरदु भा० । ४ किं नेद भा० ।

सुमन्त्रः—(सखेदम्) देव ! को नाम सप्रति प्राणपरित्यागमार्गमार्गणाय प्रणुणो न भवति ? परं सर्वथा शरीरवद्धिः सोढव्यैव दृढप्रहारता कृतान्तहतकस्य । येनाधुना—

पिता गन्ताऽरण्ये, नृपतिरिह रामोऽय भविता,

प्रवर्त्यैवं वार्त्तामथ विदधता तामपरथा ।

सुधासिन्धोर्मध्ये भुवनमिदमाषाय विधिना,

ततस्तसे तैले कस्त्रितखलशिलेन निहितम् ॥ १८ ॥

(इत्युभावधोमुखौ तिष्ठतः ।)

कौशल्या—(सुमन्त्रमुपसृत्य) अज्ज सुमन्त ! किं दाणिं पमोदायसरे दुक्खा-
वत्थेयमणुहवीयदि ? ।

सुमन्त्रः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) देवि ! यद् दैवोऽनुभावयति तदेवानुभूयते ।

कौशल्या—(साशङ्कम्) अवि कुसलं वत्सभरदत्त सचुग्घसहितम्स ! ।

सुमन्त्रः—देवि ! सर्वस्यापि कुशलम्, न पुनर्दशरथमनोरथस्य ।

राजा—प्रिये ! न केवलं दशरथमनोरथस्य, दशरथस्यापि ।

सुमित्रा—(मयेन वेपमाना) अज्ज सुमंत ! किं पि कुडमजंपतो अहे बहुयं
पज्जाउलीकरोसि ? ।

सुमन्त्रः—(सखेदमात्मगतम्) का गतिरिदानीम् ? । (इति विमृश्य) भवतु,
किमन्यत् करोमि ? । (प्रकाशमाकाशे)

दाणि ! वक्त्रमिदमाशु मुञ्च मे,

(कौशल्यां प्रति)

त्वं च देवि ! हृदयं दृढं कुरु ।

(एतदेव सुमित्रा प्रति)

सोऽयमप्रतिविधानदुर्घरस्त्वां यदेति वचनाशनिर्मम ॥ १९ ॥

१ आर्य सुमन्त्र ! किमिदानीं प्रमोदावसरे दुःखान्तस्थेयमनुभूयते ? ।

२ अपि कुशल वत्सभरतस्य शत्रुघ्नसहितस्य ? ।

३ आर्य सुमन्त ! किमपि स्फुटमजल्पन् अस्मान् बद्धत पर्वकुलीकरोसि ।

१ केवल मनोरथानाम्, दशरथस्यापि मा० । २ दृढीकृत मा० ।

(उभे सम्भ्रान्तचित्ते तिष्ठत ।)

सुमन्त्रः—देवि ! पूर्वप्रतिपन्नो वरौ महाराजसकाशाद् देवी कैकेयी याचते ।

उभे—'के'णाम ते ? ।

सुमन्त्रः—एको भरतस्य राज्याभिषेक, द्वितीयो रामस्य वनवास । (इति रोदिति ।)

उभे—हो दिव्य ! किमिदं सजाद ? । (इति मूर्च्छत ।)

सुमन्त्रः—देव्यौ ! समाश्रसित समाश्रसितम् । (इत्युभे समाश्रसितम् ।)

सुमित्रा—(सवाप्पमाकांशे) केगइ ! केगइ ! काम भोदु जादभरदो राया । किं पुन रामभदेणावरद्ध ? जेण एसो वणरासदुक्खमणुहावीयदि ।

कौशल्या—सैंहि सुमित्रे ! न किं पि रामभदेणावरद्ध, मए ज्येवावरद्ध, जीए रामभदो जणिदु (ति रोदिति ।)

सीता—(श्रुत्वा सविषादम्) हौं दिव्य ! पट्टमहाएवित्तण दसिय वणवासित्तण मह मन्दभाइणीए समप्येसि । भोदु, दुल्लघणीया भयवदी भविदब्बदि चि ।

रामः—(सहर्षं अञ्जलिं बद्ध्वा राजान प्रति) तात ! नात परं मम समुचित मिहावस्थातुम् । तदनुजानन्तु मां वनगमनाय तातपादा ।

(सर्वे श्रुत्वा मुक्तकण्ठं स्वन्ति ।)

रामः—(सर्गार्त्तं समाश्वासयन्) व एष भवतामकारणे करणारताम्भोधिमध्ये क्षम्पापात ? । ननु समुचिन्मेव विरचितमिदं भगवत्या नियत्या । तथाहि—

१ की नाम तो ? ।

२ हा देव ! किमिदं सजातम् ?

३ कैकेयि ! कैकेयि ! काम मरतु जातभरतो राजा । किं पुन रामभदेणापराद्धम् ? येन एष वनरासदुक्खमनुमान्यते ।

४ सखि सुमित्रे ! न किमपि रामभदेणापराद्धम्, मया एवापराद्धम्, यया रामभद्र जनित ।

५ हा देव ! पट्टमहादेवित्व दर्शयिष्या वनवासित्य मह्य मन्दभागिन्ये समर्पयसि । भयतु, दुर्लङ्घनीया भगवती भवितव्यतेति ।

वपुः सत्यं भजतु वचनं, प्रीतिमाप्नोतु माता,
आताऽसौ मे 'भजतु भरतो भारमुर्वीतरस्य ।

रामः कामं नवनवमहातीर्थसेवासुपुण्यं,
स्थित्वाऽरण्ये मुनिभिरनघे सङ्गमङ्गीकरोतु ॥ २० ॥

राजा—(रामं करो गृहीत्वा सोपरोधम्) यत्स ! वस्तुक्रामोऽस्मि^१ किमपि ? ।

कौशल्या—(सेव्यम्) ज्ञानिदं मयि ज अज्जउत्तो वत्तुक्रामो ।

राजा—प्रिये ! किं तत् ? ।

कौशल्या—तुंरिदं ज्येवं महं णयरं परिहरीयदुं ति ।

राजा—(सखेदं वैलक्ष्यम्) देवि ! सत्यम्, कृतोऽस्मि दुर्दैवहतकेन साम्प्रतं
मेवविधाना वचसामहमाश्रयः ।

रामः—(कौशल्यां प्रति) अग्न्य ! किमिदमसाध्प्रतं सम्प्रति मद्वात्सल्यादभिधीयते ? ।
(पुनरपि राजानं प्रति) देव ! समादिश्यतां विवक्षितम् ।

राजा—वत्स ! मया तावद् भवते स्वराज्यं मनसा पूर्वमेव प्रदत्तम् । तदनु च
तया दुष्टदासीमन्त्र^२ परतन्त्रितया कैकेय्या वरद्वयं याचितम् । तदहमेव वनं गमिष्यामि ।
भवान् पुनः (इत्यर्द्धोक्ते सुमन्त्रमुखं मवलोकयति ।)

सुमन्त्रः—(अभिप्रायमुन्नीय) कुमार ! भवान् पुनः पितृदत्तमात्मराज्यं बलादपि
गृह्णन् नापराध्यति ।

सुमित्रा—ज्ञात ! सोहृणं मतेदि अज्जसुमतो ।

रामः—(निहत्य) आर्यं सुमन्त्र ! किमिदमुदीर्यते ? । यतः—
उत्पद्यं वशे तुहिनेतराशोरषीत्य विद्याश्च गुरोर्भेदिष्यात ।

किं तत् करिष्ये भविताऽद्य येन, पिताऽन्तःसत्योऽन्तःमनोरथाऽग्न्या^३ ॥ २१ ॥

कौशल्या—(संवरणमञ्जलिं बद्ध्वा राजानं प्रति) जेदि अज्जउत्तो समादि-

१ ज्ञातं मया यद् आर्यपुत्रं वत्तुक्रामः । २ त्वरितं एव मम नगरं परिह्रियतामिति ।

३ ज्ञात ! शोभनं मन्त्रयति आर्यसुमन्त्रः । ४ यदि आर्यपुत्रः समादिशति तदहमपि
रामभद्रं समं वनगमनं करोमि । न खलु शक्नोमि पुत्ररूपेणास्मिन् वने परिहृतं प्रेक्षितुम् ।

१ वदतु भा० । २ 'स्मि' सम्भ्यक् किं भा० । ३ वनं रामचन्द्र ! मया दे० । ४ पर-
तन्त्रया भा० । ५ 'मुख्यालो' भा० । ६ सुमन्त्र भा० । ७ 'ताऽग्न्या' भा० ।

सदि ता अद्र पि रामभदेण समं वणगमण करोमि । ॥ खु सकुणोमि पुत्तयमे'गायिण वणे परिहिद पेक्सिदु ।

सुमित्रा—'देवि ! कथ जादरामभदो एगाई ? जस्स लक्खणसरिसो सहयरो भोदि ? ।

रामः—(कौशल्या प्रति) अम्ब ! किमनात्मसदृशमिदमुदीर्यते ? । यत -

जनकेन जनन्या वा सूनुना बन्धुना'ऽपि किम् ।

भर्तेर दैवत स्त्रीणा स्मृत हि स्मृतिकर्तृमि ॥ २२ ॥

राजा—(सनाप्पमाकाशे) हतकैकेयि ! सुमित्रावचनमेवविधमाकर्ण्य किं न लज्जया विदीर्णहृदया भविष्यति भवती ? ।

सुमन्त्रः—न तावदय पितृभ्यामप्रहितो वनगमनाध्यवसायाद् विरमति । तदस्य प्रतिनोधाय कुमारलक्ष्मणमनवगमितमन्थरावृत्तान्तमिहाऽऽकारयामि । स ह्यस्य प्रियतरो भ्राता सचिनश्च । (प्रज्ञाशम्) कम्कोऽत्र भो ! ? ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—एयोऽस्मि ।

सुमन्त्रः—सिलानल ! इतस्तावत् । (कर्णे एवमेव ।)

(कञ्चुकी निष्क्रान्त)

कौशल्या—(सासु सुमित्रा प्रति) पियेसहि सुमित्रे ! एको दाव मह पुत्तो रामभदो दिव्वेण णिव्वासिदो । अवरं पुण मह पुत्तय लक्खण तुम णिव्वासिदु पयहा सि ।

(तत प्रविशति गृहीतघन्वा सम्भ्रान्तो लक्ष्मण कञ्चुकी च ।)

लक्ष्मणः—(सावेशम्)

का माता ? श्वसोर्वचासि वुरुत्ते दासीजनोक्तानि या,

कस्तात ? प्रमदाप्रनारितमतिर्जानाति कृत्य न म ।

१ दनि । कथ जातरामभद्र एकात्री ? यस्य लक्ष्मणमदृश सहचरो भवति ।

२ प्रियसखि सुमित्रे ! एक तावद् मम पुत्र रामभद्र देवेन निर्वासितः । अयं पुन मम पुत्रक लक्ष्मण एव निर्वासयितु प्रवृत्ताऽसि ।

कश्चाय भरत १ श्रिया ह्यग्निना यो रज्यते, दुर्णय-

व्यापेधार्थमधिज्यधन्विनि मयि श्रीराममृत्ये स्थिते ॥ २३ ॥

रामः—(दृष्ट्वा) वत्स लक्ष्मण १ स्वभावगम्भारो भवान्, तत् किमर्थमस्थाने
सम्भ्राग्यसि १ । ननु १ साधु ग्रिहितमिदं मिथिना—“ वप्सु सत्यं भवतु वचनम् ” [श्लो० २०]
(इत्यादि पठित्वा) तदिदानीमिहावस्थितेन भगता—

मातृणा तातपादानां कर्मा दुःखप्रतिक्रिया ।

भूषे च भरते मक्तिर्विधेया विधिवत् त्वया ॥ २४ ॥

लक्ष्मणः—आर्ये १ न सम्यगभिहितम् । यत—

विना दिनाग्निनायेन दृश्यते यदि वासर ।

रहितो रामभद्रेण वीक्ष्यता लक्ष्मणोऽपि तत् ॥ २५ ॥

सुमित्रा—(सहर्षम्) साधु सुभं लक्ष्मण ! साधु !, तप जेहृभाउयाणुगामिणा
तणयरयणेण विहसिया सपदि सुमित्रा ।

सुमन्त्रः—न केवलं सुमित्रा, भूतपात्री च ।

रामः—यत्स लक्ष्मण ! तदुत्सङ्घता प्रस्तुतसंविधानाय । (इत्युत्थाय वत्सले
परिदधाति ।)

(सर्वे दृष्ट्वा मुक्तमण्डलं रुदन्ति ।)

राजा—(सखेदमात्मानं प्रति)

हृदय ! हृदय ! दीने मय्यनुभूय सन्

असन्धननिपातैर्दूर्णनामेहि तूर्णम् ।

(विलोक्य) कथं वज्रपटितमिवेदमद्यापि न विदीर्यते १ । (पुनराकाशे यद्वाज्रलि)

भवतु यम १ नमम्या तुभ्यमभ्यर्थये त्वा,

अपहर हतकं मे जीवितं जीवितेश्च १ ॥ २६ ॥

(इति मृत्युं नाटयति ।)

१ साधु सुभं लक्ष्मण ! साधु १ त्वया ज्येष्ठभात्रनुगामिना तनयनेन मिभूषिता
सम्प्रति सुमित्रा ।

१ धिदानमग्निना राजयेन दो रज्यत, व्यापेधार्थमधिज्यधन्वि बन्दि ६० । २ साधु संवेदिनमिदं
मिथिना वेत्तु—“ वप्सुः पा० । ३ “नविजने” पा० ।

सुमन्त्रः—देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

राजा—(समाश्वस्य) 'सुमन्त्र ! निमाश्वसयसि ' । मया हि पार्ष्णीयसा समाश्वस्य साम्प्रतमेतदेव निधातव्यम् । तथाहि—

द्रष्टव्यं मुसमेतयोर्देवितयो शोकाश्रुमिश्रेक्ष्ण,

श्रोतव्या पुरवासिनामसुखिना धिक्कारगर्भा गिर ।

हृदासी च दुरङ्गना च वचसा वाच्या कदाचिन्मया,

तन्मे सम्प्रति जीरितेन किमहो !^१ मृत्युर्महीयान् मम ॥ २७ ॥

रामः—(शिरस्यङ्गलिं बद्ध्वा सन्नियम्) तात ! एष गच्छामि (इति पदान्तरे स्थित्वा पुनर्विनिवृत्त्य च राजान प्रति सोपरोधम्)

याचे निश्चित् तात !,

(पुन कौशल्य प्रति)

मातस्तथा त्वा, स्मार स्मार मत्प्रगसं युगभ्याम् ।

नैराश्याया सन्धा मध्यमाया, तत्पुत्रे वा वैमनस्य विधेयम् ॥ २८ ॥

(इति पादयोर्निपतति ।)

राजा—(सत्राप्यगद्गदम्) वत्स विनयैरुनिकेतन ! सर्वं करिष्ये यदि जीविष्यामि ।

सीता—(दृष्ट्वा) कथं पत्न्यैश्चो ज्ञेय अज्जउत्तो^२ । अहं पि एदिणा सम ज्ञेय गमिस्स । (इति हस्तसज्जया कञ्चुक्निमाकारयति ।)

कञ्चुकी—(गत्वा सीतायचनमाद्राय राज्ञे निवेदयति) देव ! सेय बधूर्जनकराणात्मजा पत्या सह वनगमनोद्यता देवपाशान् प्रणमति । (इत्यङ्गुल्या दर्शयति ।)

(सीता 'दूरम्भिता सर्वान् प्रणमति ।)

राजा—(विलोक्य) हा 'दुर्बिधे ! नाथापि दशरथकद्रर्धनामौतुकेषु वृत्तार्थता भवत । हा स्तुपे ! हा सीरञ्जनन्दिनि ! स्तित्वेऽपि पतिपराधीना वर भवती, न पुन पुरुषत्वेऽपि 'पत्नीपराधीनोऽहम् । (पुन मुमित्रा प्रति) प्रिये ! निगार्यतामिय बधूरनर्थ बहुलस्य वनगमनम्याध्यवसायात् ।

१ वयं प्रस्थित एव आर्यपुत्र^३ । अहमपि एतन् सम एव गमिष्यामि ।

१ सुमत^१ किं मां समाश्वसं मा० । २ दूरस्था तं मा० । ३ दुर्बिधे किमपि न ददां मा० । ४ प्रियापरां मा० ।

सुमित्रा—^१जं आणवेदि अज्जउत्तो (चि सीतासमीपं गत्वा पुनरागत्य च)
अज्जउत्त ! बहुयरं पडिवोहिद्दा वि सुप्प्हा ण विरमेदि वणगमणादो । एवं च विण्णवेदि—
तं मह घरं पि रण्णं तणयरयणो ण जत्थ समुस्स ।
रण्णं पि घरसरिच्छं गच्छंतीए समं पइणा ॥ २९ ॥

(राम. सर्वान् प्रणम्य सीता-लक्ष्मणाभ्या सह प्रस्थितः ।)

देव्या—(विलोम्ब वलाद् बाष्पं निगृह्णत्यौ तान् प्रति) रेक्यत्तु तुम्हे वणदेवताओ ।
जिन्निगणं च तुम्हाणं वणगमणं भोदु ।

सुमन्त्रः—(देव्यौ निर्वर्ण्य सफरुणातिरेकम्) अहह !—

वनाय पुत्रद्वितयेऽपि गच्छत्यमङ्गलत्वाद् विनिवारितोऽपि ।
तदम्बयोरम्यकवारिपूर, श्रमत्ययं प्रश्रयकृतवेन ॥ ३० ॥

रामः—यत्स लक्ष्मण !

तदेतद् दुःखमेकं मे यदद्य भरतो मया ।
नाऽऽश्लिष्टो नानुशिष्टश्च प्रजापालनकर्मणि ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! मन्यरैवानुशासिष्यति ।

रामः—ननु क्रिमेरमसूयागर्भमभिधत्से । तथाहि—

वत्सस्य वेत्ति भरतस्य शुभं स्वभावं,
वीषं मृषा तदिह किं मनुषे मनीषिन् ^१ ।
कल्पान्तरेऽपि हि न लक्ष्मण ! लक्ष्मण-
पिण्डेन चण्डरुचिमण्डलमाविलं म्यात् ॥ ३२ ॥

लक्ष्मणः—(सवितर्कमात्मगतम्)

कुर्यादिदं न भरतोऽपि जनन्यसौ वा,
नैतद् किमुद्विगमति सम्भगति द्वयेऽस्मिन् ।
तत् केन नाम कृतमीदृशमाः ! क्रिमन्यै-
धर्तित्व निश्चिनमचिन्त्यगतिश्चकार ॥ ३३ ॥

१ यद् आज्ञापयति आर्यपुत्रः । आर्यपुत्र ! बहुतर प्रतिबोधिताऽपि स्तुषा न विगमति
वनगमनात् । एव च निक्षपयति—

तद् मम गृहमपि अप्य तनयत्वं न यत्र शशुरस्य ।
अप्यमपि गृहसदृश गच्छत्याः सम पत्या ॥

२ रक्षन्तु युष्मान् वनदेवताः । निर्विघ्नं च युष्माकं वनगमनं भवतु ।

रामः—(नेपथ्याद्धे स्थित्वा रचिताञ्जलिः)

भाम्वद्भोजवरिचिररुचिर प्रासाद ! तुभ्यं नम-

स्त्वा वन्दे सुकृतानुरक्तजनतामेध्यामयोध्यापुरि ! ।

आपृच्छे पुरवासिन ! सविनय युष्मानिहाऽऽयुष्मति,

क्षामारं भरते समुद्धरति 'वः स्वस्त्यस्तु, गच्छाम्यहम् ॥ ३४ ॥

(इति सर्गानापृच्छ्य सीताञ्ज्मणाभ्या सह निष्क्रान्तः ।)

कञ्चुकी—(सगिरेदम्) किं नाम 'चिर जीवित्वा मया मन्दभाग्येन साधितम् ' ।

यदिमामश्रुतपूर्वां ककुम्भकुलस्य दुरज्म्यामरलोक्ष्यामि । भरतु । रामभद्रमनुजय्य
ममामिष्यामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

देव्यै—हा वत्स रामभद्र ! हा वत्स लक्ष्मण ! हा महासयि सीदे ! तुम्हैहि
'परिचक्षणमग्हाणमधयारीभूदो 'मच्छलोओ (त्ति मुख पिधाय रदित ।)

राजा—(सगिरेदमात्मान दर्शयन्) सुमन्त्र ' पश्य दद्यापिपर्ययमस्य पापीयमो
जनस्य—

या दधे हृदि बहभेत्यजनि सा भल्ली, सुतधन्वन-

स्यन्दोऽभूमम य म एव दहति स्यान्तं वनान्तं प्रजन् ।

मृत्युयै स्वयमेति सोऽय भजने नाऽऽमन्थ्यमाणोऽपि मां,

तलापेमि कुर्मण परिणनं कस्येदमीदृक् पलम् ' ॥ ३५ ॥

(नेपथ्ये महानाक्रन्दः ।)

सुमन्त्रः—(श्रुत्वा सग्रेदमागतम्) हा ' धिरु, कुमारमभद्रप्रसादाव-
लौकनदु विनाना पागोकाता मलीयान्य 'परिदेपित'रनि । मद्दाराजशोरुतादागस्य
पूणाहुतिभेयति ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—(राजानं प्रति सगिरेदमागतम्) देव ' श्रूयतां द्वितीयस्य निजननृपस्य
माहात्म्यातिशयः ।

१ हा वत्स रामभद्र ! हा वत्स लक्ष्मण ! हा महामनि सीत ! युष्माभि परि यत्तानाम
स्वायम-धयारीभूतो मर्यने,वः ।

(राजा तूर्णान्वित एव कञ्चुकिनो मुखमालोक्यति ।)

सुमन्त्रः—विश्वामल ' विजिष्यताम् ।

कञ्चुकी—इत म्थानात् ' प्रव्रजत कुमाररामभद्रम्यानुगतिनीं निदेहचक्राति
दुहितरमालोक्य त्वरिततरुमर्मिलाऽपि कुमारलक्ष्मणमनुगन्तु प्रवृत्ता ।

राजा—(श्रुत्वा) हा सम्बन्धिन् सीगध्वज ! त्वमपि मदीयदुःखोत्तरे निमग्नितोऽसि
विधात्रा । ततस्ततः ' ।

कञ्चुकी—(गिरम्यज्जलिं वद्ध्वा) देव !

श्रीरामभद्रादपि साक्षिराय, नम मुमित्रास्तनयाय तम् ।

अनुनन्ती दयित्वाऽपि येन, गूमजयैराऽऽमरधर्निषिद्धा ॥ ३६ ॥

कौशल्या—(विधित्वाऽऽधम्य) ' देव पि सोऽथ जं वमलक्ष्मणेन अत्तणो न्ह
वणमणुमरती गिरासिद्धा ।

राजा—(समेतोऽन्वष्टं कौशल्या प्रति) देवि ! तमेरमुंक्ष्मर वातायनमभिरम्य
प्रव्रमतोर्व मयोरवलोचनेन क्षणमेस्मात्मानमुज्जीरयामि इति ।

(सर्वे तथातुर्वन्ति ।)

कञ्चुकी—(अङ्गुल्या निर्दिष्टन) परियाव्यतामिन् सीतालक्ष्मणानुगतं नगरा
निशामति रामभद्रे—

हासारगर्भउदना सदनान्यपाम्य,

पौराक्षना क्ततुण्डन्धन्यरणा ।

रामस्य माधुरग्याभरणो प्रणम्य,

सीताप्रसामशिशिं मुहुर्ध्वयन्ते ॥ ३७ ॥

(पुरान्वितो दरीयन्) इदमप्यवधारयाम्—

आपाय मन्धरायै सुव चमन-जुहमुंरग्योराक्षराय

प्राग्भारं मुरिभागेद्वितिष्टुष्टुसोराचरेतामात्र्य ।

प्रदक्षितमिताहाप्रभनिषिन्निनोऽन्ध्रायपाम्,

क्षान्तागव वचनं तत्र तनुनिनोऽनुनन्ति द्विदोत्रा ॥ ३८ ॥

१ एतदपि दंभन यद् व मन्धरायै आचरन् वपु वचनमुनरं न निशान्तिता ।

राजा—(सनिर्वेदम्) शिखावल ! 'निर्वर्ण्य त्वमेताननुजत पुरजनानम्मत्प्राणेभ्यो
येऽद्यापि 'पुरोऽस्मिन्नवस्थातु समीहन्ते । (इति मोहमुपगत ।)

देव्यौ—(दृष्ट्वा) हा हृद म्हा । (इति राजान पतन्तमवष्टम्भयत ।)

सुमन्त्रः—(कौशल्या प्रति) देवि ! वादमम्बम्बशरीरो राजा ! तद्वित
म्यमायास नीन्या शयनीये समारोप्यताम् । (पुन पार्थिव प्रति) देव ! केय विवस्वता ?
ननु धुर्योऽसि धैर्यताम् ।

राजा—(निश्चिदिगऽऽधम्य) हा ! राम ! राम ! ('इति विलपन् देवीभ्याम-
वष्टम्भमानो निष्क्रान्त ।)

सुमन्त्रः—(समन्तादप्ययोच्या निधाय ता प्रणि) *

मातर्मन्ये नगरि ! गरिमा रामभट्रेण सार्द्धं,

यातस्तेऽपि त्रयि यदधुना वीतगीतोत्सरायाम् ।

आरुर्ष्यन्ते कनुभि कनुभि नन्दितान्यङ्गनाना,

आलोम्यन्ते पथि पथि तथा लोक्रजोरुश्रुपङ्का ॥ ३९ ॥

(पुन कन्बुकिन प्रति) शिखावल ! तदिदानीं भरताऽपि गत्वाऽभिधीयतामार्गं
वामदेशे यथा कुमारभरतमभारणाय दूत प्रेषयति ।

(प्रासादमालोम्य च सरुणम्) शिखावल ! सम्प्रति श्रोत्रव्याकुलेऽत्र राजकुले—

कीराद्ये पञ्जरक्षिप्ते किमेभि केलिपक्षिभि ? ।

तस्मादमी रिमुच्यन्तां सम्बध्यन्ता च कन्बुभि ॥ ४० ॥

अहमपि कुमाररामभद्रमापृच्छ्य समागच्छामि ।

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

॥ तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

मग्नहानाटयाने द्वयमयति जाने श्रमणयो

विनिर्ण कर्णोऽमूदननि गलितश्रीर्धलिरपि ।

अनल्पव्युत्पत्तेस्तव सचिवरुल्लुपद्रुम ! पुरो,

विषत्ते वैदग्धी न च सुरगुर्नाऽसुरगुर ॥ १ ॥

१ हा ! हते स्व ।

I निर्वेदेय भा० । 2 पुरोऽस्मिन्नवस्थातुमा० भा० । 3 दात जल्पन् द दे० । 4 'मद्र समापृ' दे० ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विमानस्थितो गन्धर्वराजः ।)

गन्धर्वराजः—(सौत्सुनयम्) अद्य मया कनकचूडामिषानो निजनन्दनधिरकाल-
द्वलोरुनीयः । स हि पूर्वं सङ्गीतकारसरविच्युतो भगवत्स्त्रिविष्टपाधीधरस्य शापेन महाराज-
दशरथावसथे क्रीडाशुक्रनामनुभवत्तासीत् । स च शापो रामभद्रस्य वनप्रवासदिवसावधि
मदुपरोधाद् देवेन सुधादानाधिपतिनाऽप्यनुमेने । तन् 'कथमिदानीमपक्रान्तेऽपि तस्य
प्रयासरासरे निजात्मजं न पश्यामि !' (इति परिक्रामिनकेन त्रिशोऽंबलोरुपत्) अये !
सेयमयोध्या नाम नगरी महद्यधामन्तानमानवेधराणाम् । (समन्तान्निर्णय्य तां प्रति
समेदम्)

सौन्दर्यं परमं, समृद्धिरधिका. मौराज्यसम्पादितः

पौराणां प्रमदः स कश्चिदमरस्थानेऽपि जाने न यः ।

एवं राघवराजधानि ! क्षतधा मम्या त्वयि प्रेक्षितं,

देवान् सप्रति स्रज देवि ! भवती दीना दशमाश्रिता ॥ १ ॥

तदिद्वारलोरुयामि । (इति तथाङ्गेनि ।)

(ततः प्रविशति कनकचूडः ।)

कनकचूडः—अहो ! सुदुर्मयजा सद्गतिः मत्पुण्याणाम् । तथाहि—

यद्यप्यद्य द्युग्गममहाशापपापमत्थापि,

म्यारं म्यारं ददाम्यहं लीत्या लालनं तत् ।

मोक्षष्टोऽपि ध्युग्गमये म्नेऽपाशेन बद्ध,

सीधे नैनन्तुर्नितगोमन्मय 'क्षमोनि मोक्षम् ॥ २ ॥

(इति मन्दं मन्दं परिक्रामन्नमनो विनोदय) अये ! कथमेते तान्मुमुक्षुःपादाः
प्रतिदिशं 'मम विनोदनेनोत्पत्तेन दृशं दिशन्तः पुनः एव वर्तन्ते' । तदुत्पत्त्यं प्रगतामि ।
(इति तथाह्वा वाचं मुच्यति ।)

कृमुदाहृतः—(इदम सगभयं पुत्रमाजिह्वय वाच्यमुन्मत्तजा मयतम्) निस्तनमौ

१ इदमर्चयितुं विनोदनेनोत्पत्तेन दृशं दिशन्तः पुनः एव वर्तन्ते ॥ २ इति विनोदं वाचं । ३ शब्दोऽपि
सो वाचं । ४ मन्मथे वाचं ।

चिरकालादनुभूतं शापदुःखमश्रुपातेन प्रकाशयति । अथवा युक्तमिदम् । यत —

प्रकटयति हृदयं दाह पुरुष प्रायेण सज्जने मिलिते ।

प्राया दग्ध सलिले पतिते पुनरुद्धमत्यग्निम् ॥ ३ ॥

(प्रकाशम्) अयि वत्स कनकचूड ! निरस्तशापोपताप सम्प्रति कुशली भवान् ।

कनकचूडः—(सोद्वेगम्) तात ! किमेकाकिनो मे कुशलेन मेदिन्याम-
कुशलिन्याम् ।

कुसुमाङ्गदः—वत्स ! सयमेवैतत् । रामभद्रे असनार्णवनिमग्ने कुत कुशल
प्रजनानाम् ? ।

कनकचूडः—तात ! सम्प्रति पुनर्विशेषतो रामपितरि पार्थिवप्रद्योतने लोकान्तर
मुपगते ।

कुसुमाङ्गदः—कथं प्रस्थित एव त्रिदिवपथे ॥ पृथिवीपुरन्दर ! ।

कनकचूडः—अथ त्विम् ? ।

कुसुमाङ्गदः—(सखेदम्) हा 'महाभाग दशरथ ! त्वया विना विनाथा खलिन्य
वसुमती' निराधारश्च धर्मन्यवहार, विगतसाहायक सम्प्रति सुरनायरुद्धः । (इति शोचति ।)

कनकचूडः—तात !

तानेन स्तुमहे महेशमहिता प्रागेन याता पुरी,

यम्मादन्तमिते महात्मनि हहा ! तस्मिन्नन्याऽऽत्मने ।

मनासा दुस्तरशोऽल्लोऽनयनम्रदर्वलेर्निगती,

शुभ्र कीर्तिपट प्रियेण रहिता भूरय दृष्ट्य न वै ॥ ४ ॥

कुसुमाङ्गदः—वत्स ! कथमिदं दिवम्पतिपत्तनप्रणयी ॥ पार्थिवेन्द्रं सट्टत् ।

कनकचूडः—तात ! अद्यैव राघवमनुजस्य समायाते तत्र महामन्त्रिणि 'सुमन्ने
तद्वचनाकर्णनोद्गीर्णश्रोताश्रुधारे शुद्धान्तपरिवारे प्रसर्त्तमाने च निशीधसमये—

श्रुत्वा 'सुमन्त्रवचनेन मुनप्रणाम,

शापस्य तस्य च निचिन्त्य विषास्तेलाम् ।

१ 'दाह' शब्द पुरापात्रि सज्जने भा० । २ महाराज दत्त भा० । ३ दुस्त्यजो भा० ।

४ सुमन्त भा० । ५ सुमन्त्रवचन भा० ।

हा राघवेति सकृदुच्चरित नृपेण,

निश्चम्य दीर्घतरमुच्छ्रुतितं न भूय ॥ ५ ॥

कुमुदाहृतः—वत्स ! युक्तमिदम्—यदेते विशुद्धबुद्धयः कर्माणि निर्मूलयितुमुप-
क्रमन्ते, यत्सन्ध्यादेवविधानामपि पुरुषविशेषाणां मीढशमसमक्षमगर्भयतीति । तदनन्तरं
च किमभूत् ? ।

कनकचूडः—ततश्च देवा कौशल्या पत्यपत्यवियोगहृद्भोगाजीवितमृन्मृजतीमवगम्य भगवता मेत्राररुणेन निजकलमरन्ध्रती मूर्त्या वर्त्तमाना तपसिद्धिरिव तत्प्रतिशोधनाय प्रेषिता । तथा च सा महाराजमहिषी बाष्पापनोद्भवमेवं वभापे—अयि वत्से ' केशवाश-प्रसविनि ' पतिव्रतापताके । दृष्ट शोकावेगेन । यत —

प्रिधिरयमप्रिधेयस्तत् त्वया सेवमस्य,

प्रवृत्तिरिह विषया कानिचिद् वासराणि ।

तदनु तनुजमभ्रातोरुनि श्वोरुचित्ता,

पुनरनुभवितामि त्वं स्नुषामक्तिर्ह्वम् ॥ ६ ॥

(इत्यभिधाय गुरवन्त्यामुपसन्तापमाप्तातन्नुस्मिन् हृदया कोशले श्ररदुहिता
जीग्नमृनप्राया काल्यापना कुराणा वर्त्तते ।)

कुमुदाद्गदः—रसः । कृष्णहृत्पु प्रश्रयना । मर्त्यहृदयानामाशाभिधानमस्यैव
प्रधानमवलम्बनम् । ततश्च १ ।

क्रान्तचूटः—अथ नक्षत्रविषयितुं श्रितं परिजनं पञ्चरात्रं त्रिमुक्तेन मयाऽपि
शापमभ्यादितं तन् वीरनरीरं सत्यमस्तिले समुन्मथ्य प्रासम्बन्धीयगुणा निननिरासगंनो-
त्तुनेन श्रीरूपधारिण्यौ देवराज-धर्मराजनगरायोभ्यामभ्यतो निष्कामन्यौ त्रिलोहिते ।

कुमुदाहृतः--ततमन १।

यनरुचूहः—नात' मानद' तथो परम्पर विश्रम्भमापितानि शुश्रूषु-
 मन्वन्ति तादृशवत्या परेत्य सान्गानी इत्यभिप्रे-सन्ति मयमिति' मन्त्रि मया
 पतिरियोगविधुगमयोः या प्रतिरोधयितु सदा अपि देव-नन्देवन्तार्य सम्भूय समायाता
 दहन्तिरे। परमत्र नास्तेभिना हृष्टा। तत्र माऽपि तथा इति प्रयूने-देभि' मया
 समागच्छन्त्या समाकारिता माऽपि नत्तद्वरेभ्यन्तरी। पर माऽप्रनर्मन्त्रिभुवनविश्राप्तिो

कनकचूडः—तयोरथ देवतगर्भोर्निजनिजायास प्रति प्रस्थितयोरहमयोऽयासन्निधे
शत्रुनसद्वितममिद्विनवृत्तान्त कुमारभरतभागच्छन्तमालोक्तिवान् ।

कुमुदाङ्गदः—(ससम्प्रमम्) रथमविद्वितवृत्तान्तो भरत समागतः । (पुन
मन्त्रणम्) हा महासत्तम भरत ! निमिहागत श्रोष्यसि वक्ष्यसि वा ? । ततस्ततः ।

कनकचूडः—तत कुमारभरतेन चिन्ताचान्तचेतसा शत्रुमस्तदेतदभिदधे—
यत्स शत्रुघ्न ! साम्प्रतमह दुस्वप्नदर्शनाद् आर्यमरण रामराज्याभिषेकश्रवणाच्च त्रिष पीयूष
योरास्त्रादनमेकफलमनुभवन्नस्मि । तथाहि—

तापयत्यसुखवहिना मुहु, गर्भगारिणि मुहुश्च मुञ्चति ।

अदभुतार्थपन्नापटु स्फुट, लोहटङ्कमित्र मामय विधि ॥ १२ ॥

ततश्च 'कीदृशो दुस्वप्नः' इति सम्प्रमपति शत्रुघ्ने पर्यनुयुक्तो भरत पुनरेवमभ्य
धत्त-वत्स ! यद्यपि दुस्वप्नोऽयमनाख्येय तथापि तत्प्रतीकारविज्ञासया कथयामि । अद्य
विर स्वप्ने—

पिता दृष्ट श्लिष्ट पिक्वनिऋरान्त्या वनितया,

मुख मातुर्मप्या कलुषरुचि केनापि च दृतम् ।

नदे ममोन्ममो रघुपतिरभूद् गोमयमये,

तनुम्लेनाक्ता जनकतनुजायाश्च, निमिदम् ॥ १३ ॥

कुमुदाङ्गदः—ततस्ततः ।

कनकचूडः—तात ! तद्वचनमाकर्ण्य शत्रुघ्नोऽपि साशङ्क 'सरलबुद्ध्यानिष्ट
सूचनोऽय दुस्वप्न इति स्वगत निचिन्त्य च प्रकाश पुनस्वाच-आर्य ! श्रीरूपवेत्तुष्ट-
प्रभृतिदेवताभिधानसङ्कीर्तनेन पत्रितेतिहासश्रवणेन च दुस्वप्नोऽय शुभोदरं सम्पद्यताम् ।
तदनन्तर च साधुभात्रपि निन्दर्शनपराद्भुत्वमश्रुमुच्य च पुरीपरिस्फुरात्मनोऽय विशेष
दृष्टिगमानमानभूताम् ।

कुमुदाङ्गदः—ततस्ततः ।

कनकचूडः—अथैतयो कुरुशूलप्रश्नप्रतिपत्तौ नृनमौनमपि जनमादरेण
पर्यनुयुज्जानयोरेकेन केनापि स निश्चिरोऽपि राजवृत्तान्त समावेदित ।

१ 'जनिवास भा० । २ 'रत समाग' भा० । ३ 'मधोमुख भा० । ४ 'लाकनिलो' भा० ।

५ तद्वतयो कुरुल भा० ।

कुमुदाङ्गदः—(सखेदम्) हा ! कथमेतयोरपि हृदये समारोपितेयमङ्गारशकटी ।
ततः त्रिमध्यगसित भस्मेन १ ।

कनकचूडः—ततः —

मातुश्च मन्थरायाश्च पितुश्चाऽऽकर्ण्य तत् तथा ।

त्रया प्रकोप शोकानां भाजनं भरतोऽभवत् ॥ १४ ॥

अपरमपि हृदयोद्वेगं गुरुमिदमावेद्यते—

दूराग्निरस्य भरतेन तदाऽऽमर्धेयं

ममोक्तशोकविकलेन तथा व्यलापि ।

गम्भीराङ्गमुत्प्रतिगच्छद्गम्भा

दाभिर्यथा प्ररुजित हरिदङ्गनामि ॥ १५ ॥

कुमुदाङ्गदः—(सखेदम्) हा सरलस्वभावं भरत ! निरपराधो निगृह्यते कृतान्त
हृत्तवेन ।

कनकचूडः—ततः क 'मनु' तस्य त्रिपेरमिप्रायपरिज्ञानप्राप्तो भवितुमर्हति १ ।
यः किल—

अनदतामपि दुर्गचनं कचिन्निदधतामपि साधुपथे पदम् ।

जनयति व्यसनं तदसौ विधिर्भयति यन्महतामपि दुस्तर ॥ १६ ॥

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! त्रिमेवसति निहितं शत्रुघ्नेन १ ।

कनकचूडः—तात ! यत् किल लक्ष्मणानुनेन विधीयते । तथापि व्यक्त
निज्ञापयामि—

रामं प्रप्रतिन वने, पितृघ्ने यात च तात नृप,

शुभा शोफसमाकुलेन मनसा दूरादयोध्यां त्यजन् ।

पार्श्वेभ्यः कृपाक्षिप्तं गच्छत्पात् पाशं मलाग्निनता,

शत्रुघ्नेन निराशितं कथमपि प्राप्ता म्वधातामदात् ॥ १७ ॥

कुमुदाङ्गदः—साधु सौमित्रे ! 'साधु' निहितं भस्ता, यदयं शोभावेदोऽनं म्वधात
पातकमाचरन् निनामजन्मा निराशितः । ततस्ततः १ ।

कनकचूडः—ततस्तवयोध्यायामप्रविश्यैव रामानुगमनार्थं प्रस्थितौ । तदनु च तातपादानहमवलोकितवानास्मि ।

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! तदिदानीं पवित्रतीर्थावलोकनेन स्वात्मानं कृतार्थयन्तस्त्वद्दर्शनोत्कण्ठितकुटुम्बजनं निजनगरमेव गच्छाम इति ।

(उभायाःशो विमानेन परिक्रामत ।)

कनकचूडः—तात ! प्रणम्यतामियं भगवती साकेतसीमन्तिनीकेलिदीर्घिका सरित् ।

कुमुदाङ्गदः—(तबाहुत्वा पुन सविनयम्)

नदी मुदे स्तात् सरयूरियं मे, 'महीभुजा भानुकुलोद्भवानाम् ।

श्रेय श्रिये यज्जलविप्रपथ, भवन्ति मैत्रावरुणाशिपथ ॥ १८ ॥

कनकचूडः—(पुनरन्यतो विलोम्य) तात ! सेयं महास्रगन्ती तमसा नाम, तदभिवन्धताम् ।

कुमुदाङ्गदः—(ता प्रति सप्रश्रयम्)

वन्दे तत्र प्रवाहं तमसे ! तमसेऽवनीयमशुभवताम् ।

यस्मिन् निमज्ज्य न पुनर्भवप्रवाहे पुमान् पतति ॥ १९ ॥

(पुनरग्रतो गच्छत्तल्लोक्य सहर्षम्) वत्स ! सफलीक्रियतामियमात्मनो नयनद्वयं भगवत्या भागीरथ्या प्रवाहावलोकनेन । (शिरस्यर्जलिं बद्ध्वा ता प्रति)

मातर्महापातऋषातदक्षे !, दक्षात्मजावल्लभवैजयन्ति ! ।

अनेकजन्मोपचितैस्तपोभिर्मेयाऽद्य मन्दाकिनि ! वन्दिताऽसि ॥ २० ॥

कनकचूडः—(कृताञ्जलिम्ता प्रणम्य सप्रमोदम्)

यातैव पतच्छ्रुथा नरकव्यथाना,

क्षीण क्षणोऽनगणिनाश्च कृतान्तदूता ।

विधम्तुस्तपुनर्जननप्रसङ्गे !,

गङ्गे ! गताऽसि यदि दृष्टिपथं कथञ्चित् ॥ २१ ॥

कुमुदाङ्गदः—(निपुणं निरूप्य) वत्स ! योऽयं जह्नुर्न्याहृले नेदीयानिद्रुदीपादप तन्मूले नियतमेकसत्रमुषितवत्. सीतालक्ष्मणसहितस्य रामभद्रस्य सद्यः प्रयासविहान्य-मिव्यज्यन्ते । तथाहि—

प्रत्यग्र तृणसम्तरयमिदं, वृत्ताऽनुवृत्तिं जने

याति यान्कुरुन्नता पुनरसानार्द्रं स्त्रीपोत्कर ।

शोष पोषति नाबुनाऽपि पथिकस्त्रैणाऽश्रुधाराकृत

पङ्कोऽयं, विहगा मृगाश्च त इमे तूष्णीं तथैवाऽऽसते ॥ २२ ॥

(पुनरन्यतो दर्शयन्) वत्स ! तदेव निषादाधिपतेर्गृहस्य शृङ्गवेर नाम नगर नयनयो रानन्दमुत्पादयति । (पुन ससम्भ्रमम्) परमत्र क्षत्रियगणा कुतोऽपि कारणात् प्रथम समगय सरस्य पश्चादुपशान्ततदारम्भा ट्य विभाज्यन्ते । तथाहि—

रजचनिचय मुञ्चन्त्येके निपाङ्गनिवेशित,

शरधिषु शरान् न्यस्यन्त्येव शरासनसहितान् ।

अयमधिपति पुर्या शौर्यप्रियान् पृतनाजनान्,

उपरतरणोत्साहं प्राह प्रयात गृहानिति ॥ २३ ॥

तत कथमेतद्वगमिष्याम ? ।

कनकचूडः—(दूरादवलोक्य) तात ! नगरमभ्यात् कश्चिदभिमुख पुरप समागच्छन्ति । तदेतस्मादेव वृत्तान्तमुपलभ्यामहे । (इति विमानादत्रतीर्य परिक्रामति ।)

(तत प्रविशति पुरप ।)

पुरुषः—(सनिर्देम) अहह ! मिथ्याभिज्ञापहुताशनेन दण्ड्यमानमानसस्य कुमारभरतस्य संप्रति काऽपि महती दुरवस्था वर्तते । यत्सौ रामगमनमार्गपर्यनुयोगेऽपि नगरजन मौनितमात्रलस्य सन्निपादमेव जगाद—

मृतेन^१नग्रेऽयं वृत्तोऽस्मि मात्रा, मुहुर्मुहुर्ब्याहृता जनानाम् ।

प्रिकारगमनान्यपि निष्ठितानि, तिष्ठन्त्यमी तन्मयि पदमौना ॥ २४ ॥

(इति परिक्रामनप्रतो विलोक्य ससम्भ्रमम्) अये ! कोऽयं पुरपविशेषो विमानाद-वतीर्य मामभ्येति । तदेन प्रणमामि । (इति तथारोति ।)

कनकचूडः—(उपमृय) भद्र ! कथय । कुत कारणादयं समरसमारम्भ ? कुतश्च निराम ? इति ।

पुरुषः—महाभाग ! गुह्यनामा रामभद्रस्य प्रियमित्रमत्र शृङ्गवेरनगरे नरेश्वर ।

I पठत । ॥ ३० । २ "व्याभिनापद" २० । ३ सम्प्रति महती काऽपि दुरवस्था वर्तते । तदमी भा० । ४ "नहोऽस्मि" कुतोऽयं मात्रा भा० ।

स च—

वैकैयीतनय सम पृतनया रामाय वामाशय ,

सोऽभ्येतीति मृश बभूव भरतद्रोहे गुह्य साग्रह ।

पश्चात् त च शुचिं विचिन्त्य विनयात्रीच निरस्तासिना,

हस्तेनापनिनाय सादरमसौ श्रायन्मुखस्तन्मुखात् ॥ २५ ॥

कनकचूडः—ततस्तत् १ ।

पुरुषः—तदनन्तरमसौ कृतप्रावर्णकादिसत्कारं पुनरपि भरतं प्रत्येयमुवाच—

वीर ! व्यधीयत मया हृदय विरद्धं, शुद्धाशये यदधुना त्वयि रामभक्त्या ।

तन्मृष्यतामिति नमज्जमुनोऽगूढं, सेषं व्यमुञ्चत निषादपतिर्विषादम् ॥ २६ ॥

कनकचूडः—ततस्तत् १ ।

पुरुषः—ततश्च भरतं प्रियमुद्दिष्टं गुहे विहितविश्वासस्तामात्मीयहृदयवेदनामुन्मुदयन्

वैकैयीमुद्दिश्य क्रोधावेशादिदमाचचक्षे—

न स्त्रीच मातृरमय म्वर्मर्तृप्रिनाशनिन्ना मम निघ्नतस्ताम् ।

माताऽधुना मे निहत्येति जातरोषात् पुनः सैव विभेमि रामात् ॥ २७ ॥

ततस्तेन निषादाविपत्तिना पर्यग्रम्भापितहृदयस्तदुपनीताभिन्तरीमि सुरतरङ्गिणीमुत्तीर्य
भरतो भरद्वाजाश्रमदर्शनपरिव्रितश्चिरकूटकटे कृतमुटीरकरामपद्मप्रणमनार्थं प्रतभ्ये ।

कनकचूडः—भद्र ! तदधुना निप्रत्य्यूहं समीहितसिद्धये साधयतु भवान् ।

(पुरुषः प्रणम्य निष्क्रान्तः ।)

(कनकचूडोऽपि पुनर्विमानमारुह्य जनैरुपेयममर्थमावेदयन् परिक्रामति ।)

कुसुमाङ्गदः—(पुगे विलोम्य सानन्दम्) वत्स ! सेव कलिन्दशैलमम्भरा
शेखरिणी विलोक्यते, तन्नमम्यताम् । (इति तथाकुर्वन् तां प्रति)

शालिन्दि ! यस्त्वयि नमोमणिसम्भराया,

स्नानं करोत्यनिमिषीमरतिं ध्रुव स ।

तीर्थे त्यक्त्वा सुखमसून् जगदेकमात १,

चत्ततस्मिन् . . . मिदं यदेति ॥ २८ ॥

(सप्रथयमङ्गलिं नदृश्या)

केलिं कालिन्दि ! यं दृष्ट्वा प्रगाहे उरस्ते तव ।

स वेगेन हतोद्वेगो दृष्ट्वा म्यादिति नाद्रुतम् ॥ २९ ॥

कुमुदाङ्गदः—(दूरतो दर्शयन्) कम् ' स एष ससारज्जरापहारी पवित्रतेकपात्र
प्रयागप्रदेश । यत्र स्ति—

गाहन्ते त्रितयमिदं महानदीनामग्नीनां त्रितयमुपासते च तेऽमी ।

देवानां त्रितयमृषिपित्रा यन्ते, वेदानां त्रितयमधीयते च नित्यम् ॥ ३० ॥

अपरं च भगवता भरद्वाजेन परिगृहीतम्य भूविभागस्य सोभाग्यपरभागं परिभाष्यनाम्—
देशोऽयं दिशति दृशोर्नम प्रमोद,

होमानिप्रसृमरधूमधूसरोऽपि ।

यमये मुनिनिगृह्य प्रगहनित्ये,

समारे निहितिरिक्तयो वमन्ति ॥ ३१ ॥

कनकचूटः—(दृष्ट्वा) तात ! सत्यमाश्रमपदमेवेतत् । तथाहि—

वृथा पुष्पफलोज्ज्वला, मृगकुलान्यत्रासमत्राऽऽसते,

क्रीडन्ते व्रतुकर्मभिश्च शिष्यैः, कीणा कुश काश्यपा ।

यागाभ्यागतान्भक्तिद्विददन्स्तम्भश्चित्र निभता,

यूपाना पटलेन सङ्कुलतटा सेयं श्रयन्ती पुर ॥ ३२ ॥

कुमुदाङ्गदः—(निपुण निरूप्य) वस ! सोऽयमपर इव परमेष्ठी नैष्ठिकनिवहश्रेष्ठ
कृष्णानिनोपरि विरचितामनं सर्वतो धर्मेकग्रधुभिस्तपोधनैरुपास्यमानो भगवान् भरद्वाज ।
किञ्च—

निर्गलं जाह्नवीम्मानमश्वमेधं त्रिया विना ।

यस्मिन् नमस्कृतेऽपि म्या महर्षिं सप वन्द्यताम् ॥ ३३ ॥

(इति विमानस्थितानेव तथाकृत्वा परिक्रामत ।)

कुमुदाङ्गदः—(पुरो तिलेक्य सानन्धम्) वस ! सोऽयं समीपगच्छ चित्रकूट
नामा शिलोच्चयचक्रवर्ती लोचनयोग्वलोरुनकुतूहलमुत्पादयति । तथाहि—

गानैः चित्ररथोपिता पलभरान्निष्पुमि पादपे,

वेपामेष मनासि नापहरति श्रीचित्रकूटाचलः ।

तदनन्तर यावदसो पूज्ययुरूपै प्रयुज्यमानोऽपि लज्जया रामभद्राय निजमानन दर्शयितुं
मशम्नुन्नम्रं परिक्रामति, ताम्दु मग्नता भेत्तारणेन तदवस्थासूचकं श्लोकद्वयं समर्प्य
रामभद्रसमाकारणाय स्वशिष्यं प्रेषितम् ।

कुमुदाङ्गदः—ततस्तत् ? ।

मुनिकुमारकः—ततश्च रामभद्रोऽपि कुलपुरोहितशिष्यसमर्पितं श्लोकद्वयं
सगुमानमादाय वाचितवान्—

उच्चैः पश्यति चेत् तदाऽन्वयगुरुर्देवोऽस्ति तत्रार्यमा,
नीचर्यघ्नलोक्ते तदगनि, सीता सवित्री पुर ।

चक्षुर्न प्रददाति दिक्षु यदिमा सत्पूरुषैः पूरिता,
ह्रीतो राम ! मयन्तमेव भरतश्चित्तस्थमन्यस्यति ॥ ३६ ॥

अपरं च—

नाश्नाति किञ्चन, न केन सह व्रजीति,
निद्राति न वचनं, किञ्चन वीक्षते न ।

कार्यान्तरादुपरतो भरतो मुहुस्त्वा-
मध्येति निश्चसति मुञ्चति चाश्रुपूरम् ॥ ३७ ॥

तत् तस्या स्वयमागत्य निरपराधोऽयमगाधे दुःखमहोदधौ निमज्जन्नुद्धरणीयः । इति
वाचयित्वा वशिष्ठश्चनप्रतीतिं स्वकुटुम्बाग्निलोकनोत्कण्ठी सीतासौमित्रिसम्बो राम स्वयमेव
तत्र जगाम ।

कनकचूटः—तदनन्तरं च किमभूत् ? ।

मुनिकुमारकः—अथ शोभान्मथोचितमुपविष्टेषु शिष्टगणेषु—

निवेदिते पावित्र्यपुङ्गवान्ते, बान्ते क्षणाग्भ्यः प्रसैरैश्च कश्चित् ।

हा तात ! हा बल्लभ ! हाऽधिपेति, जाता 'क्षितश्चोत्रविला विनापा ॥ ३८ ॥

कुमुदाङ्गदः—(सखेदम्) अहह ! सोऽयमपरो 'रामभद्रस्य कुशानावि-धनप्रश्लेषः ।
ततस्तत् ? ।

मुनिकुमारकः—ततश्च विहितापम्याननिगापदित्रियेषु सीतारामसौमित्रिषु ससाग
सारताप्रभ^१शनैः पुगणैतिहासप्रपञ्चने प्रतिबोध्यत्सु तपोधनप्रधानेषु प्रत्यासतोपविष्टं लक्ष्मणं
प्रति 'भरतेन सखेदमित्यमिदधे—

I धतं भा० । II 'रामभद्रस्य वृत्तशानाविधनं' भा० । 3 'शनैः' पुराणैतिहास
वचनैः भा० । 4 भरतं तं भा० ।

नेत्रे निमील्य, निमील्य पापिन मा

मालोभ्य मा त्वमपि लक्ष्मण ! पातकी भू ।

त्वा प्रेक्ष्य साम्प्रतमह पुनरार्यपाद-

सेनाप्रवृद्धसुहृत् सुहृती भवामि ॥ ३९ ॥

ततस्तेनापि त प्रत्येवमूचे--

अनार्यमेतत् त्वयि नाऽऽय ! कर्म, सम्भावते पङ्क्तिरथप्रसूतौ ।

(पुनर्वशिष्ठ दर्शयन्)

प्रतीतिरेपेय परा महर्षिर्यदेव ते पुष्यति पक्षपातम् ॥ ४० ॥

कुसुदाङ्गदः--ततस्तत् १ ।

मुनिकुमारः--तदनु च रामभद्रो भरतमालिङ्ग्य सस्नेहोपचारमिव व्याजहार--
यस विशुद्धाशय ! किमेवमधोमुखस्तिष्ठसि ? इति भरतस्य मुखमुत्तमितवान् । ततश्च-

उद्धूत भरतस्य बन्धुविरहाद् बाष्प, निरादीनये

दीन जल्पति चात्र तत्कृष्णया रामस्य च प्रोद्धतम् ।

गाढोद्गारमुपाचकार सहजस्नेहोत्थितान्तर्बन्धं,

आतृद्वन्द्वदशायलोकनगलत्रेण सुमित्रामुत् ॥ ४१ ॥

कुसुदाङ्गदः--सोम्य ! सद्व्यमेतत् सहजसौहार्दस्य । ततस्तत् २ ।

मुनिकुमारः--ततश्च भरतसमभद्रयो परस्परमात्माभिप्रायसमर्थनसवादेन यदभूत्
तदाकर्ष्यताम् ?--

वैनाम न प्रमुदित तदिदं बिलोक्य,

वृत्तं तयोर्देशरथात्मजयोस्तदानीम् १ ।

पादौ विधृत्य च विधृत्य करौ च राज्य-

मेकं समर्पयति नाऽऽत्रियते द्वितीय ॥ ४२ ॥

तदीदृशे सति तयोः सत्त्वैकनिरतयोर्मग्नता भास्त्रान्वयसौमस्तिरेव मिथो व्यसन्धा
कृता--रामभद्रस्य स्वयचनप्रतिज्ञातश्चतुर्दशवर्षावधिर्नवास, भरतस्य च रामचरणशुश्रूषा
मिलापिणो महर्षिशरभङ्गप्रेषितस्य तत्पादुकाद्वितयस्योपासनम्, शत्रुबन्धस्य साचेतपरिरक्षणमिति ।

कनकचूडः--ततस्तत् १ ।

मुनिकुमारः—तदनन्तर भरतोऽपि तत्पादुकाद्विषयमादाय तदिदं प्रतिज्ञातवान्,
यद्—मया रामभद्रानुग्रहमिनेयायोध्याया प्रवेष्टव्यमिति ।

कनकचूडः—ततस्ततः ? ।

मुनिकुमारः—ततस्तत्कारमेव जटारुल्लसधारी नन्दिग्रामगमनार्थमापृच्छमानो
[भरत] जानकीस्मरणस्य चरणौ प्रणमनश्रुप्रवाहेण प्रक्षालितवान् ।

कुमुदाङ्गदः—(सानन्दम्) तदिदं साधु वृत्तं सुहृतेभ्यस्तेन भरतेन । यत् —

मौलौ बभार भरत त्रिल यज्जटाना,

जूट तडात्मचरिते मुकुट बन्ध ।

राम नमस्तमुचदश्रुजन् यदासीत्,

तेनाम्य बल्लडपरागपरागशान्ति ॥ ४३ ॥

ततस्ततः ? ।

मुनिकुमारः— ततश्च लक्ष्मणपरिरम्भणादनन्तरं वेदेही प्रणमति भरते यदभूत्
तदारुण्यताम् —

मूर्ध्ना नद्धजटेन बल्ललभृता देहेन 'पादान्ति,

बुनागे भरते तथाप्रवृत्तित तारम्बर सीतया ।

येनोद्विग्ननिहङ्गसङ्गततर्जनि मम्मदध्यापद ,

शलेन्द्रोऽपि त्रिलेख भूरिमिरभूत् 'साधु पय प्रथयै ॥ ४४ ॥

ततश्च रामभद्रेण नन्दिग्रामगमनाय भरत, साकेनपरिरक्षणार्थं सैन्यमन्ति शत्रुज-
न्यानुमेने । तदेव शत्रुघ्नस्यैव सैन्यसमुत्थापिनो रेणु ।

(नेपथ्ये कञ्चन ।)

(सर्वे मसम्प्रामाण्ययन्ति)

कनकचूडः—

पद्मे मधुरगम्भीरे 'श्रीरङ्गनाभर पर ।

क्षायो ध्रुवते शब्द सोऽयं सद्विग्रहनामयो ॥ ४५ ॥

मुनिकुमारः—'मग्नभाग ' माग्नप्रमत्त मुनिजनोपद्रवाय प्रभूना नत्तयरा
मय्यन्ति । तत् केनापि मार्गं रामभद्रस्य युद्ध मग्नय्यत ।

कुमुदाङ्गदः—भगवन्, निपुणमारुर्णयाम । पुनस्तत्रैव—

हृहो ! वृद्धतपोधनामृतदधुना यात म्वकानाश्रमान्,

अश्रान्त कुरुत कृतून्, वितनुत ज्योतिश्च हृद्गोचरम् ।

यद् वेदेहन्तृषा मज्जामपहरन्नेकेन रामेपुणा,

ऋत्यादिष विराद् विराघ इति च शत्रु सपत्नादृत ॥ ४६ ॥

मुनिकुमारः—(श्रुत्वा सानन्दम्) दिष्ट्या जगदनिष्टकारी तपोधनेषु नित्यं
कृतापराधो विराधोऽयमधुना विनाशित एव रामचन्द्रेण । तदिदानीं सत्त्वर गत्या मुनिवृन्द
मानन्दयामि । (इति उत्थातुमिच्छन् ता प्रति) का पुनरमानशङ्करो भवन्तो ? ।

कुमुदाङ्गदः—आर्य ! कुमुदाङ्गदनामा गन्धर्वाभिपतिरहम् । सोऽयं वनकचूडनामा
मदीय पुत्र ।

मुनिकुमारः—तद् भगवन्व्यामहमपि भगवन्तो भगवन्व्यामहमपि प्रियजिप्य सुयजनामा न
विस्मरणीय । (ट्यमिषाय निष्क्रान्तः ।)

कुमुदाङ्गदः— वत्स वनकचूड ! तदिह प्रत्यासन्नस्य रामरूपधारिणो नारायणस्या
बलोरुनेन लोकोत्तर सुहृत्तमर्जयाम् (ट्युत्थाय परिक्रामतः ।)

(ततः प्रविशतः सम्भ्रान्तचित्तौ धनुषाणी रामलक्ष्मणौ मयेन वेपमाना
सीता कृताञ्जलिर्दिव्यपुरुषश्च ।)

रामः—(सीतामाश्वासयन्)

'प्रचञ्चितचक्रोरनयने ! रोद्राकाराग्निशाचरादम्भात् ।

किं दिक्षु दिशसि चतुर्भुङ्गीन् मृगराजतम्ब्रता ' ॥ ४७ ॥

सीता—(साश्वासमात्मगतम्) एवम् दुष्टकवसम्स फरफसदृसिदमचाणय
अज्जउत्तसरीसत्तोएण पुणो वि पविचीरिम्सामि । (त्ति रामस्य प्रत्यासन्नतरा भवति ।)

पुरुषः—(सन्निव्यमज्जलिं बद्ध्या राम प्रति)

जय जय नयनाभिराममूर्ते !, जय जय शौर्यवता शिरोरतम ! ।

जय जय मुननामिवन्धकीर्ते !, जय जय वासररत्नगरल ! ॥ ४८ ॥

१ एतस्य दुष्टराक्षसस्य वरस्पर्शदूषितमा मान आर्यपुत्रशरीरसंवागेन पुनरपि पवित्रो
करिष्यामि ।

रामः—(सन्धानात् सायम्मुपसहृत्य पुरुष प्रति) नस्त्व भो ! ऋग्यादशरीरमुत्सृज्य दिव्यशरीरमाश्रितवानसि ? ।

पुरुषः—(सन्निवयम्) अयि नमाम्बुवाहस्याम राम ! तुम्बरनामा गन्धर्वोऽहं वेध्रगणशापेन राक्षसभावमनुभूयन्नधुना भवत्तन्निग्रहानुग्रहेण पुनरप्यात्मस्वरूपं प्रतिपन्नवानस्मि, तन्मर्षणीयमिदमस्मदीयमपराद्धम् ।

रामः—(सबहुमानम्) भद्र ! निजज्ञापप्रज्ञमनार्यमेव त्वमस्माकमपहृतवानसि, न पुन पापबुद्ध्या ।

तुम्बरः—(सन्निवयम्) अहो वीरवरेण्य !

इयतेन विद्धि शुद्ध यन्मा स्पृष्टाऽपि नादहद् देवी ।

पाप्मिमपापिन वा न्यनकि दिव्ये हि वह्निशिखा ॥ ४९ ॥

सीता—(राम प्रत्ययपार्य) अज्जउत्त ! संपदि सोममद्रसण पि एद विक्खतीए मह हियय अज्ज वि ण मीदि परिहरदि ।

कुसुदाङ्गदः—(पुरो त्रिलोक्य सानन्दम्) वत्स ! सोऽयमस्मदीयभ्राता तुम्बरश्चिरकालात् काकुत्स्थानुग्रहेण निरस्तराक्षसाग्रस्य पुरतो वचन्ते, तदेनमालिङ्गामि । (इति परिक्रामति ।)

(तुम्बरोऽपि तावुपलक्ष्य सानन्दमभ्येतीति ।)

(सर्वे यथोचितमाचरन्ति ।)

लक्ष्मणः—(दृष्ट्वा तुम्बरं प्रति) भद्र ! रामेतौ ? ।

तुम्बरः—अयमस्मदीयो ज्येष्ठभाता ।

कुसुदाङ्गदः—मत्सुनुरय च कनकचूड ! तदहमिदानीं रामभद्रदर्शनमासाद्य सहस्रितकुटुम्भोऽस्मि संवृत्तः ।

सीता—(सोत्कण्ठमात्मगतम्) ऐयाणं मिय अग्हाण पि क्या सत्तणसंजोओ हविम्सदि ? ।

तुम्बरः—(कुसुदाङ्गदं प्रति) आर्य ! स एष त्रिभुवनैकजन्मभूतो रामभद्रः ।

१ आर्यपुत्र ! सम्प्रति सौम्यदर्शनमप्येन प्रेक्षमाणाया मम हृदय अपाप्ति न भीति परिहरति ।

२ एतेषामिदं अस्मान्मापि वदा स स्वजनसयोगो भविष्यति ? ।

कुमुदाङ्गदः—(राम प्रति सविनयम्)

मिच्छसीं सुधया त्रिलोचने, ज्योत्स्नया म्मपयसीं मानसम् ।

वीक्षितो वितरसीं वाञ्छित, सद्यतिं लब्धसीं राघव ! ॥ ५० ॥

तुम्बरः—देव दिवाभ्रकुलैरुत्तरि ! विश्रम्भादेतदनुयुज्यसे—वनरासप्ततल-
शेषोऽयमिहैवाऽतिराहित्य १ स्थानान्तरे वा १

रामः—गन्धर्वाधिपते १ चिरकारोपभुक्त्वादित स्वानात् सम्प्रति दक्षिणा दिश प्रति
'प्रस्थातुकामा भूम् ।

तुम्बरः—समुचितैर दिग्वि युष्मादृशमाश्रयस्तरणाय । यत —

स्या दिशा चतमृणामपि दक्षिणाऽमौ,

यस्यामनन्यसदृश द्वयमेतदस्ति ।

श्रीम्वण्डमण्डिततनुर्मलयो महाट्टि-

रुत्तिद्रमात्तिरूपाऽपि च ताम्रपर्णा ॥ ५१ ॥

कुमुदाङ्गदः—(सप्रश्रयम्) देव १ स्वयमेव कृतार्थोऽतानस्माननुजानातु भगन्
निपनारगमनाय १ प्रवृत्ता सम्प्रति सायन्तनी सन्ध्या । तथाहि—

जनयति कनकाधिनेन धाम्ना, दिनयुरगस्तगिरे मुमेशोभाम् ।

दिशि दिशि नगमेधमेचक्रानि निचयमयन्तिनमा तमीनमासि ॥ ५२ ॥

कनकचूडः—इतोऽपि त्रिलोक्यताम्—

त्रयाऽस्त मन्मथस्य, त्रिभुवनगतिनामानमीनारुहृष्टे

'नरसि, रम्बाणा प्रियमुहृदमृतश्रोतमा शेरराज ।

पान्थमीगामपथ्य, रथचरणचमूचरगालस्य फल,

वृहत्तम्योपरार, त्रिगति रतिममार्गोपधीतामधीश ॥ ५३ ॥

रामः— निस्पद्रगा सर्वेऽपि मय्यति स्वर्गलोफुगुयमनुभयन्तु भगन् । वयमपि
सन्ध्याविषये प्रथनामहे । (इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

इति श्रीकुमारसूतो श्रीमोमेश्वरदेवस्य कृतामुल्लासराघवे च्छायानाटके ॥ ५४ ॥

चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

वस्तुपाल १ भग्नो मरफान्नादन्तर्दीधिनिनिनानसिनामि ।

वीर्तिभिर्जगति काचित्कृगकारामणीयकमनसमुदेति ॥ ५५ ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मारीचः ।)

मारीचः—(सन्निर्देशम्) अहो ! तपःप्रपन्नानामपि नान्तरायाः 'पृष्ठ' परित्यजन्ति ।
 १ यदयं स्वयमागत्य दशाननं कामो रामच्छलनाय मामभ्यथितवान् । २ कथितश्च
 ममाश्रमगतेन तेनैव गूढपुरुषमुखादाकर्णितो रामभद्रवृत्तान्तः—यथा चित्रदूतप्रस्थात्
 प्रस्थितस्य रामभद्रस्याऽत्रिमहर्षिणा संस्कारः कृतः, यथा च तत्पत्न्याऽनसूयया वैदेही शश्व
 ताङ्गरागवस्त्रादिदानेन सम्भाविता, यथा च भगवता कुम्भसम्भवेन दिव्यायुधानि सम्पादितानि
 यथा च पञ्चगतीप्रविष्टेन रामभद्रेण मूर्ध्निष्ठा निरुत्तमुखायवा कृता, यथा तेन जनस्यान
 निरासिनो नक्तच्छराश्च यमनगरातिथि^१तामनुभाविता इति । तदिदानीं राक्षसेन्द्राक्षिण्या
 दङ्गीटनतद्वचनेन मया किं कर्तव्यम् ? । यतः—

निशिरःश्वरदूषणादयस्ते, दलितः केरलद्वो गस्तेन येन ।

विजितेन पुराऽपि राजपुत्रऽडलनीयः स कथं मया उलीयान् ? ॥ १ ॥

(इति चिन्ता नाटयित्वा पुनः सन्निर्देशम्) अहो ! मन्त्रामप्यर्थित्वादपरं न देव्य
 निदानमस्ति । तथाहि—

तद् बाहुवीर्यमप्रीर्यं निशाचरेन्द्रो,

निम्मृत्य च दृहिणवशसमुद्रव स्तम् ।

'गृध्नु' समाः समना इव रामनाया,

मायाकृते चटुशतः कृतवान् ममापि ॥ २ ॥

(पुरो निलोक्य) कथमसौ राक्षसराजप्रणिधिर्घोराश्वो मम समीपमायच्छति ? ।

(ततः प्रविशति घोराश्वः ।)

घोराश्वः—(पुरो निलोक्य) एते अजन्मालीचे, तां ह 'गच्छद्भिः' । (इति तथाकृत्वा
 प्रणम्य च) अजन् ! 'समाप्तिमति' लक्ष्मतेमले महाराजं लापने, जघा-तुमणं सयमगीकृत-

१ एष आर्यमारीचः, तदहं गच्छामि । आर्य ! समादिशानि राक्षसमन्त्रा महाराज
 लापने, यथा-त्वया स्वयमङ्गावृत्तमर्थं कृत्वा वयं उपनिवासहः ।

१ पृष्ठं भा० । २ हस्तचिह्नं तर्जनीयं पाठः भा० नास्ति । ३ 'वश्रता' भा० ।

४ 'विभावमनु' भा० । ५ शङ्करः भा० । ६ गच्छामि (ति तथा द० । ७ समादिमदि स० द० ।

मत्थं कलितून अम्हानमुवकीरते ।

मारीचः—(विलङ्घं म्मत्वा) घोराक्ष !

दैवाधीनो रावणम्योपकार , स्वम्बैवेदं तूपरुतुं यतिप्ये ।

आमाद्यन्ते ये तपोमिर्न लोका, रामान्मृत्यु प्राप्य गन्ताऽस्मि तेषु ॥ ३ ॥

घोराक्षः—अज्ज ! किं तुम्हे पि विसातसजुच व 'मन्तेष' ? ।

मारीचः—'वत्साऽसाध्ये कर्मणि दशकन्धरेण प्रयुक्तस्य मम कथं न निपाद' ? ।

तथाहि—

देवेन्द्राद् दशकन्धर गतयती, तस्माच्च माहिप्सती-

नाथं प्राप्तवती, ततश्च निजप्रथीराश्रिता मर्गवम् ।

निष्क्रम्याथ ततो गतागतपरिश्रान्तेव तस्थौ स्थिरा

कायुत्तयेऽत्र, जिजीविषुस्तदमुना सार्द्धं विगृह्णातु क' ॥ ४ ॥

घोराक्षः—अज्ज 'यति तुम्हान पि ईतिसे सदेहे, ता कज्जसिद्धी वि 'तातिसी सभाविज्जते ।

मारीचः—देवे प्रतिवृत्ते कुत कार्यसिद्धि' ? ।

घोराक्षः—अज्ज दिव्यं पतिकूलं 'कथं जानिय्यते' ? ।

मारीचः—'यत्स' ! अनिमृश्यकारिता प्रतापखण्डनमयतेन्द्रियत्वं चेति प्रतिकूलदैव-
चिह्नानि । तथाहि—

जामिं सूर्पणखा यदेव विदधे व्यग्रा रघुग्रामणी-

दृप्यद्दो परिधानं जघान समितिं भ्रातृन् स्वरादीश्च यत् ।

तन्नेता वहति त्रपा न च रूपं पक्षेपुणा वञ्चित-

श्चित्ते किन्तु तदङ्गना'पहरणं घत्तेऽपुना रावण ॥ ५ ॥

निश्च—

मूर्त्तिर्गुमिमुव स्वभावसुभगा दत्त्वाऽङ्गराग पुन-

स्तत्र श्रीरधिरा न्यधीयततरामत्रे कल्पेण यत् ।

१ आर्य ! किं यूयमपि निपादसंयुक्तमित्र-त्रयम् ? ।

२ आर्य ! यदि युष्माकमपि ईदृशं सन्देहं, तत् कार्यसिद्धिरपि तादृशी सम्भाव्यते ।

३ आर्य ! देव प्रतिकूलं कथं ज्ञायते ? ।

१ मन्तेष दे० । २ वत्स ! दुरस्तापकर्मणि भा० । ३ यदि दे० । ४ ईतिसे दे० ।

५ तातिसी सभाविज्जते दे० । ६ कथं जानिय्यते भा० । ७ नास्वल्लभं घत्ते' भा० ।

काकुत्स्थे स्वयमुग्रधामनि मुनिर्यच्चाऽस्त्रविद्या ददौ,

तत् पौरुष्यपुलक्षयाय नियते सोऽयं त्रिलोचनम् ॥ ६ ॥

‘एष इदानीं कायतिष्ठते दशरूपदेव’ ।

घोराक्षः—‘अन’ पतम्स लामनिवेगम्स सन्निहिते कृततावसरूपे अलम्बिते
ज्येष्ठ तुम्हेहि मायापञ्चेन स्लिम्बमान लामलम्बनापरस्मिन् पतिस्त्वमाने चिद्विदि । ‘ता
मये निवेतितावसले आगन्तुन’ सीतापहलन स्लिस्सदि ।

मारीचः—(सोद्वेगचिन्तम्) निरुद्धो हि विधिः न केवलं विभूतिं, बुद्धिं
मप्यपरुषति । तथाहि—

महाग्निहोत्री द्रुहिणस्य पौत्रो, जिमृशतेऽन्यस्य कलत्रमेव ।

‘तत्रापि वीरस्य रघूद्वहस्य, छलेन तत्रापि न विक्रमेण ॥ ७ ॥

भरतु, यद् भाव्य तद्वश्यमेव भविष्यति । तदेहि प्रस्तुतकायाय प्रयत्नामहं ।
(इति निष्क्रान्ताः ।)

॥ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रावणः ।)

रावणः—(सजितका’नुरागम्) अपि नाम मयं म्याद वैदेहीनि’षयेऽनभापितम-यथा ।

तन्वीति चन्द्ररदनेति मृगेभणोति,

तुङ्गस्त’नीति मधुराऽधरपल्लवेति ।

सीता ‘श्रुताऽथ कथिताऽथ यथा तथैव,

म्यान्नाम’ तद् विधिरचिन्त्यविधानशक्तिः ॥ ८ ॥

(पुनः सस्पृहोल्लासमात्मानं प्रति)

रम्भाया मुमगत्तमङ्गनया द्वेधाऽप्यथ पुनर्तां

द्वेधाऽ’प्यठनपराजयोर्ननुमुमीमालिङ्गितुं जागृमीम् ।

१ आर्य ! पतस्य रामनिग्रहस्य सन्निहितेन कृततापसरूपे अग्निं एव बुद्धानि
मायाप्रपञ्चेन करिष्यमाणं रामरक्षणापर्युषणं प्रतीक्षमाणं तिष्ठति । तद् मया निवेदितामरं
आगस्य सीतापहरणं करिष्यति ।

१ तद्वादीनां भा० । २ कदाचिद् द० । ३ ततो मय द० । ४ सादाय’ द० । ५ ‘नपत्रो
भा० । ६ तथापि भा० । ७ ‘नुरागम् द० । ८ विषयेऽनभापितम-यथा वा भा० । ९ ‘रताति द० ।
१० श्रुता च क’ भा० । ११ ‘म यद् विधिरच-यति’ द० । १२ ‘प्यधरपरा’ द० ।

तत्र क्षत्रपैः च सङ्घटयितुं निखिशादण्डशर्नि,

सज्जा सम्प्रति बाहवो भग्न हे ! लब्धक्षणी रावण ॥ ११ ॥

(इति मुहूर्त्तमिव स्थित्वा काननमवलोक्य) अये ! कथमसौ मधुमासो मम सेवासमय-
युगम् ॥ 'स्वचिह्नानि प्रकाशयति' । तदेतानि मदनानलोद्दीपकानि न मे सम्प्रति
सीतासक्तमानसस्य सम्पदमुत्पादयन्ति । (इति निवासयति साक्षेपम्)

नि गाचार ! करोपि रे 'कलरव पुष्कोकिल' ! तं भृषा !

रुक्मान्मारुत ! वासि वासितः पुस्तं मल्लिकार्जुनम् ।

पुष्पौघ सङ्कार ! वारय नव द्रागेन, सेनाक्षणी

युष्माक भविता तदा जनकप्राप्तो यदा राज्ञ ॥ १२ ॥

कथमद्यापि निरम्यते घोराक्षः ? ।

(प्रविश्य सम्मान्त)

घोराक्षः—भैरवा ! अवसले सपदि अञ्जकञ्जस्स ।

रावणः—(सहर्षम्) घोराक्ष ! इच्छिदपकृष्ट एव मारीचेन सीतासमीपतः स
रामनामा तापसगुहः ।

घोराक्षः—नै केवल लामे, लखने पि ।

रावणः—साधु महाप्राज्ञ मारीच ! साधु । कथमतिगहितावेतौ ? ।

घोराक्षः—भैरवा ! अञ्जमालीचे कचनहलिनलव कलितून सीताय पुरते सचलिते ।
'तालिसस्स तस्स तसनेन सञ्जातमोदुहल्लण सीताय भणिते प्रतिस्समि तस्स चिय चित्तचम्भ-
सगहनत्थ धनुस सतून गहितून पत्थिते लाहवे ।

रावणः—ततस्ततः ? ।

१ भर्त्ता ! अगस्त सम्प्रति आर्यत्रयस्य ।

२ न केवलं राम, लक्ष्मणोऽपि ।

३ भर्त्ता ! आर्यमारीच काञ्चनहरिणरूपं कृत्वा सीतायाः पुरतः सञ्चलितः । तादृशस्य
तस्य दर्शनेन सञ्जातमुदहल्लया सीतया भणितः प्रदृश्य तस्यैव चित्रचर्मसङ्ग्रहणाय धनुः
सतूणं गृहीत्वा प्रतिबन्ध राघवः ।

१ हस्तचिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः दे० नास्ति । २ 'यन्ताति निवारयाम्' (सारोपम्) भा० ।

३ कचर पुं भा० । ४ तातिसस्स भा० ।

घोराक्षः—^१ता दूरपथ गतस्स तस्स घातनत्थ राहवेन सले मुक्के । ता सरप्प
हालान्तल विपज्जमानेन सपत्तलक्कमसल्लवेन मालीचेन तालस्सलमेघ घोसिद—हा ^२भातुक
लक्खन ! कसट क्कमट, परिचायस्स परिचायस्स ।

रावणः—ततस्तत ^३ ।

घोराक्षः—^४त च राहवसद् सभावयतीए जानईए साद्ध^५सनेपमानहियंयाये
अनिच्छते पि लक्खने तेहिं तेहिं कक्कसयनेहिं दुगल्लित्तून लामसयास पसिदे । ता दाणिं
एक्क चिय सा लामभारिया चिट्ठदि । अत्तले महा^६लायस्स ।

रावणः—(श्रुत्वा सशोकविम्वयहर्षे घोराक्ष प्रति) कथं व्यापादित एव तेन
तापसापसदेन मारीच ^७ । हा मायाचतुर मारीच ! सन्तु ते स्वामिभक्तानां लोकाः । (इत्य
मिधाय घोराक्ष प्रति) घोराक्ष ! दर्शय त्रिभुवनैकामरणभूता सीताम् ।

घोराक्षः—^८इतो इतो भट्टा ! इति ।

(उभो रामाश्रमाभिमुखौ परिक्रामत ।)

घोराक्षः—^९भट्टा ! एता जानकि (तं अद्गुल्या दर्शयति ।)

रावणः—(दृष्ट्वा सम्पूहम्)

सेय, नमो भगवतेऽद्भुत^{१०}सृष्टिर्त्रे धात्रे,

(म्वात्मानं प्रति)

स्थिरीभव मन ! पुरत प्रियास्तौ ।

(कामनाया निरूपयन्नाकाशे)

१ तत दूरपथ गतस्य तस्य घातनार्थं राधेण शरं मुक्तं । तत शरप्रहारानन्तरं
विपद्यमानेन सम्प्राप्ताराक्षसरूपेण मारीचेन तारस्थर एव घोषितम्—हा भातुक लक्ष्मण !
क्व क्वम्, परिचायस्व परिचायस्व ।

२ त च राधयशस्य सम्मानयत्या जानक्या मात्प्रसवेपमानहृदयया अनिच्छन्नापि
लक्ष्मणं तेस्ते कर्कशावचने जुगुप्सिता रामसन्नाशं प्रेषितः । तद् इदानीं एनात्रियेन सा
राममार्गं निगतिः । अतस्तरं महाराजस्य ।

३ इत इतो भर्त ! ।

४ भर्त ! एषा जानकी ।

१ भाट भाट २० ६० । २ ^१सविद्यमानं भा० । ३ ^१दृष्टव्यमाये अनिच्छन्ति हि लक्ष्मणं हि
कक्कसयनेहिं दुग्गं द्रुल्लं दे० । ४ ^१लास्म भा० । ५ ^१लक्ष्मणस्य यथं) श्यामाणि ७ भा० ।
६ इता भाटके । (इति ६० । ७ हा । परय ७ भा० । ८ ^१रूपवर्त्रे भा० ।

कदर्प ! सहर शरान् शरणं भवान् मे,

(प्राप्त्युपायं चिन्तयन्)

हे मागधेय ! फलितुं समयस्तवायम् ॥ १३ ॥

तद् घोराक्ष ! गच्छतु भवान् । 'वयमिह समीहित साधयाम ।

घोराक्षः—(प्रणम्यापक्रामत्वात्मगतम्) कैध एसे लक्खसेसले सीत 'अण्हलिम्सति' चि चिट्ठदि मे कोदुहल्लता । ता अलक्खिसे ज्येव हगे पिक्खिस्सम् । (इति दृष्टान्तरितं पश्यति ।)

(तत् प्रविशति रामस्याऽऽगमनमार्गमवलोक्यमाना चकितान्तं क्रुणा सीता ।)

सीता—(सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा) भैयर्दीओ वणदेवदाओ ! तुम्हाण पमाएणं लक्खणसज्जुत्तो कुसलेण समागच्छदु अज्जउत्तो ।

रावणः—(उपसृत्य) अयमहम्, भो ! विद्यतेऽत्र कश्चिदतिथिसत्काराय ? ।

सीता—(श्रुत्वाऽन्तरोन्मत्तं न ससम्भ्रमम्) कैध अदिधी सपत्तो ? । (इत्युपसृत्य आसनमर्पयति ।)

रावणः—(सक्लिमयानुरागमात्मगतम्)

अकुङ्कुमनिलेपनाऽप्यनुरोति स्वम् 'तनु

रनज्जनमपि प्रिय नयनयोर्द्वयं पक्ष्मलम् ।

अयावकरसोऽप्यसारुगरोचिरेवाधरो,

धरादुहितुरङ्गान्यकृतका श्रयन्ति श्रियम् ॥ १४ ॥

सीता—(सन्निवृत्तम्) भैयव ! कुदो आगच्छीयदि ? ।

रावणः—सुभगे ! दक्षिणापधात् ।

१ कथं एष राक्षसश्च सीतां अपहरिष्यति ? इति तिष्ठति न कुतूहलता । तद् अलक्षित एव अहं प्रेक्षिष्ये ।

२ भगवत्यो वनदेवता ! युष्माकं प्रसादेन लक्ष्मणसयुक्तं कुशलं समागच्छतु आर्यपुत्र ।

३ कथं अतिथिं सम्प्राप्तं ? ।

■ भगवन् ! कुत आगम्यते ? ।

सीता—(तां वीसमीयदु मुहुचय । (इति पद्मिनीपत्रपुटके कृत्वा पाद्यमुपनयति ।)

घोराक्षः—(सीता निर्णयं सशिर प्रसम्पमामगतं संस्कृतमाश्रित्य) अहो !
त्रिभुवननितासौन्दर्यमदापहारी विदेहदुहितुरेतस्या शरीर'सन्निवेश । तथाहि—

वचसं स्थिरता, दृशोश्चलत्वं, कुचयोरद्वयताऽमयोर्नेतिश्च ।

उदरस्य दरिद्रता, ममृद्धिर्जघनस्य, कचनापि नेटगमिति ॥ १५ ॥

तत्रैनदसाग्रतम् यदसौ प्राणानपि पणीकृत्य कोणपाधिरसि पतिभावमस्यामभिरूपति ।

रावणः—(पत्रपुटपानीयेन पादौ प्रश्नाख्य सानुरागमात्मगतम् ।)

चन्द्रोऽद्वि, पद्मं निशि, कौक्लिोक्ति

चौपादिमासेषु न राजते यत् ।

सीतातनौ तल्लियतं तदीय-

सौन्दर्यमद्वं निदधे विधात्रा ॥ १६ ॥

(सीताऽपि तं गतश्रम विद्रिक्ता फणाटरणार्थमुदजमप्ये प्रविशति ।)

रावणः—(स्वगतभाकारो) हहो मन्मथ ! मैथिलीपुद्गिदय प्रहरत्तपि' सम्मनस्त्व-
मस्मान्म । तदुपदिताम्^१ किञ्चिन् —

परिहर हरिणाह यद् वृषाहप्रपाते-

ऽप्ययमवशसि गर्जं त्वा कथेति स्म भुज ।

मदन ! यदनपत्रेनाऽऽयुधेनाऽमुनाऽपि,

त्रिभुवनमपि वश्यं ते भविष्यत्यरक्षम् ॥ १७ ॥

सीता—(उदजमप्याह फणान्मात्राय तापमे प्रति) भयत्र ! इमाहं फणाहं,
गिण्टदु भवं ।

रावणः—(सीता प्रति सानुरागम्) भद्रे^२ ! न मनु वयं वृषापन्नामिनापिग ।
किन्तु रासारफण्मादादुन्मिगताः स्म ।

(सीताऽप्यप्रिदिनामिप्राया सविम्भय तापममरगोह्यन्ती निष्ठति ।)

१ तद् रिप्रापनां मुहूर्तम् ।

२ भगवन् ! इमानि फणानि, गृह्णन्तु मयम् ।

रावणः—(तादृशीं तामवलोक्य स्वगतम्) अद्याप्यसौ मुग्धा, न विदग्धवचनानां भावार्थमत्रगच्छति । तदुन्मुद्रयामि किञ्चिदभिप्रायम् । समागमनसमयश्च तस्य दुरात्मनो नृपतिपोतकस्य । (प्रकाशम्) भद्रे !

देव प्रयत्नातिशयेन शङ्के, व्यधत् पङ्केरुहकेतनस्त्वाम् ।

स्थाने 'यदन्ये तु निवेशिताऽसि, तेनाऽबुधेनाऽनकरेऽब्जिनीव ॥ १८ ॥

सीता—(ध्रुत्वा सन्निभयेर्व्यमात्मगतम्) कथं एष तवस्तिजणाणुरूपं न जपदि ?
(इति निश्चिद् पश्चादपक्रामति ।)

रावणः—(सानुरागम्) देवि ! दशाननोऽहं कन्दर्परुदार्थितस्तव शरणमागतोऽस्मि ।
इदमप्यवधारयाम्—

अनङ्गसज्जीवनमेतदङ्गभालिङ्गितु नार्हति तापसस्ते ।

अहं पुन पीनपयोधरे ! त्वत्सम्भोगभोग्योचितमूर्त्तिरस्मि ॥ १९ ॥

अपरं च—

मयि वीरवरे सति त्वमन्य, पुरुष नार्हसि बर्हिर्केशि ! गन्तुम् ।

त्रपुणि प्रणय करोति कान्ते ! तपनीय न्यपनीय सन्मणि किम् ? ॥ २० ॥

(इत्यात्मरूपं प्रकाशयति ।)

सीता—(इष्ट्वा सभयोद्वेगम्) हेन्द्री ! को एष अयालदारूपो मह उवत्थिदो ?
(इति फलानि भूमौ प्रक्षिप्य भयेन वेपमाना पश्चादपक्रामन्ती दिशोऽनलोकयति ।)

रावणः—प्रिये ! निमेरमाकुलीभूताऽसि ? ननु विचारय चेतसा मम त्रैलोक्यं विजयिन प्रीतिपात्रस्वप्नम् ।

मम त्रिकममीतभर्तृकाणां, नरदेवोरगदेरसुन्दरीणाम् ।

पतिजीवितभेदमिच्छतीनां, भन भद्रे ! मजनीयपादपद्मा ॥ २१ ॥

सीता—(पराङ्मुखीभूया सभयरोपम्) 'रे निशाचराधम ! किं हालाहलं कथलि-
दुकामो सि ? किं वा कथत्रयणप्पयेसमहिलमसि ? तां गच्छ तुगरिद, जाव न
लक्ष्मणभात्र समागच्छदि ति ।

१ कथं एष तवस्तिजनानुरूपं न जल्पति ?

२ हा भिर् !, क एष अयालदारुणं मम उपरिषत् ?

३ रे निशाचराधम ! किं हालाहलं कथलितुरामोऽसि ? रिं वा कृत्वान्तरदनप्रवेशम्
भिलषसि ? तद् गच्छ त्वस्तिम्, यावद् न लक्ष्मणभात्रा समागच्छति इति ।

१ उपये मा० । २ बर्हिर्केशि मा० । ३ 'शो बिलो' मा० ।

रावणः—(सकीर्णानुरागमात्मगतम्) न तामदिय दुःशिक्षिता 'प्रणयनचने'
प्राद्या । तदेना वगदपि गृह्णामि । (इति सीता पण्यमानामपि गृह्णाति ।)

सीता—(सत्राम वेपमाना) हा अज्जउत्त ! हा लम्पण ! हा
हा अंन कोसहे ! एमा अणाह व्व दुट्ठक्खसेन हरिज्जामि (इति तारस्व^१)

रावणः—(सीता बलादपहृत्य परिक्रामन् ता प्रति) अयि
बलात् 'पाप्यते' ।

सीता—हा भययतो लोचनला ! हा भयगदीओ वणदे^२
दुट्ठक्खसेण हरिज्जमाण । (इति सास्रमुच्चैरिलपति ।)

रावणः—(सीताम्पर्शमभिनीय सानुरागमात्मगतम्
प्रियतमाशरीरसम्पर्श । (पुन सग्निर्यम्)

कुमारभानुरक्ते म्यात् तिमिय सुकुमा^३

अथवा प्राग्पुत्री सा मार्दव्याऽऽप्यद कुन^४ ।

(इति परिक्रामति ।)

सीता—(पुनरद्यै र्मरम्) पैमा जणयरायधूता महारायदहरहस्स सुण्हा कोसन्ना
तणयम्म धम्मदारा अमरणा अ मद्भाइणी विजुज्जमि । ता अयि को रि कदि पि^५
नो म रक्खसेण हरिज्जमाण रक्खदि । (इति रोदिति ।)

(तत्र प्रविशति षट्शयन सम्प्रान्तो जगत् ।)

जटायुः—(ममताद् दिशोऽलोक्यन्) ओ ! क ण्व मयि गृध्रगणे स्थिते
मप्रियमश्वस्य दशरथस्य स्नुषायामप्रियमाचरति^६ । (पुनरप्यन सीतापत्न्याग्नि रात्रामनलोस्य
मत्तेदम्) आ ! किं पुण्यस्यापत्यस्य धर्मात् प्रनाथनि^७ । तन्निदानीमेतस्य स्नात्वा
कारन्निपुरीकृतपादौ पिष्ट^८ पचापरिभष्टस्य मन्मार्गमुपदिशति । (पुन सीतां कृन्न्तीनरलोस्य

१ हा अंनपुन^१ हा लम्पण ! हा तत्र दशरथ ! हा अन्न कोसहे ! एमा अणादय
दुट्ठराक्षसेन हिणे ।

२ हा भययतो लोचनला ! हा भयगदीय वणयता ! रक्खत रक्खत मा दुट्ठराक्षसेन
हिणमागाम् ।

३ एमा जनयरायदुदिता महाराजदशरथस्य स्नुषा कोसं स्नययस्य धर्मदारा अमरणा
अहं मद्भातिनी विजुज्ज । तन्निदानं काऽपि कुप्रति^३ या मां गणामन हिणयन्ती र गति ।

४ प्रविशति रक्ते मा^४ । ५ पश्यत मा^५ । ६ रोदिति मा^६ । ७ 'वचरि' मा^७ ।

सकृत्कृणुम्) अहह !

अनेन नीयमानाऽसौ जानकी कूरकर्मणा ।

श्येनेन वर्त्तिकेवाऽऽत्ता कलौ रुन्दति स्मरै ॥ २३ ॥

(इति पुरोगूय रागण प्रति)

निशाचराधीश्वर ! मुञ्च सीता, यन म्वय शम्भुबुलोद्धवोऽसि ।

न मन्मथस्येन तदेतदस्व लब्धावकाशस्य रिधेश्व विद्धि ॥ २४ ॥

अपि च—

वीरस्त्रीशरणैर्निचप्रहरणैः सद्य रणप्राङ्गणे,

निर्निग्ये क्षमनोऽमनोऽपि तदसौ 'कुद्ध रिधसे त्वयि ।

तत्तत्तन्त्रैरनायक ! स्वविभुनासन्तानधर्मच्छिदे,

दुष्कमामिधमेतदायुधमहो ! वसे निमस्मै मयान् ॥ २५ ॥

रागण—(वीरयोपलक्ष्य च) अये 'वार्द्धकविबुरो जटायुरस्यमेव प्रलपति' । (त प्रति सावजम्) भो पण्डितम्मन्य जरदगृध्र ! ममापि त्रैलोक्यविनयिनो रावणस्य पुरतो निभीषिका-
गर्भमेवमभिधत्से ॥ पद्य—

पगचितपुरन्दर युधि रिभूतधूमध्वज,

नि'तान्तनिट्टना'तरु शमितपाशपाणिप्रभम् ।

प्रभञ्जनविभञ्जन धनपतिप्रतिष्ठाहरं,

वराह ! दशरन्धर जगति धेत्ति वीरं न क' ॥ २६ ॥

तत् निमेनया गतरयमो यमस्तत्र मदीयशुभाशुमचिन्तया । यच्छ निनरायाय ।

जटायुः—एहो शश्वस ! त्रैलोक्याहित ! हिनवादिनमपि मामेवमाक्षिपसि ।

तन्निनरा'मार्धमेवमहमागत ण्यामि ।

रागण—(सावेगम्) किं ते निनरायम् ।

जटायुः—तनु भगद्वनपन्नगत् सीतारिमोचनम् ।

सीता—(श्रुत्वा साधासमित्र) 'को एव महाभागो दुवमदराणन्दद म रमण

१ क एव महाभाग दुःखदशनन्ददया मां वचनपीयूषरसन सिञ्चति । ॥ तान् ।
परिप्रापस्य परितः परतः सा २००८मुखात् । दारण गताऽस्ति आर्यस्य ।

१ मृदु न धन भा० । २ 'शर [ह'] शरीरावयुता' भा० । ३ शरीरं पतति हि'
४ । ४ 'हिनरा' ५० । ५ 'वार्द्धक' भा० ।

पायूसरसेण सिंचदि १ । (पुनर्नेत्रे उन्मील्य सकरुण जटायुषं प्रति) हा ताद । परिच्छाहि परिच्छाहि म मिच्छमुद्वादो । सरणं गदं म्दि अज्जम्म । (इति जटायुरभिमुखं बाह्वं प्रसारयति ।)

जटायुः—वत्से । समाश्रमन्ता भव । को नाम मयि दशरथमित्रे स्थिते मति तत्रापहाराय प्रभविष्णु २ ।

घोराक्षः—(जटायुषं दृष्ट्वा सविस्मयम्) अहो । राहवस्स सकलभूतवगाणुलभादा, जं पन्थिनो पि तस्स पक्खपातं कुन्ति ।

रावणः—(सरोपाट्टहाम्) अहो । गृध्रकीटम्यासृग्भ, यन्मयाऽपि गृहीता सीतामसौ मोचयितुं नाम । (पुनस्तं प्रति) रे पङ्कसूनो पतङ्गापमद । सीतामोचनं व्यपदिश्य तत्र पुनर्निचकार्यमपरमेजं साम्प्रतमहं मन्ये । तथाहि—

जरापराभूततनोस्तयाद्य, गन्तुं न तीथान्तरमस्ति शक्ति ।

तदत्र पत्रिन् । मम स्वडगधारातीर्थे त्वमाकाङ्क्षसि देहमोक्षम् ॥ २७ ॥

(इति चन्द्रहासमुल्लासयति ।)

जटायुः—(सत्रोधम्) रे यातुधानाधम ।

धारातीर्थे मरणं शरणायाता कुलाङ्गनामवत ।

स्त्राघ्यं ममाद्य, न पुनर्भवतु मत्ता मायया हृत ॥ २८ ॥

(इत्युभौ सम्भवाटयत ।)

सीता—हा ताद विहङ्गपुङ्गव । रक्ख रक्ख म रक्खसादो । (इति रुदन्ती जटायुषो मुखमन्तरोक्षयति ।)

जटायुः—(सीतां प्रति सामष्टम्भम्)

सीते । भीते परिचितिरितश्चेतसो यातुपात,

यन्त्वा प्राप्तं प्रतिभग्मिदालम्पटोऽयं जटायु ।

(पुनः रावणं प्रति साक्षेपम्)

१ अहो । रावणस्य सकलभूतवर्गानुलानता, यत् पक्षिणाऽपि तस्य पक्षयानं कुर्वन्ति ।

२ हा तात विहङ्गपुङ्गव । रक्ष रक्ष मा राक्षसात् ।

रे रे साध्वी दशरथवधू मुञ्च मोहान्ध ! नो चेत्
कर्त्ता क्षोणीमरुतनय शोणिता शोणितैस्ते ॥ २९ ॥

(रावणाभिमुखं धावति ।)

रावणः—(सक्रोध कृपाणभाकर्पणं) साधु सुभट्टमन्य जटायो ! साधु । तदेहि
फलहृकेलिसहा महीमवतराव । (इत्युभौ निष्कान्तौ ।)

घोराक्षः—'ता पञ्च जुञ्ज पविस्त्रलायस्वस्वसलायओ, ता इहद्विदे ज्जेव हने
पिक्खिस्स । (इति तथाकरोति)

(नेपथ्ये)

पुलस्त्यकुलपासन !

निर्जितोऽसि निजैरेव स्वैरेभिरजितेन्द्रिय ।

नमैमे त्वमिदानीं तु रे जघन्य ! निहन्यसे ॥ ३० ॥

अपि च—

रे रक्ष ! प्रतिपक्षता मयि गते गन्ताऽसि तूर्णं पुरी,

धूम्रोर्णारमणस्य राग्य ! तत पाणौ कृपाणं कुरु ।

मस्तिक्वामिषगर्धिगृध्रपटलत्रोटीकरोटीषु ते,

त्रादृकारं कुरुता भवन्तु च तवाऽसृष्पानपीना शिवा ॥ ३१ ॥

घोराक्षः—(दृष्ट्वा) कैष गृध्रलायतिक्खनलकुलिसवितालितसव्यगनीसल्लुहि
लप्पराहनिषडतधातुलसपिच्छिले नीलसेले ज्जेव सज्जादे लव्वससेसले * । ता पुणो वि पिक्खिस्स ।

(पुनस्तत्रैव)

रावणः—रे रे मुमूर्षो खगमुत्तर ! अति हि प्रगल्भसे । पश्य—

अरुणमुत ! मदरूपातजातैर्निजस्रधिरैस्सृणो भग्ननिदानीम् ।

पितुरनुगुण एव नन्दन म्यादिति वचन विदुषा कुरूपं सत्यम् ॥ ३२ ॥

(पुनस्तत्रैव)

१ तत् प्रवृत्त युद्ध पक्षिराजरक्षोरजयो, तद् इहस्थित एव अहं प्रेक्षिष्ये ।

२ कथं गृध्रराजवीक्षणनलकुलिशभिदारीतसर्पाङ्गनिस्सरदुरुधिष्णवाहनिपतद्वातुरसपिच्छिल
नीलशैल एव सज्जात राक्षसेस्वर * । तत् पुनरपि प्रेक्षिष्ये ।

हे चन्द्रहास ! सहसा गमय त्वमेत-

मत्युद्धत पतगमन्ति क्रमन्तवस्य ।

जेताऽसि वासवमपास्तमहीध्रपक्षं,

मा गृध्रपक्षतियुगक्षितिषु त्रपस्व ॥ ३३ ॥

तदेव न भवति ।

घोराक्षः—कथं महालायलावनेन स्वनपक्वजुगले महीतलं निपतिते ज्येष्ठ पतंगलाये ? ।

(पुनस्तन्नेत्र)

सीता—हो अज्जडच ! हा रक्खन बत्स ! एसा कुम्हाण अयारणसज्जणो जटाऊ मह मंदमाइणीए परिचाण धुणतो बाबादीयदि । ता रक्खध एण ।

घोराक्षः—(विलोभय) कैसे 'रक्खसेसले जटायु जीउसेस कलितून पत्थिते ज्येव ।

(ततः प्रविशति गृहीतधन्या राम)

रामः—(सविम्वयम्) अहो ! रिप्रलब्धोऽस्मि विश्वामित्रस्य परिचाणाय बायव्या खरिनिर्द्धूतेन मायानृगमयीं भरुमरीचिकां दर्शयता मारीचेन । (पुनः सविम्वयम्)

बच्चत्काश्चनकान्तिमिश्रितमणिधेणीभिरेणीभयन्,

मारीचो रचयाश्चकार यदिदं मद्ब्रह्मनाथेव तत् ।

भ्रातरक्ष्मण ! रक्ष मामिति पुनर्यद् व्याहृतं रक्षसा,

तेनोच्चैर्मम बाणरुण्यवपुषा किं नाम तत्कारणम् ? ॥ ३४ ॥

भवतु । तदपि परिज्ञायते । (इति परित्रामति ।)

घोराक्षः—(दृष्ट्वा ससम्भ्रमम्) कैसे संपसे उजेर लाहवे । ता अनिरिक्खिते ज्येष्ठ पत्ताइस्त । (इति पश्चादवलोक्यन् द्रुततरं निष्क्रान्तः ।)

रामः—(“ बच्चत्काश्चन ” इत्यादि पुनः पठित्वा पुनो विनोदय ससम्भ्रमम्) कथमसीं वत्सलक्ष्मण ममागच्छति ? ।

१ कथं महालायलावनेन स्वनपक्वजुगलं महीतलं निपतितं एव पतंगलाय ।

२ ॥ आपुत्र । हा रक्खण बत्स ! एष युष्माकं अयारणसज्जनो जटायु मम मन्द भागि-न्या परिचाण कुर्वन् व्यापाचने । तद् रक्खन एवम् ।

३ एव राक्षसेभ्यः जटायु जीवदोषं कृत्वा प्रविष्टः एव ।

४ एव ममागत एव राक्षसः । तद् अनिराक्षितं एव पत्तिपिथे ।

(ततः प्रविशति सम्प्रान्तचिह्नो लक्ष्मणः ।)

लक्ष्मणः—(रामं दृष्ट्वा) आर्य ! लक्ष्मणः^१ प्रणमति । (इति तथाकरोति ।)

रामः—उत्स ! किमेकाकिनी जानकीं समुत्सृज्य समागतोऽसि ? ।

लक्ष्मणः—आर्य ! किं करोमि ? । केनचिदुच्यमानं तत् तादृशं वचनमाकर्ण्य चकितान्तं करुणां देवीं यन्मां प्रत्युवाच तदहं न विश्रयितुं शक्तः, न चाऽऽर्यं श्रोतुमर्हति ।

रामः—(ससम्भ्रमम्) वत्स ! तथापि किं तत् ? ।

लक्ष्मणः—तदवधार्यतामार्येण—

भ्रातर्जातिमयस्य लक्ष्मण ! मम त्राणं कुरु क्षिप्रमि

त्युच्चैः कश्चिदुवाच वाचमयं तां श्रुत्वा त्वदुक्तिभ्रमात् ।

देवीं प्रेपयति तदन्तिक्रमहं नोत्सृज्य गच्छामि तां,

निश्चिक्वे तदसावसाधुमिव मामार्चां च मर्तुं स्थिता ॥ ३५ ॥

रामः—(सचमत्कारं नमस्छोटिकां दत्त्वा) नियममेतदर्थमेव मृत्युमुखमुपसर्पतां सता मारीचेन तद्वचनमेवमुदीरितमिति । (पुनर्लक्ष्मणं प्रति) वत्स ! कथमेकयातुधाननघेऽपि मामसमर्थं मन्यसे ? यद् वैदेहीवचनेन मामनु चलितोऽसि ।

लक्ष्मणः—आर्य ! 'एकोदराणामपि द्वेऽविधायकानि प्रायेण वनितासाक्यानि भवन्ति' इति समागतोऽस्मि । विश्व—

मृत्यापराधं प्रमुखात्मदृष्टे, स्पष्टं विमृश्य क्षमतेऽथ नो वा ।

यस्तु श्रुतं स्त्रीमुखतः परोक्षे, तितिक्ष्यतेऽसौ न तितिक्षुणाऽपि ॥ ३६ ॥

रामः—उत्स ! कोऽयं दुर्विकल्पो यदात्मानमपि त्वमितरञ्जनसामान्यं मन्यसे ? ।

अपरं च—

सम्भाषयतु भयं भवि वैदेही स्नेहतोऽथ कातर्यात् ।

त्वयि पुनरधर्मशङ्का महदनिमित्तं तदेतस्या ॥ ३७ ॥

(इत्युभौ त्वरिततरं म्वाश्रयामिशुखं परिक्रामतः ।)

रामः—(दुर्निमित्तं सूचयित्वा सोद्वेगचिन्तम्) वत्स ! सम्प्रति स्फुरता मम वामं लोचनेन तेन च तदपराधिना मारीचवचनेन निश्चितमेवमवगच्छामि, यत् केनापि मायाविना नक्तञ्चरेणापहृता जानकी ।

लक्ष्मणः—(सावष्टम्भम्) आर्य ! केयमाकुलता ? । नन्ववधीयताम्—

तेरक्षणे सुचरितेन च तेन देव्या ,

सम्भाव्यते न खलु भी पिशिताशनेभ्य ।

भ्याद् वा ततस्त्रयमसि वीर ! विमुञ्च खेदं,

रामः—(सपिलस्य स्मृत्या) वत्स ! सरलाशयोऽसि । पश्य—

सर्वं भयत्यपरैश्च विधो विरुद्धे ॥ ३८ ॥

(पुरो विलोक्य च 'सविपादम्') वत्स लक्ष्मण ! सेषं पर्णशालां दृश्यते, न पुनर्जानकी । पश्य—

अस्मत्समागमनमार्गे निविष्टदृष्टि ,

कृत्वा करे च करक करकोज्ज्वलापम् ।

यन्मेथिली न खलु सम्मुखमेति मे तद् ,

नूत वभूव विफल मरुल प्रयत्न ॥ ३९ ॥

लक्ष्मणः—(समन्तादवलोक्य सविपादमात्मगतम्) कथं नास्त्येन देवी वैदेही ! (प्रकाशं रामं प्रति) आर्य ! परिहामशीला देवी, तत् कदाचिद् दर्शनपथं परिहृत्य स्थिता भविष्यतीति ।

रामः—वत्स ! सत्यम्, परिहासशीला देवी जानकी, न पुनर्नियति, तत्तापदं लोभ्यता काऽपि ! (इत्युभौ मर्मतो विलोकयत ।)

रामः—(सविपादम्) हा प्रिये जनकनन्दिनि ! कासि !, प्रयच्छ मे प्रतिरचनम् । (इति मूर्च्छितं पतति ।)

लक्ष्मणः—आर्य ! समाधसिहि समाधसिहि ।

रामः—(समाधस्य) वत्स ! किमलीङ्गमाध्यामयमि ! दर्शय काऽपि जानकीम् ।

लक्ष्मणः—(समन्तादवलोक्यन्तुच्चं स्वरम्)

रामगेहिनि ! समेहि सत्वरं, देहि मे प्रतिरचनं च तिष्ठसि ! ।

भर्तुर्हितवर्धौ निमज्जनो, 'निर्विलम्बमवलम्बनं भय ॥ ४० ॥

कथं प्रतिरचनमपि न ददाति देवी ! । (पुनः सविपादमात्मगतम्) हा लक्ष्मणहतरु ! भव्य निर्गमिनमार्यस्य स्त्रीस्त्वन्याममनिर्यातयन् कथमिदं जीवितुमुमहसे ! । (प्रकाशमुधे

१ 'वधार्थताम्' भा० । २ 'वभूव' भा० । ३ 'स्याच्छत्रं ततः' भा० । ४ 'तथेदम्' भा० ।

स्वम् “रामगेहिनि !” इत्यादि पुन पठन् सर्वतो विलोकयति ।)

रामः—(स्वाप्सम्) हा देवि ! जनकराजात्मजे ! नाय परिहासकार, तद् देहि दर्शनम्, यावदिदं रामहृदयं न द्वेषा भवति । अपरं च—

दृष्ट्वा यदि वा श्रुतं मम किमप्यद्य प्रिये ! विप्रियं

येनादर्शननिग्रहस्य महतः पात्रं कृतोऽस्मि त्वया ।

यद्वा तिष्ठतु साम्प्रतः, किममुना ? शोकाग्निरेतन्मनः-

स्तरद्वेह हरिणेशणे ! दहति तद् द्रागेन निर्नापय ॥ ४१ ॥

(इति 'मूर्च्छति ।)

लक्ष्मणः—(रामसमाधास्य) आर्य ! क्रिमेयमनुद्यमपरैः स्वीयते ? विलोकयाद्यं क्वचनपि जानकीम् ।

रामः—वत्स ! देवापहृता कं नाम देवीं विलोकयते ? । पश्य—

हृता वा राक्षसैः सीता संहृता वा विलोकिष्यति ।

आश्रासु याति मे दृष्टिर्निराशा तु निर्वर्तते ॥ ४२ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! तदप्युत्साहवतामेव कार्यसिद्धिः । तदुत्थीयताम् ।

रामः—(उत्थाय किञ्चिन् परिक्षामन् दिशो विलोक्य सरलरूपम्)

दृष्टिं स्पष्टं सटगतमपि प्रेक्षते नाश्रुमिश्रा,

दूराद्धाने न हि पटुरयं बाष्पकुण्ठश्च कण्ठः ।

पादद्वन्द्वं प्रचलितुमिदं न क्षमं मुञ्चतो मे,

तद् वैदेहीं क्वचिदचिरयन् वत्स ! पश्य त्वमेव ॥ ४३ ॥

लक्ष्मणः—(सविनयम्) एवमन्तु । (इत्यभिधाय पुनः परिक्षामन् पुनः पश्चादवलोक्यते ।)

रामः—(तथाविधं लक्ष्मणमवलोक्य सन्निवेदं तं प्रति)

राज्यक्षयं च जन्तून् च कथं च मुञ्चता,

यामन्त्रितो न मुञ्चामि विरोधतोऽद्य ।

सीता न दृश्यते इतीच्छसि वयम् ! यातु,

म्यातु च मूर्च्छति मुहुर्मेयि मन्दभागे ॥ ४४ ॥

लक्ष्मणः—(निवृत्त्य) आर्य ! 'स्मिन्ममदीर्यते' १ ।

म्यर्गस्थितोऽपि स पिता मम जीवतीर,
तीव्रप्रतापतपने त्वयि विद्यमाने ।

जीवत्यपि स्वरिव सा जननी गताऽथ,
सत्य विदेहदुहिता यदि नाथ ! नास्ति ॥ ४५ ॥

रामः—वत्स ! केयमथापि सीतासत्ताया कदाशा २ । सर्वथा नास्त्येन जानकी ।
हा प्रिये ! हा वनवासैरुदु खभागिनि ! हा शिरीषकुसुमसुकुमारे ! कथम्भूताऽसि !
(इति मूर्च्छित पतति ।)

लक्ष्मणः—(साक्षम्) आर्य ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । कोऽय सन्देहपदे
नैराश्यनिश्चय ३ ।

(राम समाश्वसति ।)

लक्ष्मणः—आर्य ! यावद्देव देवीमनलोक्य समागच्छामि तावद् देवेन धैर्यमवलम्ब्य
मानेनैवात्र स्यातव्यम् । (इत्यभिधाय निष्क्रान्त ।)

रामः—(मिलोक्य) कथं प्रस्थित एव देवीविलोकनाय वत्सलक्ष्मण ४ । तद्दहमपि
पर्णशालाभ्यन्तरे निपुणतरमन्वेषयामि । (इति तथाकृत्वा साक्षम्) हा पर्णशाले ! त्वमपि
मदीयचित्तवृत्तिरिव शून्याऽसि सम्प्रति सीतया विना । (पुन प्राङ्गणे बकुलमवलोक्य
सखेवम्) हा प्रियतमाप्रवर्द्धित बकुलपादप ! त्वमपि भ्रैथिली विना विनाथीभूतो मामनु
करोषि । (पुनराकाशे)

वारं वारं बकुलविट्पी म्लानिमिति स्वदीय ,

सोऽय तोयै सपदि तदिमं सिद्धं सीते ! समेत्य ।

यत्सम्भूत प्रथमकुसुम प्राभृतीकुर्वता ते,

क्रीडाकोपक्षितिरिह मया त्वामनत्वाऽपि चक्रे ॥ ४६ ॥

तदन्यत क्वापि विलोकयामि ५ । (इति परिक्रामन्नप्रतो मिलोक्य) धिक् कष्टम्,
अयमपि देव्या कोलेरुत्प्लवक परित्यक्ताहारो रम्यहृत्क इव 'शून्यमनस इत इत परि
आम्यति । (तमालिङ्ग्य) हा पुत्रक ! क सा ते स्वामिनी ६ (इति रोदिति । पुनराकाशे)

क्रीडामृगोऽय मृगशावनेत्रे १, तामीक्षिनु आम्यति दिक्षु मूढ !

सौमित्रिणा यत्र कुतूहलेन, हृते सबाष्पाऽसि हृतात्मजेन ॥ ४७ ॥

(इत्यभिधाय मूर्च्छितः पतति ।)

लक्ष्मणः—(सहसोपसृत्य साधम्) आर्य ! समाधसिहि समाधसिहि ।

रामः—(समाधस्य) अयि वत्स ! दृष्टा जानकी ? ।

(लक्ष्मणः वाष्पमुल्लूजन्नधोमुखस्तूष्णीमाप्ते ।)

रामः—(सन्निमर्शमात्मगतम्) न दृष्टा इत्यर्घनोऽमिहितं भवति । (प्रकाशम्) वत्स ! किमधोमुखमिति । मम प्रति तावदहं दुर्दैवेन निगदीकृतोऽस्मि सीताऽऽलोकन-
विषये । तदेतदेवाम्—

सप्ताङ्गं मम राज्यं हृतमर्द्धाङ्गं च मेघिली येन ।

अप्येव शेषमङ्गं गृह्णासु विधिः सुखी भवतु ॥ ५३ ॥

तदधुना गच्छतु भवानयोध्यायाम् । अहं पुनरमार्यः (इत्यर्द्धोक्ते मौनमालम्ब्य शिरसि
जटाः पाणिना परामृशति ।)

लक्ष्मणः—(सासमात्मगतम्) यथाऽयं जयापरामर्शः तथा तन्नूनमार्यः प्रियावियोग
दुःखेन जीवितनिरपेक्षया वशीन प्रनश्ययाऽऽत्मानमवसादयितुमिच्छति । (प्रकाशम्) आर्य !
कोऽयमसहशादेशो यमाऽयोध्यागमनाय ! । नन्दयधार्म्यताम्—

उद्यतस्य वनं गन्तुमनुगन्ता तवाऽभारम् ।

कार्यान्तरोर्ध्वतस्याहमनुगन्ता तवाऽधुना ॥ ५४ ॥

रामः—(स्वगतम्) अयमहमवगताभिप्रायोऽस्मि वत्सेन । भवतु । (प्रकाशं
लक्ष्मणं करे गृहीत्वा सगद्गदम्) वत्स ! किमेतदपि दुःखं मया भवत्सहितेनैवानुभवनीयम् ? ।
तदल्माग्रहेण । 'सैव्यतु भवानयोध्यायाम् !

लक्ष्मणः—(साध्रमुच्चैस्वरम्) हा तत दशरथ ! श्वघनीयां भवतः पूर्वं विपत्ति ।
इदानीं हा अयं कौशल्ये । प्रगुणीकुरुष्व हृदयं पुनः कृतान्तवज्रप्रहाराय । हा कैकेयि !
सम्पूर्णास्ते मनोरथाः । (इति मूर्च्छितः पतति ।)

रामः—वत्स ! समाधसिहि समाधसिहि । ननु त्वदेकालम्बनमिमं जनमुत्थाय किं न
समाधासयसि ? । (पुनराकाशे) देवि विदेहसम्भवे ! किं वत्सलक्ष्मणेऽपि विस्मृतं तत्
तादृशं भवत्या वात्सल्यम् ? । तथाहि—

1 पतिनः भा० । 2 हस्तविह्वान्तर्गतोऽयं पाठः दे० नास्ति । 3 'वत्स'वाह पुरो गन्ताऽ-
धुना पुनः दे० । 4 साध० दे० । 5 पतितः भा० ।

यस्मिन् कार्यशब्दाद् बहिश्चिरयति त्यक्त्वा ममाप्यन्तिरु,

'पन्त्योपान्तगता समाकुल्यमतिमार्गं गृहमर्गिते ।

तस्मिन् नो व्यसनौघमाद्धिनिपमावर्त्तप्रपातार्त्तयो

र्नाभूते । दिश दर्शनं तद्दृशामूर्च्छार्परे देवरे ॥ ५५ ॥

लक्ष्मणः—(समाश्रम्य विमृश्य च) आर्य ! देव्यास्तावन्निश्चयो हरणे, न पुनर्मरणे । तज्जीयता प्रयावृत्तिरपि सम्भाव्यते कदाचित् । तदितो दूरतरमपि गत्वा विलोप्यता प्रवृत्तिरपि कापि कुतश्चिदुपलभ्यते । न ह्यप्रयतमानानामेवमेव साहसं र्त्तुवुचितं भवति ।

रामः—यदत्र साम्प्रतं तद् निधीयतामिति ।

(उभौ दं पाभिमुखं परिक्रामत ।)

रामः—(ऋषदप्यन्तरं गत्वा पुरो विलोप्य) अये ! हार इव पतितं पुरो दृश्यते । (गृहीतोपलक्ष्य च साक्षम्) वत्स ! निश्चितमसौ देव्या वृत्तरुण्डविहारो हारः, तद् भगवन्पयवलोप्यतु । (इति हारं दर्शयति ।)

लक्ष्मणः—(गृहीत्वा सस्त्रणम्) हा देवि ! हा रामभद्रवसिते ! निमूषणशेषा वसन्ते । (पुनर्निपुणं निरूप्य) आर्य ! नाऽहं निश्चितमवगच्छामि । परमनेन तात्कालिका भिजानेन निश्चिनोमि, यदसौ देव्या इति । तथाहि—

सरुज्ज्वलैरश्रुतलप्रगाहे, कलङ्कितो मीत्तिरुहार एष ।

महीमुतारुणवियोगदुःखदत्त दधातीत्यमलीमसत्वम् ॥ ५६ ॥

रामः—(हारं हृदये निधाय तं प्रति मस्त्रणम्)

मम प्रमत्तैस्तुल्यं तस्या कण्ठप्रधिष्ठितं ।

हृदि न्यस्तोऽधुना हारः प्रहार इव बाधमे ॥ ५७ ॥

(इति लक्ष्मणाय मन्त्रं) स्म ! निश्चितं केनापि नीयमानया देव्या निनगमनं मागाय हारोऽप्यभिहं प्रधिष्ठितः । तदेनया एव दिग्वा गम्यताम् । (इति तथापुनः ।)

लक्ष्मणः—(दूराददलोक्तं समभ्रमम्) आर्य ! यथाऽयं कश्चिन्महागृध्रो रथिगं रणीरुजगमाहं एतमुदितं इव निद्रायमाणं पुरम्नादबन्धोभ्यतं तन्नूनमनेनैव मेधिनीं कात्सीरुता भविष्यति ।

रामः—(दृष्ट्वा) यथाऽऽह भगन् । (पुनः सकृदपि) हा प्रिये वेदेहि ।
निस्तन्देहमधुनाऽविजातविषतिरसि । (पुनरागच्छे)

त्वन्निर्माणपरिश्रमः समजनि व्यर्थं पृथुश्रोणि । म,
सष्टुर्दृष्टिरियं व नाम स्मतामप्रेक्ष्य वच्च तत्र २ ।

शून्यं भूयत्यं वमूय, विलयं सर्वे सम सम्पदा

प्राप्ता सांप्रतमन्तरेण भवतीं जातोऽस्मि जीवन्मृत ॥ ५८ ॥

(इति मूर्च्छितः पतति ।)

लक्ष्मणः—(वल्कलाद्यत्नेन वीजयन्) आर्य ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।
नन्येतमात्मकोपानले दुष्टविहङ्गममाहुतीरुर्मु ।

रामः—(समाश्वस्य) वत्स ! निमनेन तपस्विना निहत्येन । निजदुर्द्वयस्याऽ
यमीदृशः परिणामः ।

लक्ष्मणः—आर्य ! तथापि नैनं जीवन्मुञ्चिषुमुत्सहे, तदुत्थारयतामिति ।

(उभो तदमिमुस्तं परिक्रामत ।)

(ततः प्रविशति प्रहारवेदना नाटयन्नुच्छ्वसितारशेपो जटायुः ।)

जटायुः—(मन्दाक्षरम्) धिग् माम्, यदसाधितमुत्कृत्य एव विषये ।

लक्ष्मणः—(ससम्भ्रमं धनुषि शरमारोप्य) रे रे गृध्राधम ! तिष्ठ तिष्ठ, सोऽहं
मिदानीं भवन्तमन्तरिक्षेनैव प्रापयामि ।

जटायुः—(श्रुत्वा सक्रोधम्) आ पिशाचपासन ! मयि दशरथमित्रे स्थिते
रामवधूमपहृत्य प्रयातुमिच्छामि १, तदेव न भवति । (इत्युत्तिष्ठन् पुनः पतति ।)

रामः—(श्रुत्वा ससम्भ्रमम्) वत्स ! सायकं सहस्रं सायकं सहस्रं । कौऽप्येष
सुहृदिनं दशरथरामनामग्रहणं कुर्वते । तदुपसृत्य निपुणं निरूपयाम । (इत्युत्सर्पत ।)

लक्ष्मणः—हहो महाभाग ! कम्बमेव व्याहरसि २ ।

जटायुः—(नेत्रे समुन्मील्य) भद्र ! सोऽहमस्मिन्नुर्जगयुरस्मि ।

लक्ष्मणः—(अपवार्य) आर्य ! स एवायं तातमित्रं गृध्रराजो जटायुः ।

रामः—(उपसृत्य सविनयम्) तात ! त्वन्मित्रस्य महाराजदशरथस्य प्रथमपुत्रं
स्वामय रामनामा प्रणमति, अयं च मगानुजन्मा लक्ष्मणः ।

जटायुः—(दृष्ट्वा) वत्सौ ! सम्पूर्णमनोरथौ भूयास्ताम् । (पुनः सगद्गदम्)
अहो ! प्रियमित्रदशरथ'श्रीसिद्धकान्तसादृश्यं पुनरयं मे स्मृतिपथमवतीर्णोऽस्ति ।

रामः—(सखेदम्) तात ! केन त्वमीदृशीमवस्था नीतोऽसि ? ।

जटायुः—रावणेन ।

रामः—कथमिव ? ।

जटायुः—वत्स ! श्रूयताम् —

कृत्वा तपोधनतनुं दशरुन्धरेण,

साध्वी बलदपहृता रुदती स्तुषा मे ।

आकन्दितानि करणानि निशम्य पातु,

तामागतोऽहममुना निहतोऽस्मि निष्पन्न ॥ ५९ ॥

रामः—(सहरणं लक्ष्मण प्रति) वत्स ! पतङ्गपुङ्खवमेतमेवंविध'मवलोक्य पुनर्नरी-
भूतोऽयं मे तातदशरथस्योक्तः । हा तात जटायो ! हा सूर्यसूतमम्भुन ! हा महासत्त्व-
शिरोमणे ! हा निष्कारणसञ्जन ! केवलमस्मदर्थे परित्यक्तजीवितोऽसीति ।

(उभौ शोचत ।)

रामः—(स्मृत्वा सचमत्कारम्) वत्स लक्ष्मण ! नूतं प्रथममविदितवृत्तान्तं भरत-
माक्षिपन्तं प्रहारवेदनाविह्वलं पञ्चीन्द्रोऽपि राक्षसमान्त्या ' पिशाचपामन ! ' ' इत्याचक्षधे ।
(पुनर्जटायुपं प्रति सनिर्वेदमज्जलिं बद्ध्वा)

न मयाऽस्ति समः पापी बलकृते पुरःस्थलः ।

तातश्च तातमित्रं च त्वमगस्त्यामिमां गतः ॥ ६० ॥

जटायुः—न किञ्चिदुपकृतं मया भवतः, स्वस्य तु महदुपकृतमेव । पश्य—

मयाऽयं भोवादलक्ष्मणलाहरी, न भोचिताः शत्रुहता वधूः सा ।

प्राणाप्तदर्थे त्यक्त्वा मयाऽऽत्मा, विमोचितं संसृतिगन्धनात् ॥ ६१ ॥

(पुनः प्रहारपीडां नाटयन्नाक्षिणीं निमीलयति ।)

लक्ष्मणः—(रामं प्रति) अर्घ्य ! पश्चात्तन्मात्रदार्ढ्यापहारी स निशाचरचण्डालः ।
तदिदानीम्—

प्रथमं सीताहरणं द्वितीयमधुना पितृव्यसहरणम् ।

दशवदनकदनकारणमुमयममृदावयोस्तदिदम् ॥ ६२ ॥

जटायुः—(पुनर्नेत्रे ममुन्मील्य रामं प्रति) वत्स ! सम्प्रति प्रस्थातुः मामा इव मे प्राणाः, तत् प्राप्य मा गोदावरीतीरम्, यथा तत्र जीर्णशरीरमिदमुत्सृज्य सूर्यरथाधिरूढस्य स्वपितुरुत्सङ्गमारोहामि । (इति रामलक्ष्मणाभ्यां दत्ताष्टम्भो नदीं परिक्रामन्) वत्स रामभद्र ! स्वस्त्रिकर्पादुन्मिषतीव मे ज्ञानचक्षुः, तदेतन्नाकर्ण्य सीताप्राप्तिकारणं मदीयमुपदेशवचनम् ।

रामः—(सविनयम्) तात ! अग्रहितोऽस्मि ।

जटायुः—

पम्पामपास्तदुरिता सरसीमितस्त्वं.

गत्वा विलोक्य शर्वरीं श्रवणा च तत्र ।

क्षैले ततः प्लवगपुङ्गवमृक्षमूके,

सुग्रीमेहि स करिष्यति वाञ्छितार्थो ॥ ६३ ॥

रामः—यदादिशति तात ।

(इति निष्क्रान्ता सर्वे)

पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ॥ छ ॥

असौ वसन्तकालधीर्यस्तुपालः क्षमातले ।

प्राप्नुवन्त्युदये यस्य वृद्धिं सुमनसः पराम् ॥ ६४ ॥

पष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति माल्यवान् ।)

माल्यवान्—(सञ्चिन्तम्)

येनैकेन शिलीमुखेन समख्यात् स वाली हतो,
यस्यैकेन पद्माक्षिणाऽपि कपिना रङ्गा सशङ्का कृता ।
देवेनापि निरस्तनारूपतिना माकं यः एकः स्थितः,
सहस्राभाय न माति मे विमृशतः स क्षत्रपुत्रो हृदि ॥ १ ॥

(पुरो विलोक्य) कथमसौ वत्ससारणः ? ।

सारणः—(प्रविश्य) आर्य ! प्रणमामि । (इति तथावृत्त्वोपविशति ।)

माल्यवान्—वत्स ! कुत समागम्यते ? ।

सारणः—काकुत्स्थकटकात् ।

माल्यवान्—वत्स ! विद्युज्जिह्वेनैव प्रच्छन्नवृत्त्या तत्र सुचिरमुपितेन सुग्रीव-
सख्यैवालिङ्गप्रभृति विभीषणसयोगपर्यन्ता रामप्रवृत्तिरावेदिता । तदतः परमभिधीयताम् ।

सारणः—आर्य ! पृच्छामि किञ्चित् ? ।

माल्यवान्—ब्रूहि ।

सारणः—अपि परिज्ञायते किमपि वालिवधे कारणम् ? ।

माल्यवान्—कस्य ! नहि भवितव्यता कारणमपेक्षते । निपुण पुनरन्वियता
व्यक्तमिदमस्त्येव कारणम् । तथाहि—

सुग्रीवः सूर्यसुतः सूर्यान्वयसम्भवश्च रघुराजः ।

त्रातः स तेन गोत्री तद्दरितः सोदरादरितः ॥ २ ॥

सारणः—यथाऽऽह मातामहः । आर्य ! किं नाम मिश्रप्लव विद्युज्जिह्वेन हनूमतः
समुद्रलङ्घनलीलायितम् ? ।

माल्यवान्—वत्स ! न विज्ञप्तमेव, किन्तु शल्यरूपतया निस्त्रातमिदमस्मदीये
हृदये । परं वैरिणोऽपि कृताद्भुतकर्माणः स्तुतिभाजनं भवितुमर्हन्ति । पश्य—

मा रावणावगणित श्रणार्थिन च,

काकुत्स्थ ! सुम्यय स एष विभीषणोऽस्मि ॥ ६ ॥

वाच निशान्नस्वरम्य निशम्य तस्य,

व्योमाङ्गणप्रणयिनोऽथ गण कपीनाम् ।

सकोषमुद्धृतदृष्टदुर्मरौद्रहन्त,

सहर्षमेतमुदतिष्ठदरे कनिष्ठम् ॥ ७ ॥

सारणः—ततस्तत् १ ।

माल्यवान्—ततश्च विभीषणस्तान् बलीमुखमुख्यान् सरम्भमाणानालक्ष्य सलक्ष्मण

सुग्रीनुद्ग्रीममलोक्यन्त च राम प्रत्येवमुवाच—

लङ्केन्द्रेणाहिष्णाऽहं निहत इति रुपा नैष युष्मानुपेतो,

तेनैवाय यतो मे न च रुचिस्तर तत्पद प्राप्तुकाम ।

किन्तु ब्रह्मप्रभूतेरनुचितचरित त परित्यज्य राम १,

त्वामायातोऽस्मि धर्म्य यदि वितथमिदं पूर्वजेभ्य शपे तत् ॥ ८ ॥

सारणः—ततस्तत् १ ।

माल्यवान्—तदेववादिनि दशकन्धरानरजे 'मायावी कश्चिदस्मदीयच्छिद्राबलोकनार्थं

रावणप्रयुक्तो राक्षस क्षुद्रबुद्धिरिहाऽऽयात । तत् 'सर्वथा मारणीय एवासौ' इत्यभिदधानेपु

स्त्वगप्रधानेपु राम सामपूर्वमित्यवादीत्—सखे वानराधिराज सुग्रीव ! वत्स लक्ष्मण ! सर्वे

च प्लनगपुङ्गवा १ शृणुत यूयम्—

वकाशयो वा सरलाशयो वा, न नाम बध्य ३ श्रणागतोऽसौ ।

न मृत्युभीत श्रणागतस्य, भगामि वाम परिपन्थिनोऽपि ॥ ९ ॥

सारणः—ततस्तत् १ ।

माल्यवान्—तदनन्तर सकलबलीमुखसमुद्रयानुमोदितवचसा राघवेण नियुक्ताभ्या

सुग्रीवलक्ष्मणाम्भ्यां सखहुमानमानीय समुद्र-सलिलैर्लङ्काधिपत्ये विभीषणोऽभिषिक्त ।

सारणः—कथमभिषिक्त एव १ ।

माल्यवान्—अथ किम् २ ।

१ नैवे वाद्य बली मे न हि ६ मा० । २ सर्वप्रचारमा मा० । ३ बध्य स्वयमाग मा० ।

४ 'सलिलेन लङ्का' मा० । ५ हस्तोच्चक्रान्त्यतोऽथ पाठ द० नास्ति ।

सारणः—भहो ! विधातुरतुल्यं वलपत्ता, यन्तादृशम्यापि निशाचरेश्वरस्य प्रतिमह्यपराभममुद्गावयति । ८

माल्यवान्—यस ! दृतमतीतपर्णनेन । नथ किमिदानीमव्यवस्यति यातुधानाधिपतिः ।

सारणः—आर्य ! समुत्तीर्णमहाण्यं सुलेख्यैरनिरुद्धनिशितकृक राघवमगम्य महाराजराजो मा शुकं च शान्तामृगसैन्यसङ्ख्यायै क्रुद्धलुब्धभीतावमानितो^१पजापार्थं च दाशरथिशिबिरे प्रेषयामास । तदनन्तरं^२माया वृत्तज्ञानरथेषौ तत्र निमृत् परिभ्रमन्तौ तुनार निमीषणपुरुषैरस्मन्मायावेदिमिर्बद्ध्वा रामसमीपमानीतौ ।

माल्यवान्—ततस्ततः ।

सारणः—ततश्च रामसमीपवर्तिना कुमारनिमीषणेन^३सुदीरयाद्यक्रे-^४देव दाशरथे ! रावणमन्त्रिणौ शुकसारणमिधानौ प्रधानज्ञानरोपजापार्थमिह्यायातावेतो वषाहौ^५ इति श्रुत्वा राममद्रेणाऽभिदधे-सखे निमीषण ! शान्तं पापम्, 'न कदाचित् प्रणिधयो वधमर्हन्ति'^६ इति बन्धनादुन्मोच्येतामेतौ वेपमानशरीरौ । पुनराग्रा प्रत्येगमूचे-भद्रौ ! मा विभीत, सकल मय्यम्बुल्लवलोक्ष्य चिकीर्षितं कृत्वा निप्रेदयत निजज्वाशिने ।

माल्यवान्—(सनैतुकम्) अयि ! दृष्टस्त्वया स राममद्रः ।

सारणः—आर्य ! न केवलं दृष्ट एव, तत्रतोऽगगतोऽपि ।

माल्यवान्—कथय, कीदृगसौ ।

सारणः—आर्य ! श्रूयताम्—

न क्रोधेऽपि बदत्यसावमधुर, कृत्वाऽपि लोकोत्तर

न स्वादुदुरकन्धरो, न विधुरोऽप्यालम्बते दीनताम् ।

किं भूय कथितेन ? लोचनगण काकुत्स्थवीर स चेत्,

सम्प्राप्तं कुस्ते रियोरपि तत् क्षायासु पूर्णं शिरः ॥ १० ॥

माल्यवान्—ततस्ततः ।

सारणः—अथ यावदावामपगतबन्धनामिश्रद्वौ लङ्कामिमुखं प्रस्थितौ तावत् सुग्रीवं दर्शयता लक्ष्मणेन सोल्लुण्ठमभिहितौ-भद्रौ ! भवद्वयमिदमस्मदीयं वचनं श्रावयितव्यं स विश्रवसस्तनय ।

सङ्ग्रामातिथिरेष वानरपतिर्लङ्कापते ! प्राप्तवान्,
अभ्याऽभीप्सितमर्हसि त्वमधुना कर्तुं प्रवीरोऽसि यत् ।

किञ्च स्याम बभूव यत् तव हृदि श्रीरामरामादृतौ,
तस्याऽऽविष्करणशणोऽयमधुना क्षिप्रं तदुत्सङ्गताम् ॥ ११ ॥

अथाऽऽरूप्यं तद्वचनं शुको लङ्केशनिकेतनं गतवान् । अहं पुनरिहाऽऽप्यातः ।

माल्यवान्—(सचिन्तम्) वत्स !

धीराणां दशकन्धरो धुरि सुरैः स्वामीर यः सेव्यते,
मन्ये नाऽन्यजनैः समं तमपि यः सेतुं वरन्धामुधौ ।
तस्मीनापणमेतयोरिह रणं सम्भावयामि भूयं,
तुल्यस्फूर्जितयोर्ब्रवाजयविधौ मुग्धं पुनर्मम मनः ॥ १२ ॥

सारणः—एवमेतत् । कः सन्देहः ! । (पुनः स्मृत्वा) आर्य ! विस्मृतं
किञ्चिदस्ति ।

माल्यवान्—किं तत् ? ।

सारणः—ततः शुकं प्रस्थितवति काकुत्स्थेन विमपि कर्णे कथयित्वा तमनुश्रमद्गदः
प्रेषितः ।

माल्यवान्—तदेहि तदवगमनाय राजकुलमेव प्रविशायः । (इति निष्क्रान्तः ।)

॥ चिप्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति सभामण्डपविष्टो राज्ञः शुको विभक्तध्व परिवारः ।)

रावणः—(सरोपं स्मृत्वा) शुक ! त्रिमुदीरितं दुरात्मना तेन क्वनिष्ठनापमेन ! ।

शुकः—“ सङ्ग्रामातिथिरेष वानरपतिः ” श्लो० ११ (इत्यादि पद्येन)

रावणः—अपि ! कोऽयमस्थाने काकुत्स्थदिग्भयोरभिमानप्रस्थि ! । तथाहि—

कुशाङ्गः कपिता परेण कन्दं बाली छलेनाऽऽहृतो,
हेतुः सेतुविनिर्मितौ नन्दकम्पदर्शप्रभावोऽभवत् ।

तद्दीगेऽवतानिमित्तनियता किं नाम राक्षस्य ! दत्तं,
तद्वन्धुर्गुणसंगभिन्नमिति स्थानस्थितो जल्पति ॥ १३ ॥

शुकः—देव ! वैदेहीसिंहविश्रयस्योर्नायोः प्रवृत्तानि न कर्णे कर्माविति ।

रावणः—(सीता स्मृत्वा ससन्तापमात्मगतम्) देवि ! विदेहराजात्मजे ! केय-
मद्यापि निर्दयता ?—

चाटुकोटिघटनापरे^१ पुरः, पादयोः प्रणमति प्रतिक्षणम् ।

दित्सति स्मपि देवि ! जीवितं, रावणे किमिव^२ न प्रसीदसि ! ॥१४॥

अपि च—

त्वदर्शिनं सम्प्रति मा प्रहर्तुमुभौ स्थिताबुधतचण्डचापौ ।

साध्यस्तयोस्तन्वि ! ममैव रामः, कामः प्रसादम्य तु तावकस्य ॥ १५ ॥

(पुरो विलोम्य प्रकाशम्) अये ! कोऽयं मद्वद्वारप्रविष्टो मर्कट इव मध्ये-
सभमभ्येति ! ।

(ततः प्रविशत्यङ्गदः ।)

अङ्गदः—(अप्रतो दृष्ट्वा) स एवायं दशाननः । (तथाकृत्वा) भो लङ्केश्वर !
वालिसुनुरहमङ्गदः काकुत्स्थादेशेन भवत्सद्रेशमागतः, तन्निशम्यताम्—

आदिष्टं रघुपुङ्गवेन तदिदं यत् त्वं पुलस्त्याङ्गभूः,

सौढं दुर्ललितं तदेतदभयं प्राणेषु दत्तं तव ।

सीतामर्पय मे विभीषणमितः प्रीत्या नय स्वान्तिकं,

सुग्रीयस्व, रूपं ततः समुदितावावां हरिष्यावहे ॥ १६ ॥

रावणः—(श्रुत्वा सोल्लुण्ठम्) ननु भोः शास्त्रामृग ! कोऽयं रामो योऽस्मानेव-
मादिशति^३ ? रावणगृहीता च सीतामभिलपति^४ ।

अङ्गदः—निशाचरेश्वर ! कर्मणैवायमालानं प्रकाशयिष्यति ।

रावणः—किं तत् कर्म ? ।

अङ्गदः—यत् त्वदीयापराधस्य प्रायश्चित्तम् ।

रावणः—(स्वगतम्) अहो ! घृष्टत्वं मर्कटापकृष्टम्य । (पुनः सवितर्कम्)

सोऽहं किं न भवामि ? येन समरान्निर्गोसितो वासवः,

स्वप्नः किं नु ? मतिग्रमः किमुत मे ? किं वेन्द्रजालोदयः ?

वाचाट कपिकोट एष जटिना केनापि यत् प्रेषितः,

स्वैरं व्याहरते निशम्य तदपि क्षाम्यत्याहो ! रावण ॥ १७ ॥

अङ्गदः—(सविमर्शमात्मगतम्) कथं किमपि चिन्तयन्निवायमवलोकयते ? । भवतु, ब्रवीमि तावत् । (प्रकाशम्)

प्रष्टव्योऽसि निश्चाचरोक्षर ! किमप्यन्धायमेतत् त्वया,
कुवणिन किमात्मपूर्वपुरुष स्रष्टा न चित्ते धृत ? ।
शौर्ये चौर्यकलङ्क एष निपतन् नालोभित ? किञ्च किं,
देवोऽसौ स्वर-दूषण त्रिशिरसा हन्ताऽथवा न श्रुत ? ॥ १८ ॥

रावणः—(सरोपम्) आ प्लवङ्गमापसद ! बालिव्यापादक^१पादजीविन् ! नि
सत्तन । मया खलु निखिलदिवपालशिर शूलेन शूलपाणिपूजोपहारीकृतनिजमोलिना यथा तथा
वा विरचितानां कार्याणां किं ते युक्ताऽयुक्तविचारचापलेन ? ।

अङ्गदः—भो क्रोणपाधिप ! मा कुप्य । समाकर्णय व्याहरणकारणम्—
एषा पुरी परिजनोऽयमियं समृद्धि-
रुद्भूतधूर्जटिमहीध्रमिदं च देहम् ।
दीना दशा दशमुख ! द्रुतमेप्यतीति,
त्वच्चिन्तयैव निवरा मुसरीट्टतोऽस्मि ॥ १९ ॥

रावणः—(सरोपम्) रे दुर्मुख बलीमुख ! मयि विभुवनविजयिनि प्रभक्त्यपि
^२मयच्चिन्तनीया क्रिमेता यातुषा^३नराजधानीसमृद्धय ? । की वा मनीषपदातेरपि पराभवाय
प्रमविष्णु ? । तथाहि—

निक्षिपदण्डदलितै र्भक्षिरोभिरेमि
रभ्यर्चितस्त्रिभुवनैरुविभु स यो ।
कस्तम्य योक्षितुमपि क्षमते प्रक्रोप
यक्रभु वक्रदशक दशकन्धराम्य ? ॥ २० ॥

अङ्गदः—

आ पोत्स्य ! क्रिमेऽमुत्पलकितं त्वस्मै मुहुः क्षापसे^४,
यत् तोष गमितं स्वयौलिकमलै बालेन्दुगौरिर्निगा ।
प्राचीन हि विरञ्चिपञ्चमशिर-^५छेद्यापगाद म्भरन्,
देवोऽद्भुत वर तगातिरुन्मया कायवत कुर्वत ॥ २१ ॥

१ किन्तु किं भा० । २ "पादोपजी" भा० । ३ तव चित्तं भा० । ४ "पादोपराजं" भा० । ५ तथापि कृ^१ वे० ।

रावणः—(चन्द्रहासमुल्लासयन् सक्रोधम्) रे कपिपामन !

न दूत इति वध्यसे व्रज निजानमीष्टानऽमी
युधे भवन सायुधा यदयमेति लङ्घेध्वर ।

अङ्गदः—

निशाचरपते ! शृणु त्वमसि बालिना पालित
स्ततः प्रहरतां कथं त्वयि तदङ्गभ्रातृद ॥ २२ ॥

पर द्रष्टाऽसि यद् विधास्याम । (इत्यभिधाय निष्क्रान्त ।)

(नेपथ्ये कलकलादनन्तरम्)

युद्धावेशरिशिष्यमाणवदनच्छयोदयस्याऽऽज्ञया,
श्रीरामस्य वदामि व कपिररा ! सर्वान् सगर्वानहम् ।
नि सन्धानविधि समागमदसौ बाले सुतस्तद् द्रुत,
स्थूल शैलशिलास्तरून्पि गुरून् णणौ कुर्यान् युधे ॥ २३ ॥

अपि च—

दक्षिणम् ! मुखे सेनायास्त्व भग्न प्लवगव्रनै
भ्रंज गज ! दिशं वामा, भीम ! त्वमाश्रय दक्षिणाम् ।
बलमन्विलमप्येतच्चिन्त्य त्वयाऽऽहितेन यत्,
सुरगुरुरपि स्तोतुं शक्तिं गताम् ! तयाऽभय ॥ २४ ॥

रावणः—(श्रुत्वा सावणम्) शुक ! कोऽयमेव वाररेषु व्याहरति ? ।

शुक —(प्रत्यभिज्ञाय) देव ! उमुदस्येनेऽमुदीरितम् ।

रावणः—कम्होऽत्र भो ! ! ।

(प्रविश्य)

प्रहस्तः—समादिशतु देव ।

रावण —हे महाप्रधान ! त्वमपि यातुधानमुमटानुसाहय सत्ताटप्रहणाय । (पुनः
सानुशयम्) अथवा—

हुद्धारोऽपि निताचसार समरादैरायण यस्य मे,
मृमृक्षादपि गङ्गाप महिष प्रेताधिगधिष्ठिन ।

यातो वातमृगः शृगालतुल्यां श्रुत्वाऽपि सिंहध्वनिं,

सेनासंहननेन मर्त्यहृतये सोऽहं वहामि त्रयाम् ॥ २५ ॥

प्रहस्तः—देव निशीथिनीचरनाथ ! तथ्यमेवैतत् । कस्तेन भवता सह त्रिभुवनेऽपि वीरतुलामवलम्बते ? ।

छिन्नेषु मूर्द्धसु पुनश्च भवत्सु यस्य,

प्रालेयपर्वतसुतादयितप्रसादात् ।

एकोदरेण शिरसा दक्षमेन सद्य-

स्तन्मृत्युजन्मजमशौचमवाप्यते स्म ॥ २६ ॥

तथाऽप्यनीकनीतिर्नातिक्रमणीया । (इत्यभिधाय निष्क्रान्तः ।)

रावणः—शुक ! समुत्तिष्ठ, यथा प्रासादशिरोऽधिस्व^१ दुष्कर्मनसां वनौकसां विलसितमवलोकयाव । (पुनः प्रतीहारीं प्रति) कादम्बरी ! भवत्याऽपि देवी मन्दोदरी तत्र समानेतव्या ।

कादम्बरी—^२जं देवो आणवेदि । (चि निष्क्रान्ता ।)

शुकः—(उत्थाय) इत इतो देव । (इत्युभौ प्रासादाधिरोहणं नाटयत ।)

(ततः प्रविशति मन्दोदरी प्रतीहारी च ।)

मन्दोदरी—(सेष्योद्वेगम्) कैदम्बरी ! किष्णाम अण्णासत्तहियमस्म अज्जउत्तस्स समीवगमणेण^३, परं ण सक्कीयदि दुण्णयपयइस्स पइणो अच्चाहिदट्ठाणमुअक्खिदुं । दिट्ठो तए इक्कम्म हणुमंतस्स परवमो । तारिसाणं वाणरसुहट्ठाणं कोडी संघडिया सुणी-ति । अपरं च—रक्खसरउत्तममवेइणो बिभीसणमस्स वयणेसु दिण्णरुण्णो राहवो^४ चिट्ठदि, ता वैवदि^५ मह हिययं । जइ कहं पि मुअ-सारणनिवेदिदसमुदलंणण्णहावाभिसरिदो अज्ज-उत्तो समरादो विरमदि ता सोइणं भोदि ।

१ यद् देव आज्ञापयति ।

२ कादम्बरी ! किष्णाम अण्णासत्तहृदयस्य आर्यपुत्रस्य सर्पावगमनेन^३, परं न शक्यते दुर्नेयप्रवृत्तस्य पापुः अत्याहितस्वानमुपश्लेप्तम् । दृष्टस्त्वया एरुस्य दन्तवत पराक्रमः । तादृशानां धानरसुमटानां कोटिः सङ्घटिना ध्रुवते । अपरं, च—राक्षसराग्यमर्मवेदिनो बिभी-षणस्य वचनेषु दत्तकर्णः राघवः तिष्ठति, तद् श्रेयति मम हृदयम् । यदि कपमपि सुत-सारण-निवेदितसमुद्रलङ्घनप्रमावाभिज्ञाहित आर्यपुत्रः समराद् विरमति तत् शोभनं भवति ।

कादम्बरी—‘देवि ! किं कदापि स त्रिहुअणिक्वीरो सत्तुसंकाए रत्तावई सम-
'रादो उवरमदि ? । ता एस दढाहंकारो क'ज्जपज्जंतमपिबिम्बय ण णित्तिस्सदि ।

मन्दोदरी—(सोद्वेगम्) कादम्बरी ! क'ज्जपज्जंतो कीरिसो हविस्सदि ? त्ति ण
जाणीयदि । भोदु । जं अम्हाणं दिव्व करिम्मादि तं हविस्सदि त्ति ।

(उभे परिक्रामत ।)

कादम्बरी—(पुरो विलोक्य) देवि ! एम दहकंठदेवो 'इदो चिट्ठदि ता
'उवएव्वीयदु । (इति तथाकुरुत ।)

रावणः—(मन्दोदरीमवलोक्य) प्रिये ! इदमासनमास्यताम् ।

मन्दोदरी—(तथाकृत्वा उत्तरा दिशमवलोक्य साशङ्कम्) अज्जउत्त । महंतं
खु एदं वाणरसिण्ण ।

रावणः—(सावजं स्मित्वा) प्रिये ! को नाम तृणसमूहदाहे दवदहनस्यायास ? ।
(पुन शुक्रं प्रति) भो ! चिरपरिशीलितबलीमुखमण्डलो भवान् । अवगमयतु मामेतान्
यथार्थरुधनेन ।

शुक्रः—(सविनयम्) स्वामिन् ! समीचीनमवेक्षमाणस्य ममाऽभयप्रदानमस्तु ।

रावणः—अस्त्वेवम् ।

शुक्रः—(अङ्गुल्या विनिर्दिशन्) अवधार्यताम् —

विश्वविश्रुतबलो नरनामा, विश्वधर्मनय कपिरेव ।

यरकरस्तरणकारणमासीदश्मनामुदधिबन्धविधाने ॥ २७ ॥

रावणः—(सरोपमागतम्) स एष विशेषतोऽप्यम्भारुमपसरारण्ये संहरणीय
एव । (प्रकाशम्) अन्यतो दर्शय ।

१ देवि ! किं कदापि स त्रिमुखनैकवीर शत्रुशङ्कया लङ्कापतिः समगद् उपरमति ? ।
तद् एव दढाहकारो कार्यपर्यन्तमप्रेक्ष्य न निरस्पर्त्येति ।

२ कादम्बरी ! कार्यपर्यन्त कीदृशो भविष्यति ? इति न ज्ञायते । भयानु । यद्
अस्माकं देव करिष्यति तद् भविष्यतीति ।

३ देवि ! एव दशरथदेवः इत तिष्ठति, तद् उपसर्प्यताम् ।

४ आर्यपुत्र ! महत् खलु एतद् वाणरसेन्यम् ।

शुक्रः—(दृष्ट्वा प्रत्यभिज्ञाय च) देव ।

पाता पुलिन्दापयसां गिरेश्च, पाताऽर्जुनायस्य सुतश्च बाले ।

एकोऽपि रश्मामभियोद्धुमिच्छत्यम्बुदोर्दण्डमदोऽङ्गदोऽयम् ॥ २८ ॥

रावणः—(सोपहासम्) सोऽयं पण्डितम्मन्य, यस्मात् त्वं त्रिं वार्ष्णेयनिर्वातन-
मनिरप्यसि ।

मन्दोदरी—अञ्जउत्त ' एतं काञ्चरिणां पद्ममुवाहरण ।

रावणः—(विलोक्य) शुक्र ' कोऽयं वानरिन्धनीरसम्भाषयन्ति तन्ततो बहुधा
वाभ्यसीति ।

शुक्रः—देव ' श्रूयताम् —

प्रयासीदति मङ्गरे प्रतिदिशं कीनाग्रतुल्यं कृपा,

कीशानामयमुन्मदोऽत्र वुमुद सैन्यानि विन्यस्यति ।

यं सहोचनशैलमौलिगिरिपिन्त्रीडोदृतां गोमती

सीनाम्भपरिस्मणेन शमययायामतोयच्छटाम् ॥ २९ ॥

रावणः—कथाय वानरं करकलितशैलमिव पुरतो विष्कुरानि ।

शुक्रः—ध्यामिन् ! अत्रार्थनाम्—

वाल्मज्जमरीचिज्जलकपिन् सोऽयं कपिप्रादणी,

संरम्भेण विजृम्भने रणमाराधाय रम्भाह्वय ।

न स्थाभोद्धुरकन्धरैरपि परैर्यस्य प्रवृद्धबुध,

मत्तः सममुदर्शनाचल्पने पाणिप्रहाराशति ॥ ३० ॥

रावणः—कस्येदं कोपमादोरनिव मर्कटकटकमणोरप्यने ।

शुक्रः—ध्यामिन् !

धारिमात्राभिग्लान्यनगात्रे, यत्र यन्त्रितमिदं ग्धिरमोत्र ।

तस्य कोपचपेन निगमिष्ये, सिद्धिं योद्धुमनसं यनमस्य ॥ ३१ ॥

त्रिनतो नाम रामस्य कार्ये कल्पितजीवित ।

कपि कोपोन्नत सोऽय लङ्कामालोक्ते भुहु ॥ ३२ ॥

निश्च—

जाम्बवानिति नगम्बुदप्रभ, सोऽयमृक्षपतिरीक्ष्यतामिति ।

य सुरारिसमरे पराक्रम, दर्शयन् वरमवाप वासनात् ॥ ३३ ॥

रावणः—सोऽयौ कासरपीपराकार कपि पुरतो विम्बुरति ।

शुकः—देव ! श्रूयताम्—

गन्धर्वकन्याजननीरुशानुस्त्पादको यस्य नमस्यशक्ते ।

द्रोणाद्रिकान्तारविहारशील, स एष नील प्रणो रणाय । ३४ ॥

(अग्रतोऽपि दर्शयन्) इतोऽपि 'दृश निवेशयतु देव —

सुपेण सोऽय य निमपि कपिवेपेण जगति,

द्विपद्वर्पाटोपप्रसनपटुतेजा विजयते ।

पिता यन्तारायास्तरणिचरणाराधनधनो,

मनोजेषु क्रीडा चरमगिरि'कुक्षेषु कुस्ते ॥ ३५ ॥

पते च प्रसिद्धपराक्रमा प्लवङ्गमा प्रमुणा परिभाष्यन्ताम् —

हर्म्यं यस्य हिरण्मय क्षितिधर सोऽय हरि केसरी,

धुर्योऽसौ बलशालिना शतवर्लि' कामरूपी कपि ।

सिन्दूरधुतिरन्तिकेऽस्य गणय कृत्तारिवीरस्य

स्तम्भाग्रे बलिसूदनद्विरदनाम्बुन्दी च सम्पादन ॥ ३६ ॥

अपरानप्येतान् शरभवृषभगन्धमादनमेन्द्रद्विविदप्रभृतिप्लवङ्गयूथपतीन्तीतसङ्घान्

सङ्घाय निबद्धबुद्धीनवधारयतु देव । (इति सर्वान् दर्शयति ।)

रावणः—कथाय सरम्भावसरे समाश्रितमौ' नमुद्र क्षुद्रमानरो मभीरतागुणभावन

मिशालान सन्भाष्यति ।

शुकः—(हृष्टोपलक्ष्य च सोद्वेग'भालगतम्) हन्त ! (हनूमन्तमुद्दिश्य)

दशकन्धरम्याऽयमनुयोग, तत कथमेनमज्ञनातनुजमुद्वेजकचरित म्याग्निने निवेद्यामि ।

भवतु । (प्रकाशम्)

१ 'ए' दिशतु मा० । २ 'कुक्षेषु' द० । ३ 'मौन' पुन' मा० । ४ 'वात्मान' प्ररि' हन्त' मा० ।

वरानिधिं राक्षसराजधानीमक्षामिधान युधि य कुमारम् ।

(इत्यभिधाय तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति ।)

रावणः—(तादृशं शुरुमवलोक्य सविमर्शम्)

अतीयमान् ज्वालितमान् जघनवान्,

सोऽयं हनूमानिति वाक्यशेषः ॥ ३७ ॥

मन्दोदरी—(दृष्ट्वा सखेदम्) एसो सो हदासो बाणरपसणो जेण लकापुरीए
अस्सुवपुनो तादिसो पराहवो वसिदो ।

रावणः—(शुरुं प्रति साहृकारम्) शुक ! किमेवमधोमुखस्तिष्ठसि ? । ननु
दुरवलिप्तानामेषां नर गनराणां एरुकालमेव प्रतिकरिष्यति रावणस्य कृपाणदण्डः । (इति
च द्रष्टासमुल्लासयति ।)

शुरुः—देव ! को नाम नैव मन्यते ? ।

प्रतीहारी—(शुकं प्रति) अञ्ज सुअ !—

त्रिष्फुरं ताव गव्वो सन्नाण बाणरप्पीराण ।

पिक्खइ न हु दहकठो दिट्ठीए जाव रुद्धाए ॥ ३८ ॥

शुकः—(आत्मगतम्) मनागनुव्रजामि स्वामिनो मनोवृत्तिम् । (प्रकाशम्)
देव ! निश्चितं प्रथममसौ तावत् सङ्गराहभरमुद्राव्य पश्चाद्दनुस्मृतभवदीयभुजप्रभावा-
मिशङ्कितं कृपणीभूय सीतां प्रार्थयिष्यते ।

रावणः—शुरु !

सहैव हरिसेनया त्रिनयनप्रमालिर्मुहु

यदि प्रणिपतस्यसौ तदपि नाम्ब सीता ददे ।

यत् स खर दूषण त्रिशिरसा वधादुत्थितो,

न रामश्मनं निना विलम्बमेति कोऽनन्तरं ॥ ३९ ॥

१ एष स हताशः वानरपाशनं येन लङ्कापुर्यां अश्रुतपूर्वं तादृशं परामत्रं दर्शितं ।

२ आर्यं शुक !—त्रिष्फुरत् तावद् गर्वं सर्वेषां वानरप्रवीराणाम् ।

प्रक्षतं न खलु दशनण्डं दृष्ट्वा यावद् रुद्धया ॥ ३८ ॥

१ लंकाणयरीए भा० ।

२ रुद्धं तावद् द० ।

३ रुद्धाए भा० ।

४ देव ! नन्दनो तावत्

भा० । ५ दनुस्सर्वं भवं भा० ।

(पुनश्च सावष्टम्भम्) किं बहुना ? । श्रूयतामयममदीयनिश्चय —

जीमन् ददे न वेदेही सदेहमिह मा कृथा ।

युद्धे हि विद्धि विघ्नस्त रायण सह बान्धवै ॥ ४० ॥

शुकः—(ससम्भ्रमम्) शान्त यापम् । प्रतिहतममङ्गलम् । किमिदं “राघवम्” इति वक्तव्ये विपरीतमभिहितं देवेन ? ।

रावणः—(सवैलक्ष्यम्) शुक ! क्रोधावेशोऽयमस्मानेव स्वलयति । (पुनर्वानर सेनामग्नौक्य) कश्चाय कपियूथैः सज्जरावेशविजयैरपि सविनय^१मुपगम्य विशृप्यमान प्रभुतामिव प्रकाशयन्नाम्ते ? ।

शुकः—(निपुण निरूप्य) स्वामिन् ! समाकर्ण्यताम्—

केषामेष कशयति दशग्रीव ! सुग्रीवनामा,

धामान्याजौ न भुजतरसा तिमभानोस्तनूज ? ।

यस्याऽऽदेश शिरसि हृदये रामकार्यं च धृत्वा,

कीशा बलेन नहि बुबुधिरि बध्यमानेऽपि बाद्धौ ॥ ४१ ॥

तदुपानययतीं चाय कुमारविभीषण ।

रावणः—(सम्प्रोधावज्ञम्) किमनेन दुरात्मना कुलाङ्गारेण ? । दर्शया^२ऽमृत ।

शुकः—(अङ्गुल्या निर्दिशन्) तावेतौ तापसनेपथ्यौ दाशरथी । तदयधोरयतु देव —

एतयोर्दशरथप्रसूतयोराकृतिप्रकृतिरिक्त्वा समा ।

लक्ष्यते जगति लक्ष्मण पुनर्नन्मनैव लघुरेव रामत ॥ ४२ ॥

अपि च—

सङ्ग्रामाय गृहीतधन्वशरधि सोऽय मुमित्रामुन ,

पात्र देव ! य एव एव मुने शौण्डीर्यसौन्दर्ययो ।

ज्येष्ठे आतरे यम्य भक्तिमतुलामालोक्यन्मुना ,

सुग्रीवश्च विभीषणश्च भवति त्रीडावनम्रान्न ॥ ४३ ॥

तदनन्तरं च आर्य !

अयं राम इयाम कमलदलदीपाभियुगलो,

गले गृह्णातीत्यग्रहति^३महासि मयट्टसा ।

१ १ “नव विरमारयति मा० । २ “मुपगम्य विशृप्यमान मा० । ३ “योधे द । ४ भवतो त्रीडावनम्रान्नो मा० । ५ “मह रचन मदसा मा० ।

प्रमोदे वा प्राप्ते महति गहने वा विधिगयाद्,

१. “ विकार नाकार प्रथयति यदीय कथमपि ॥ ४४ ॥

, अथ, च—

निर्मृलिताखिलनृपान्वयनामजाम-

दाम्नोऽप्रगर्वगरत्नसैनैरुश्रुतं ।

विश्वत्रयीविदितविक्रमशालिगलि

हृच्चक्रमङ्कमितसायक एष राम ॥ ४५ ॥

रावणः—स एष मुमुर्षुस्तापसापमद सुखशयित मृगराजमुज्जागरयति । (इति निपुण राममन्विष्यति ।)

शुकः—(तादृश रावणमालोभ्य सविमर्शमात्मगतम्) अयमनेकभागभावितान्त-
फाणो महाराजराज सुचिर राघवमालोभ्यन्नाऽऽस्ते । तथाहि—

सीता चित्तरतेरय विषय इत्याकुञ्चितामीर्ष्या,

यध्नाति भ्रम समुद्रमग्निभिरिति स्फारीकृत विस्मयात् । १

व्यग्र सूर्यण्वाभुस्य विरचयामासेति रोषारुणा,

देवो दाक्षरथो निशाचरपतिर्देवे दृशां त्रिशक्तिम् ॥ ४६ ॥

रावणः—(सरोप नि श्वस्य कृपाण परामृशन् तं प्रति)

श्रुत्वाऽपि शत्रुरिति त च निरीक्ष्य साक्षात्,

तत्रापि मानुषमनु वशुभिश्च गुप्तम् ।

हे चन्द्रहास ! कल्हाय तिलम्बमान,

शील कञ्चयसि किं तदभर्षणीयम् ? ॥ ४७ ॥

(पुनर्मन्दोदरीं प्रति) देवि ! समुत्थीयता यथैतान् नखानरान् तु शिक्षितान्
दिभ्याम । शुक ! मरुताऽपि प्रचलिताया वानरवरुधिन्ध्याभिते समागत्य सप्रवृत्तिरम्या
मावेदनीया । (इत्यभिधाय मन्दोदरीप्रतीहारीभ्या सह निप्यान्न ।)

(नेपथ्ये कल्कलादनन्तरम्)

हे देवान्तक ! हन्तुमन्तरमपि त्व हेतुं य क्षम,

क्षेमार्थं ममराजराजान्तक ! न कन्धम्ययुदधे त्वयि । १

सन्धेहि त्वमहो ! महोदर ! शर कोदण्डदण्डेऽधुना,

सम्प्राप्त प्रधनोत्सवाय भवता दिष्टोऽयमिष्टो यत ॥ ४८ ॥

शुकः—(श्रुत्वा सवितर्कम्) कथमसौ महाराजराजणादेशेन प्रहस्त समस्तानपि यातुधानप्रधानमुभयानेवमुत्साहयति ? । (पुनरुत्तरतो निरीक्ष्य) अये ! कथमितोऽपि—

वृत्कारैर्वेधिरा धरा विदधत क्रोधास्योरानने-

दिग्दाहभ्रमन्तरिक्षगतय क्षिप्र दिशन्तो द्विषाम् ।

कल्पान्तोद्धतवारिवारिधिचलत्कल्लोललीलाभृत ,

सुग्रीवेण समीरिता सरभस धानन्त्यमी वानरा ॥ ४९ ॥

तदिदं म्यामिने निवेदयामि । (इति प्रासादादवतरन्नप्रतो विलोक्य) कथमसौ कुमारविभीषणस्य विधासपात्रमम्मन्मित्र प्रच्छन्नवृत्तिर्विहङ्गवेग समागच्छति ? । तदेनमाह्वय वार्त्तयामि । (इति शब्दायते)

(प्रविश्य)

विहङ्गवेगः—सोऽयं शुक समाक्रायति माम् । (इत्युपसर्पति ।)

शुकः—सखे ! निमेनमुत्सुक्यैवा वर्त्तसे ? ।

विहङ्गवेगः—प्रेषितोऽस्मि देव्या सरमया कुमारविभीषणसमीपम्, यथा सङ्ग्राम कामस्य महाराजरावणस्य प्रयाणकप्रवृत्तिं गत्वा विज्ञपयेति ।

शुकः——बेदानी देवी सरमा ? ।

विहङ्गवेगः—अशोकवनिकाया सीतासन्निधाने ।

शुकः—सखे ! समुचितमेव रामविभीषणभार्ययोरेकत्रावस्थानम् । कथं च सा सम्प्रति वर्त्तते त्रिदेहराजालया ? ।

विहङ्गवेगः—(सक्लृणम्) वयस्य ! 'तदेतदयुत (२ दनुक) मेर श्रेय । यत—

निमीलिताक्षी गल्दशुमित्रां, भूषुष्टशय्यामधिशय्य सीता ।

निरन्तरं ध्यायति राममेव, तन्नामसकीर्त्तनशुष्करुण्डी ॥ ५० ॥

केरलं त्रिजटासरमयोराधासगवचनैर्जावित धारयति । (पुन सचमरकारम्) परम-परमप्येतदाकर्ण्यताम्—

दुःस्वामिदूताऽपि तनुर्मनोज्ञा, रम्भास्केऽप्युज्ज्वलता मुखेन्द्री ।

विधिवर्द्धोऽप्यपहर्तुमीशस्तस्या प्रमोद न तु मुन्दरत्वम् ॥ ५१ ॥

शुकः—वयम्य^१ यथेव न म्यात् तत् कथमसौ मन्यथागुराया निशाचरपति
निपतेत्^२ । तदिदं सञ्चरितवानस्वाहिनी^३ वृत्तं प्रभवे निवेदयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

विहङ्गवेगः—(परित्रामन्तप्रतो विलोक्य) स एष कुमारविभीषणो रामभद्रेण सह
सुवेलशेलशिखरावस्थितो लङ्कामवलोक्यन्नास्ते । तदुपसर्पामि । (इति तथाकरोति ।)

(ततः प्रविशति रामो विभीषणश्च ।)

रामः—(समन्तादवलोक्य) सखे विभीषण ! यथास्थानमवस्थापितेषु वानरयूथा
पिनायेषु सज्जीकृतैः सुमीरलेक्षणाभ्यां सङ्ग्रामसामग्री । किमिदं कन्याददृष्टं लङ्कापुरी
गोपुरान्निर्गच्छदिव निरीक्ष्यते^४ ।

विभीषणः—देव ! समयगवगम्य विजययामि । (इति अगलोक्यति ।)

विहङ्गवेगः—(उभौ प्रणम्य विभीषणं प्रति) कुमार ! सोऽयं महाराजरावण
प्रगुणितसमग्रसैनिकनिकाय समीराय समम्येति । (इति दर्शयति ।)

रामः—(सोऽसाहम्) कथं लङ्केधर स्वयमेव समागच्छति^५ ।

विहङ्गवेगः—अथ किम्^६ ।

(नेपथ्ये कटकटः)

विभीषणः—(श्रुत्वा साश्चर्यम्) विहङ्गवेग ! कोऽयमायोनममिनायामिहायाते
सपरिवारेऽपि दशरुन्धरे लङ्कायां कल्पान्तपर्वण्यगजितानुकारी कोणाहल भूयते^७ । तदिदं
विदित्वा सत्वरमिहागच्छ ।

विहङ्गवेगः—आदेशं प्रमाणम् । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—(पुरो विलोक्य) अहो ! विपुलता पेलम्यसैन्यम् ।

विभीषणः—देव ! न केवलं विपुलतैः, सङ्ग्रामैकाम्रताऽप्यस्य परिमाणनाम् ।
तथा च—केऽपि कीन्तिका, केऽपि पारधिका, केऽपि नैसिन्तिका, केऽपि शाकीका,
केऽपि धानुका, केऽपि हर्म्यधरास्त्रा, केऽपि पत्तयो यातुधाना पुरतः समुन्महन्ते ।

(प्रविश्य)

‘ चिह्नवेगः—(निर्भीषण प्रति) कुमार ! प्रथमं तावद् दशरुधरदुरवलेपदलनार्थं तदसिद्धो च विरोधिनिघनार्थं देव्या मन्दोदर्या प्रगोच्यमाने कुम्भकर्णे कर्णावम्कन्दी स एष कोलाहलः ।

निर्भीषणः—इयं प्रबुद्ध कुम्भकर्णः ? । किमिहितं च तेन निरस्तनित्रेण ? ।

चिह्नवेगः—कुमार ! प्रबुद्धवता कुम्भकर्णेन प्रगोचकेभ्यः सीतापहारप्रभृति सैन्यसमागमनपर्यन्तं रामराज्ययोर्वृत्तान्तमप्यगम्य सप्रियमिदमिदमेव राक्षसराजः—

धर्मोऽमौ रक्षसा यत् परधरणिघनाऽगारद्वाराऽपहारः,

‘ कार्योऽयं शौर्यवृत्त्या, न पुनरुपधिना, सोऽयं चक्रे तथैव ? ।

चिन्त्य कालानुसृत्य तदपि न विदधे,

इत्यभिधाय पुनः सानुशयात्तस्मिन्मात्मानं प्रत्येवमुचे—

शो व्यतीते वितर्क—

‘ मत् तूर्णं कुम्भकर्ण ! व्रज समरधरायुद्धं आतृशल्यम् ॥ ५० ॥

इत्युक्त्वा पराक्रमितुमुपक्रान्तवान् ।

रामः—(सविमर्शम्) अहो ! नीतिशक्तिपट्टिता कुम्भकर्णेभ्यः भणितिः ।

निर्भीषणः—देव ! भणितेरनुरूपं सम्प्रसारय्यराजरोऽप्यस्य चिन्तनीयः ।

रामः—निमुच्यते दशरुधरापराजम् कुम्भकर्णम् ? । (पुनश्च पश्यन्) सखे निर्भीषण ! द्वन्द्वयुद्धविधाननिबद्धयुद्धं इवेति यातुधानसैनिका सत्पश्यन्ते तदपगोचयतु मामेतान् ।

निर्भीषणः—(विलोक्य सप्रत्यभिज्ञम्) देव !

प्रेतराजस्य सदाश्रयापारप्रतिहस्तकः ।

प्रहस्तोऽयमुदस्तोर्चिर्दण्डहस्तो निनृम्भते ॥ ५१ ॥

इतोऽपि—

महोदरं पुं पश्य दशग्रीवमहोदरम् ।

गिरितुल्यं गरुडमुद्दहदकामुक्कम् ॥ ५२ ॥

रामः—याविमौ नीलेन महः कल्केलिमनुभगितुमिच्छतः ? ।

विभीषणः—एवम् । तदनन्तरश्चायम्—

जगराजिनि वाजिनि म्थितमृतरुणाऽहस्करका'न्तिमिश्रित ।

दिशते दृश्यमद्गदे मुहुर्विहितातद्गभरा नरान्तर ॥ ५५ ॥

रामः—सखे ! कोऽसौ नैरुसेयसेनायामनायासगिनिर्जितत्रिभुवननीराहङ्कार इव पुरतः परिभाष्यते ? ।

विभीषणः—देव !

रथे स्थितोऽयं मृगराजकेतने, निकेतनं दुःप्रसहस्य तेजसः ।

समं सुमित्रातनयेन सङ्गर, समीहते रावणसुनुरिन्द्रजित् ॥ ५६ ॥

रामः—यः किल मेघनादापरनामा मन्दोदरीनन्दनं श्रूयते ? ।

विभीषणः—अथ किम् ? ।

रामः—कतरं पुनरथ सुरचक्रवर्त्तिजितं सश्रीपवर्चीं गिलोम्यते ? ।

विभीषणः—

लङ्केश्वरादजनि यः, म्थितवन्ति यत्र

दिव्यायुधानि च गिरिधि'परेण धीरे ।

रोमाञ्चकञ्चुकितकायतयाऽतिशयः,

सोऽयं समित्यनुकरोति कदम्बपुष्पम् ॥ ५७ ॥

रामः—नन्दस्यापि वत्सलक्ष्मणामिमुख एव कटाक्षनिक्षेपः ।

विहङ्गवेगः—देव ! समुत्कृष्टतेजसेऽभ्यस्यन्ति खलु मनस्विना मानसानि ।

विभीषणः—साधून् विहङ्गवेगेन । यदेतेऽपि समकारमहमप्रथमिभ्यां हनून्मन्त्रमेव हन्तुकामाः पुरतोऽवतिष्ठन्ते । (इति दर्शयति ।)

रामः—किमभिधाना पुनस्मी यातुधाना ? ।

विभीषणः—देव ! प्रथमस्तावत्—

नालाङ्गिभिरारुणैरुक्रान्तिर्दन्तवल्ग्वन्धगधिष्ठितोऽयम् ।

उदायुधं कस्य मनः सकम्प, प्रकम्पनं सयति नाऽऽज्जिनोति ? ॥ ५८ ॥

अपरश्च—

घोर दधान परिधामिधानमस्र महाशस्त्रभृता कृतान्त ।

देवान्तक सैष नरान्तकस्य, आता प्रघातार्थमिहोज्जिहीते ॥ ५९ ॥

तदन्तिके च —

दशशिरस्तनयस्त्रिशिरा शरासनमय नमयन्नधार्यताम् ।

प्रधनमूर्द्धनि य प्रदरान् किरन्, गजगतो जगतोऽपि भयङ्कर ॥ ६० ॥

रामः—(सायज्ञम्) किमेभि प्रभूतैरप्यञ्जना^१तनूजस्य^२ ।

विभीषणः—देव ।

भ्रातामजोऽय मकराक्षनामा, दिव्यास्त्रयोधो वरसिन्धुरस्थ ।

तत्पैतृक वेरमनुस्मरन् यस्त्वय्येव दुष्टा निदधाति दृष्टिम् ॥ ६१ ॥

रामः—(स्मित्वा) भवतु । बहव स्वस्वमी तमीचरा । तत्सङ्क्षेपत समाचक्ष्व ।

विभीषणः—(सर्वानकुल्या^३निर्दिशन्) देव । सोऽयमृषमेण महापार्श्व, गजेन प्रतपन, जाम्बुवता विरूपाक्ष, क्षतबलिना विधुज्जिह्व, ^४बलेन तपन, गन्धमादनेन विद्युन्माली, गवाक्षेण घोराक्ष, गवयेन मायामय, केसरिणा कीलकर्ण, द्विविदेन दीर्घदष्ट, मैन्देन^५ वज्रमुष्टिरिति परस्परमपरैरपरेऽप्यायोधनविधित्तया पुरत सरभन्ते ।

रामः—(पुनरवलोक्य) कश्चासौ गगनमण्डलमण्डपावष्टम्भस्तन्मानुकारी महा राक्षसो दृश्यते^६ ।

विभीषणः—देव ।

लङ्कापुरीपरिभवे सति मय्यपीति,

व्रीह्याविवर्णमवलोक्य कुम्भरुणम् ।

देय यदिष्टमिति वासनया परेषा,

निद्रारतिर्दिशति ॥ निल दीर्घनिद्राम् ॥ ६२ ॥

रामः—(कुम्भकर्णं निर्णय्य साश्चर्यम्)

आरोप्यते गिरिशिखरपरो गिरिश्वेत्,

तद्द्वन्द्वमञ्जनजलेन विलिप्यते च ।

अत्युच्चमेचकननुस्तनुते तदैव,

तत्तुल्यतामवरजो दशकन्धरस्य ॥ ६३ ॥

विभीषणः—देव ! विलोभ्यताम् । म एष त्रिभुवननिनयी लङ्केधर ।

स्मृत्वाऽद्यापि यदीयबाहुपरिघप्रेङ्खोलनानामसौ,
कैलाश पवनावधूतविटपि^१मातच्छलाद् वेपते ।

शक्रतिक्रमकृच्च यस्य चरित गायन्ति नाकाङ्गना,
साकाङ्क्ष समराय राक्षसपति सोऽयं पुर प्रेक्ष्यताम् ॥ ६४ ॥

रामः—सखे ! त्रिभुवनमिमावुकेन तेजसा दशभिः शिरोमिर्विश्रुत्या भुजैरज्ञापितोऽपि
विज्ञायत एवायं निशाचरचक्रवर्त्ती । (इति रावण निपुणमन्विष्य पुनः संशयात्) सखे
विभीषण ! शृणु समीचीनमस्मदीयं वचं —

उत्पत्तिर्विमले त्रिशिनि कुले दुर्बारवीरस्मया-
ऽपस्मारप्रतिकारमेपञ्चभुजोद्भूतप्रताप वपु ।
वक्तुं याय च साहसं यदि स दिग्गसा शिर पूजितो,
जानीते तदयं स्वयं समजनि स्तुत्यं पुलस्त्योद्भव ॥ ६५ ॥

अपरं च—

देशे देशे ककुभिः ककुभिः क्षमाधरे दमाधरे च,
ग्रामे ग्रामे पुरि पुरि चिरं यम्यं जागर्त्ति कीर्त्ति ।
इह स्वामी स विशितमुजा ययसौ हन्त ! मद्य,
दृष्टेनैव तदिह विहरेच्चक्षुरक्षुद्रमेव ॥ ६६ ॥

विभीषणः—देव ! न सर्वेभ्यः सहशान्येव शरीरभाजं भागधेयानि भवन्ति ।

रामः—(तुमुल्माकर्ण्यविलोभ्य च) कथमेभिर्गानरनक्तधरैरन्योन्यमुपक्रान्तेन रणे
प्रहरणप्रस्तावना । तथाहि—

उद्गर्जनूर्ध्वरोपितरोमराजय,
शस्त्रोत्तमानि त इमे समराय रागसा ।
लङ्कापुरीपरिवरे प्रमरन्ति सत्वर,
शास्तामृगाश्च मृगराजममाननिजमा ॥ ६७ ॥

सखे त्रिभीषण ! तदिदानीं प्रत्युत्थानीय एषामं समरातिथिर्निशीथिनीचरनाथ ।
('इत्यभिधाय सर्वे निष्क्रान्ता ।)

॥ इति पट्टोऽङ्कः समाप्तः ॥

जीमूतगाहनेन च^१ शैलेनेन च समुज्जतिं दधत ।
स्यादश्वराजसूनोरहिमवता हिमवता समता ॥ ६८ ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति 'चारपुरुष ।)

चारपुरुषः—समादिष्टोऽस्मि मथुराधिनायेन महाराजलवणेन रामरावणयो
रणवृत्तान्तपरिज्ञानार्थं लङ्कागमनाय । यदसौ प्रियमुहूद दशकन्धरमनुरुध्यमानो मान्धातु
वधविरोधितेषु रघुवशसम्भरभूपालेषु विशेषतो वैरायते । तद्विदानीमस्मत्प्रभु प्रहस्तधूम्राक्ष
महोदरप्रभृतिप्रधानयानुधानगधादुत्कृषिण रामपञ्चमारुर्ष्य विगर्णवदन निघ्नित् कुम्भकर्ण
परानमश्चरणेन सम्राध्याम्यमानमानसो विद्यते ।

क्षिप्त्वा कक्षाभ्यन्तरे वानरेन्द्र, लङ्कामध्ये कुम्भकर्णं प्रविष्ट ।

तेनोदन्तेनामृतेनेन सिक्क, स्वामिन्वान्तं शान्तसन्तापमास्ते ॥ १ ॥

(इति परिणामन् पुनः सविमर्शम्) सुप्ततर च तेनैतदनुष्ठितं वीरगरिष्ठेन यज्ञ
ज्वालामल्लभेन । यतः —

वालिविरचितं कक्षानिक्षेपं रावणस्य सम्मृत्य ।

तदवरजं तदवरजं कुधा न्यधचेह तं स स्मि ॥ २ ॥

(पुरो निलेख्य च) मोक्षं लङ्कापुरीपरिमर । तदिह बृहत्तरविक्रमनिधानगानरयातु
धानप्रधानतमाकुलितसकललोके स्वामिना रावणेन कुम्भकर्णस्य प्रवृत्तिपरिज्ञानार्थं प्रथमप्रहितं
तृन्मुखं षाऽपि शब्दयामि । (इति तथाऽङ्गोनि ।)

(प्रविश्य)

वृकमुखाः—(पुरं पश्यन्) अये ' स एष प्रियसख्य कार्पटिकः । वयस्य !
स्मितिं मागुहिदयं शब्दायसे ' ।

कार्पटिकः—रथं निरयामि ' इति ।

वृकमुखाः—कथमपरिज्ञातगन्तव्यप्रयोनार्थं स्वामिन्मुपतिष्ठामि ' ।

कार्पटिकः—तदावेदय मुद्रप्रहारमूर्च्छितं सुमीरमादाय लङ्कान्तं प्रविष्टस्य
कुम्भकर्णस्य वृत्तान्तम् ।

वृक्षमुखः—(सोद्वेगम्) सखे ! किं पृष्टेन ऋथितेन वा दुर्देवविफलीकृतपराक्रमोप-
क्रमाणामुदन्तेन ^१ । तथापि यथावृत्तान्तं कथयामि—ततः सङ्घटितचेतयः स प्लवङ्गमपुङ्गव
सरलपौरजनस्तवनामृतसंपूर्यमाणकर्णस्य कुम्भकर्णस्य कर्णेनाशिराविनाशं निधाय सत्वरमुत्प्लव-
मानः पुनरेव रामनिकटं जगाम ।

कार्पटिकः—ततस्ततः ^२ ।

वृक्षमुखः—अथासावपि तथैव व्यावृत्त्य

व्यङ्ग्यं गमितं प्लवङ्गपतिना लङ्काधिराजानुजं,
क्षीनो राघवमार्गणव्रणगलद्रक्तासवेनात्मनः ।

कीशाश्च क्षणदाचराश्च गणशः कुर्वन्नुपान्तस्थितान्,
काकुत्स्थः प्रसितुः प्रसारितमुखः सख्ये सरोपोऽभ्यगात् ॥ ३ ॥

कार्पटिकः—(सखायम्) अहो ! दर्पकोपातिशयः कोऽपि कुम्भकर्णस्य ।
ततस्ततः ^३ ।

वृक्षमुखः—ततश्च ।

यावन्न राघवमसौ प्रसते सशङ्कैः
स्तन्मूर्ध्नि मोक्तुममरैः प्रगुणीकृतो यः ।
पुष्पाञ्जलिस्तदनु संहतकुम्भकर्णे,
काकुत्स्थः एव मुदितैर्मुमुचे स तानतः ॥ ४ ॥

कार्पटिकः—(सखेदम्) हा त्रिभुवनैकमुभयं कुम्भकर्ण ! भयद्वजसान्मार्ग्यं
सोऽस्मत्साम्मी महाराजलवणो रावणाभ्युदयविषये निराशीभविष्यति । निश्चितं महाराज
रावणोऽधुना—

सीतां रामं कुम्भकर्णं च शङ्के,
लङ्केशान् संस्मरन्नेककालम् ।
चित्रे कामत्रोघशोकानलाना-
मन्यां त्रेतामादधे स्वात्महव्यम् ॥ ५ ॥

ततस्ततः ^४ ।

१ 'स्मत्साम्मी' कीशान् क्षणं भा० । २ एव मुमुचे मुदिते स भा० । ३ 'मी लवणमदाराभ्ये
राव' भा० । ४ 'वणोऽपि सम्प्रति—क्षीनो' भा० ।

वृकमुखः—ततश्च कुम्भकर्णवधामर्षित शक्रजिदमिचारहोमेन दिव्यमजेय रथ-
मुत्पादयितुकामो निवृग्मि'रा प्रति प्रतिष्ठमानोऽर्द्धपथ एव लक्ष्मणेन धनुर्ज्याशवराजाज्ञया
प्रतिपिद्ध ।

कार्पटिकः—ततस्ततः ।

वृकमुखः—ततश्च स मन्दोदरीनन्दन कोपकम्पिताधरोष्ठपल्लवो लक्ष्मणसमीपे
विभीषणमवलोक्य नियतमेवास्मदीय रहस्यमिदमावेदितमनेनेति तावुभावापि प्रति अमि-
योद्धुमारमे—

त्व मे तात इवासि तत् ऋषिद शत्रो पुर प्रोक्तम्
नत्सन्मर्मः न चर्म एष महता किं प्रथयेनाथना ।

आ । तिष्ठेति विभीषणे च परुषा वाच विमुञ्चन्नसौ,
बाणालीमित्ररत्र च प्रणिहत् सोमिजिणा रावणि ॥ ६ ॥

कार्पटिकः—(सखेदम्) सखे । तदेतदपि प्रत्यर्थिमथनैरुपनोरधस्थानमात्मनो
दुर्दवेन भानमवगम्य किमनुष्ठित दशरुधरेण ।

वृकमुखः—तेन च प्रियपुत्रविपत्तिगार्हानिर्गन्तमूर्च्छागसाने भूयस्तरामिति
निवेदितम्—

वत्स ! त्वयाऽस्मि विजयी द्विमुजैरुमूर्च्छा,
मौलीन् वहन्मि दश द्विगुणाश्च बाहून् ।

तत् किं प्रघातकुतुक्रवसर विहाय,
निद्रा भगानुमवत्यपुन प्रबोधाम् । ॥ ७ ॥

कार्पटिकः—ततस्ततः ।

वृकमुखः—तदनन्तरमुद्वेलशौर्यसागरात्ययाबाहितसैवलिनीप्रवाहो बहुतराणि धानर-
गिपुरुषकाणि सहरन्नुत्त्रासयन्नगणयश्च रणाङ्गणप्रणयिन लक्ष्मण शक्तिप्रहारमिदारितवक्ष
स्थल क्षितिमण्डले निक्षिप्य राक्षसाधिपतिर्जितकाशी पुनरेव निन्नगरीं प्राविशत् ।

कार्पटिकः—ततस्ततः ।

वृकमुखः—ततश्च 'जितं जितम्' इति सानन्देषु कृष्यादवृन्देषु 'हा ! धिक्
कष्टम्' इति सङ्कीर्णेषु वैमानिकलोकेषु 'भग्न भग्नम्' इति सञ्जातदरेषु वानरनिकरेषु
व्याहरन्तु—

तदेतदीयमार्गमवलोकयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—(लक्ष्मणं निरीक्ष्य सनिःश्वसं सुग्रीवं प्रति) वयस्य किंकिन्धाधिपते !

अमुना सह बन्धुनाऽपुना, विगतोऽस्मि न हि सर्वथा व्यथा ।

न मया नृपतिर्विभीषणः, कृत इत्येतदरुन्तुदं तु मे ॥ १५ ॥

विभीषणः—(रामं प्रति)

विधालङ्कार ! किं रङ्गाराज्यसिंहासनेन मे ? ।

यदुन्नततरे प्राप्ता तव चित्तासने स्थितिः ॥ १६ ॥

सुग्रीवः—(रामं प्रति)

हे प्रतीक्ष ! प्रतीक्षस्व मास्तेरागतं ततः ।

जीवितं लक्ष्मणे सीता त्वयि लब्धा विभीषणे ॥ १७ ॥

रामः—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य) सखे शास्त्रामृगशेखर ! दुर्लभा सम्प्रति विदेह-
राजात्मजा । (इत्यधोमुखस्तिष्ठति ।)

सुग्रीवः—(सागृहम्भम्) पृथग्जन इव धीरतामपरीकरोपि—

निष्किन्धां यज निजगन्धवेन सार्द्धं,

चिन्तावान् किमसि ? पुरं हि तन् तयैर ।

हत्वाऽरिं यदि न ददामि देव ! तुभ्यं,

वेदेही तदहमहर्षनेन पुनः ॥ १८ ॥

(नेपथ्ये)

मो मो. प्लवङ्गप्रवरा ! प्रमोदध्वं प्रमोदध्वम्, यदायातः कृन्कार्योऽयमज्ञानाशुकि-
मौक्तिकं संसारसागरोत्तरणमहायोगी रङ्गेशानुत्कर्षेणप्रवेशद्वारं मारुतिः । तदिदानीम्—

सौभाग्यपतिर्विजयनां भर्मरुद्राभूर्भिन्नापनिम्बजगु ।

सरमापतिश्च नन्दतु रमापनिर्जायनामनृणः ॥ १९ ॥

(इति श्रुत्वा सर्वेऽपि दृष्टं नाटयन्ति ।)

रामः—(सानन्दम्) कथमयमनार्यजाम्बरानाञ्जनेयागमननिवेशनामृतेन पुनरगमनि-
जीयसि ! । (इति वाचयित्वा) मरते ! त्रिमेनावदेसात्र भिन्नम्' (इति पट्टमर्पयति ।)

वृकमुखः—(पट्टं गृहीत्वा) वयस्य ! अतः परमतिहृदयोद्वेगजननमिति न लिखितम् ।

कार्पटिकः—(सविमर्शम्) नूनमञ्जनातनयेनोज्जीवितं सुमित्रासुत । तदनन्तरं च किमभूत् ? ।

वृकमुखः—

[

] तत्पौरुषं व्याहरन् ।

यत् तस्याप्यरतिप्रदं न च मत्स्पर्शेन यद् दूष्यते,

तेजस्तद् दधद्विज्ञितैरनुमितं रामस्य रङ्गे स्थितं ॥ २० ॥

कार्पटिकः—ततस्तत् ? ।

वृकमुखः—ततश्च कृतपर्यङ्कनन्धं पञ्चद्वयोपविष्टेषु वानरराक्षससुभटेषु, समराधं लोक्तुतूहलोत्तानितलोचनेषु वैमानिकजनेषु, ' किं भविष्यति ' इत्याकुलम्वितभालेषु दिक्पालेषु, स्वस्ययनसूक्तजपनिपुणेषु देवमुनिगणेषु, मन्दीकृतम्पन्दनप्रसरे भगवति भाम्बरे, दुर्निनीतनिजप्रपन्नधमप्रतिविधातरि देवे विधातरि, क्षियिल्लितसमाधिमुद्रे स्वाभिनि रट्टे च, परस्परमेकसुरभिसम्भोगाभिलाषयोरैरवृषभयोरिव, एरानोरुद्धच्छायाश्रयणगजयोर्मत्तमतङ्गजयोरिव, एरगुहासङ्ग्रहणमद्भ्योर्द्विपत्तिहयोरिव रामरावणयोरेकस्त्रीधारणा रणप्रवृत्तिरासीत् ।

कार्पटिकः—सरे ! धन्योऽसि येन तत् तादृशं समरकोतूहलमवलोकितम् । ततस्तत् ? ।

वृकमुखः—ततश्च

हुङ्कारे प्रतिपर्तप्रतिरम्फारैर्दशानां दिशां

माशङ्कातिशयं दिशन् दशमुखं क्रौंसेन रज्यन्मुखं ।

रामं वाममरारलम्बितधनुर्मात्रागुणार्पणं

ब्रीडदक्षिणपाणिपद्ममग्निजिह्वञ्जशूरं शरं ॥ २१ ॥

कार्पटिकः—ततस्तत् ? ।

वृकमुखः—ततश्च—

पश्चात्पतसु निशिखादतिभिः शिरस्यु,

दर्पोदयेन तु पदेषु पुर सरसु ।

निर्व्याजप्रिक्रमनमम्यनमम्य तम्य,

रामश्चरार निधन प्रधनाभिगम ॥ २२ ॥

कार्पटिकः—(श्रुत्वा सखेदम्) हा लोभत्रयैकवीर । हा रणाङ्गणामणितमुनासीर । हा विजयलक्ष्मीविलासावास । हा दिग्दन्तिदन्तदलनोज्ज्वलीकृतचन्द्रहास । हा निरहङ्कारी-
कृतसकलनिर्जरसमान । हा रङ्गाधिराज । तवापि मनुष्यकृतमनसान श्रूयते ।
(इति शोचति ।)

वृकमुखः—सखे । यथातथाऽपि मृगवर्मिणि मर्त्यलोके किमयमेवमनप्रयविक्रम
शोच्यते । यम्य^१ तदानीमपि—

तद् दूरेऽस्तु यदम्य राक्षसपतेर्गोदयेदमत्यद्भुत,

युद्ध वज्रधर पगजयमयी तस्याज लज्जा निनाम् ।

हृत्वा यम्य च 'दुर्दमम्य दलन सोऽपि त्रिलोरीभट-

श्रेणीभौलिमणिर्घुणाक्षरमम मेने रतूणा पति ॥ २३ ॥

कार्पटिकः—भवतु । ततस्ततः ।

वृकमुखः—ततश्च तयात्रिपन्नम्य^२ राक्षसपतेरग्निसङ्कार प्रति मन्दायमान विभीषण
दाशरथिरित्यादीन्-सखे । न खलु कुलाचार परिहर्ष्य । तदम्य ज्येष्ठभ्रातुर्वैशकृष्ण्य
ममयसदृशमनुष्ठीयताम् । यत —

प्राणायहारा-तमुजन्ति बेर, नियातित तत्सुदृढा त्वयेव ।

तत्साम्प्रत ते स यथा तथा मे, फालोचित तत् क्रियता तदम्य ॥ २४ ॥

(अथ त्रिहितरात्रिणा^३ दुर्देहिनेन विभीषणेन हनूमता च रामाजया प्रसाधितशरीरा
सीता तत्समीपनानीता ।)

कार्पटिकः—ततस्ततः ।

वृकमुखः—ततश्च—

दृष्ट्वा चिगद् गमितमस्तसमस्तखेटा,

मत्पाऽन्यथा तमय भीतिमती च सीता ।

भवेनव राक्षसगृहस्थितिदोषशङ्का

शान्त्ययमर्थयति ग्लिनिवेशदिन्यम् ॥ २५ ॥

१ 'च' । हा रात्रण तं ३० । २ 'वा वा मं भा० । ३'स्य दृष्ट'द० । ४ दुमदस्य भा० ।

५ 'स्य यातुधानाधिपत' भा० । ६ 'ष्टस्य आ भा० । ७ 'गर्वाच्च' भा० ।

तदनन्तरं रामग्रस'जाप्रेरिते प्लवगकृन्देरानीयमानेषु ढारनिकरेषु भयदाहानमाकर्ण्य
सोऽन्मिहाऽऽयातवान् ।

(नेपथ्ये)

भो भोस्त्रिभुवननिवासिन पुरुषा ' सेयं रज्जावती जन'कराणात्मना लक्ष्मणमुखेने
दमभि'धत्ते—

मातर्मैदिनि ' देव दीक्षितपते ' सर्वेऽप्यधीशा ' दिशाम् ,

एषा निजपयामि व शृणुत हे निजा ' प्रतिजामिष्माम् ।

काशल्यामुतमन्तरेण मम यद्यन्योऽपि कश्चित् पुमा

क्षित्ते र्मणि गच्छि गच्छि गच्छि तदयं वहिर्दृष्ट्याशु माम् ॥ २६ ॥

वृकमुखः—(श्रुत्वा) रुद्राचिदियं प्रविशति हुताग्नेने सीता ।

कार्पटिकः—(नेपथ्याभिमुखं वर्धयन्) तु प्रविष्टेय । तथाहि—

हानारगभिन्मुखेषु गरीमुखेषु

वेमानिकसु नयनोदकमुत्सृज्य ।

योमाङ्गणान्मणकालुन्दत्तफाल,

ज्वालान्वापमग्नौस्य पावकस्य ॥ २७ ॥

वृकमुखः—अतिहितारणमिदमाचरितं राममद्रेण । (पुनर्गगने)

दिष्ट्या मुञ्जत पुष्पवृष्टिममराभ्यन्तारापधं गच्छि ,

प्रीतिं पुष्पतु दिव्यदुन्दुभिरगस्तुर्णं च कणद्वये ।

पुष्पाणामपि ताडनं न सहते मृद्वी यदीया तनु

वैदेही द'हनेऽपि साऽद्य निहिता शुद्धा न दग्धा यत ॥ २८ ॥

अपरं च—

अथ स राक्षसयुगा प्रभूव यम्य,

न न्यायनिष्ठुस्तरे दृष्टिं पुष्पचाप ।

वन्द्या च सा जनकभूम्नलप्रपञ्च-

भीतिं निगाय निनगीलस्तेन याऽमो ॥ २९ ॥

१ 'सहया प्रे' भा० । २ 'नकयसा ल' भा० । ३ 'निष्ठे मात' भा० । ४ 'रहम प्राव' ।

कार्पटिकः—(श्रुत्वा) सखे ! 'शुद्धेन तावदवनिमुतेयम् । तदिदानीं क्रिमपरेण ॥
गच्छतु भवान् मथुरायाम् । अहं पुनरग्निप्रियुद्धा वैदेहीमन्लोकं'यामि । (इति परिक्रामति ।)

(वृन्मुखो निष्क्रान्त ।)

(ततः प्रविशति कृतनीरङ्गिका चरणाङ्गुलिनिविष्टदृष्टिं सीतामुत्सङ्गे वहन् वेधानरो
विभीषणमुग्रीवसहितौ रामलक्ष्मणो हनुमाश्च ।)

वैश्वानरः—(राम प्रति)

इयं मूर्त्यन्तरेण श्रीरियं तीर्थं हि 'जङ्गमम् ।

भूयोऽपि वत्स ! वेदेही देहाद्धे तद्विमां कुरु ॥ ३० ॥

(इति सीतामर्पयति ।)

रामः—(सप्रमोदप्रश्रयमजलिं बद्ध्वा मौलिक्रमले विनिवेशयन्) यदादिष्टं निष्टपैरु
गुरणा तत् तत्र समर्थितमेव ।

(सर्वेऽपि रामसमीपस्थिता सीतामवलोक्य हर्षं नाटयन्ति ।)

कार्पटिकः—(सीतां निर्णय्य) अहो ! काऽपि कमनीयता निदेहदुहितु । तथाहि—

मन्ये महानन्दपदं तदेतन्नितम्प्रतिग्मं शशिनिग्ममुखा ।

यस्मिन्नन्धाय तथाहि सुब्धेर्नेत्रे पुनर्नाऽऽवृत्ते नराणाम् ॥ ३१ ॥

(पुनः सेव्यम्) तदहमयोऽयामपि गत्वा निजनायकाभिप्रायवेदी यथा तथा या
दाशरथीनामपन्नं प्रयतिष्ये । (इति निष्क्रान्त ।)

हनुमान्—(सीतामुद्दिश्य देव प्रति सोषालम्भम्)

यस्यां सञ्चरितं त्रयेऽपि जगता जागर्ति भत्तायम्

प्यस्थानम्बलिनाभिज्ञश्चिद्दृश्यं प्रत्येति 'या सर्वदा ।

साक्षात् साक्षिणि मय्यसौ न निरावृत्तान्तविज्ञे म्विते,

साऽप्यन्नावितराहनेन निदधे दुर्वेधमा शुद्धये ॥ ३२ ॥

सुग्रीवः—अयि परमनन्दन ! स्थाने भवान् दैवमुपालम्भयानसि ।

(आशङ्के)

वत्स दशरथरवधोन्मूलितत्रिलोकीहृदयशल्यः^१ कौशल्यासरसीसरोरुहः^२ यदिद वत्साया
निदेहदुहितु सच्चरितं त्रिभुवनाभ्यन्तरगर्जिता धूमध्वनेनाभिहितं तत्^३ तथैव मन्यताम् ।

(सर्वे श्रुत्वा सविस्मयमालोभयन्ति ।)

रामः—कथमयं भगवान्^४ ऋभुचक्रवर्त्ती सङ्गं कन्दनो मदनुग्रहाय तातदशरथेन सम
द्वित्राभिश्चामरहस्ताभिरप्सरोभिर्गोमयमानो विमानस्थित इत एवाभिनर्तते^५ ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो वासवो राजा दशरथश्च ।)

रामः—(वासवः प्रति सप्रश्रयम्) 'देवदेवाधिदेव'^६ गोलोमीयते^७ ! दशरथस्तु नुरय
रामभद्रोऽभिगच्छति । (इति वासवः प्रणम्य दशरथं प्रणमति ।)

॥^८ (सर्वे वासवं प्रणमन्ति ।)

(सीता उभो प्रणम्य लज्जावती रामान्तरिता तिष्ठति ।)

दशरथः—(रामः प्रति) ←

एषा वधूर्वत्सः^१ कलङ्कपङ्क, नवेन्दुलेखेव न जातु धरे ।

शक्रप्रसादाच्च भगिष्यतीयमपत्यमुक्ताफलताप्रपर्णा ॥ ३३ ॥

रामः—(सहर्षम्) महान् प्रसादः । (इति शिरस्य^२ ज्वलिमारोपयति ।)

वासवः—(रामः प्रति) वत्स दशरथे ! श्रूयतामपरमपि एतस्याः क्षितिदुहितुविष
मन्तरमस्थान्तरम्—

भगवद्गीता सीता^३ द्रुतमविशदग्नाय परं,

पुमान् सम्पृष्टोऽसागिति चन्निनचित्ता मृशमभूत् ।

त्यजः त्रासं वत्से ! गुरुरितं तवायं च भगवा

निति स्नाहानाक्यात् पुनरभ्यर्चयामास हृदया ॥ ३४ ॥

अपरमप्याकर्णय व्याहरणकारणम् ।

रामः—(सप्रश्रयम्) समादिशतु देव ।

वासवः—ऋतुस्थबुललिरु^४ ।

१ तथैव मं भा० । २ 'यमवला' भा० । ३ 'न त्रिभुवनवत्' भा० । ४ देवाधिदेव ।
दे० । ५ इत्यन्तिका तर्गतोऽयं पाठः दे० नास्ति । ६ 'वात्समर्षयन्' भा० । ७ 'ता हु' ।
दे० । ८ 'वाऽऽयाहि' मं भा० । ९ 'दाशरथ' दे० ।

येदेहेन ममाधिनाधिनपुनर्दहग्रहेणाऽऽग्रम् ,

सर्वमेन निग्न जातमुद्दिह तु म्नेहानुगन्ध विना ।

तामात्मीयवृत्ता पिशाचपतिना जातोऽस्मि जीरन्मृत ,

श्रुत्वाऽग्नौ निहिता सतीमपि तन प्राणानया हाम्यति ॥ ३५ ॥

वैश्वानरः—(राम प्रति) वम राम ! श्रुत यन्नादिष्ट त्रिप्रिष्टाधिपेन ^१ । तद-
विलग्नितमेव कोऽपि रिपुलमतिम्वरितगतिश्च मियिगधिनाथप्रनिरोध^२नाय प्रणीयताम् ।

सीता—(श्रुत्वा मन्दाग्रम्) हा ताद ^१ अज्ज नि अह ज्येय जीत्रिसदेवन्दादणी
मनुत् मि ^२ । (इति रुदन्ती हनुमन्मुखमग्नौस्थति ।)

हनूमान्—(सीताभिप्रायमगम्य) देवि ! हनमनिर्वृत्ता । द्रुतनरमहमेव गत्या
जनरमहाराजमानन्दधिष्यामि । (इति निष्क्रान्त ।)

लक्ष्मणः—(हनूमन्त गच्छन्तमग्नौस्थ मग्निर प्रकम्पमानाग्रे)

मन्ये रामाय निमाय सष्ट ^१ कष्टघत त्वया ।

अनुशय्य दृतोऽय त^२प्रतिनाराय मारुति ॥ ३६ ॥

वासवः—वम राममद्र ^१ तदेतदप्यस्तु—

ये वानरा मयति ताधनीना, कीनाशरेक्षमातिथयो बभूवु ।

जीरन्तु ते रोगनगप्रिमुक्ता, युक्ता श्रिया सन्तु च मत्प्रसादात् ॥ ३७ ॥

(इत्यभिधाय दशरथेन सह तिरो^३दधे ।)

रामः—(विलोक्य) कथमयमस्मासु मनोरथादप्यधिरतर प्रमादफलमारोग्यन्नप्रत्यक्ष
सवृत्तो भगवान् सहसाक्ष ^१ ।

वैश्वानरः—(राम प्रति)

नशयन्निनाशाद् दिक्पतीना नशाना,

दशरथमुत ^१ चमे दुर्दृशान्तम्बया तत् ।

दशरथरचक्षु शीपदलाशिपस्ते,

दश तु मुञ्जमुचक्र सङ्गरम्भानरातीन् ॥ ३८ ॥

(इत्युक्त्वा निष्क्रान्त ।)

१ हा तात ^१ अद्यापि अहमेव जातिसदेहदायिनी सवृत्ताऽस्मि ^२ ।

विभीषणः—(नेपथ्याभिमुखमग्लोत्थ) कथमयमग्रन्थनामा वृद्धामात्य सत्वर-
मिहागच्छति ? ।

(ततः प्रविशत्यग्रन्थम् ।)

अग्रन्थः—(रामः प्रणम्य सनिनयम्) देव ! निजपयन्ति प्रकृतिपुरुषा—प्रगुणी-
कृता गृह्यमौ लङ्काधिगज्यमिहामनाध्यासनसामग्री, तदनुगानातु देव कुमारविभीषण
मभिषेकग्रहणाय ।

रामः—(विभीषणं प्रति) सखे ! सपत्नीत्रियतामियं कुलपुरुषप्रार्थना ।

विभीषणः—(पाणी सम्पुटीकृत्य) स तावदतिगारितो दशरथादिष्टो वनवास-
नतानपि । तदिदानीमत्रैव तत्रमगतिं 'देवे स्वीकृते माकेतयाम्नाज्याभिषेके पश्चान्ममापि
लङ्काधिपत्यप्रतिष्ठा समुचिता भवति ।

रामः—सखे रामसरान ! नेदमयुक्तम् । तथापि पश्यतु भगान्—

घटेऽधुनाऽपि भरतः पटलं चयना

मधुच्छटाक्षुरितनेत्रपुट्य सखि ।

नाम्नद्रुक्ष्य मुनिरत्र तदेव पात्र,

राज्यश्चैव प्रथमतोऽपि रथं भगामि । ॥ ३० ॥

विभीषणः—देव ! तर्हि ऋषीश्वरमुग्रीरकुमारलक्ष्मणयोर्मया मम लङ्कागमनानु-
ज्ञाप्रसादोऽस्तु । अपरेऽप्यङ्गदनाग्ननदादयो वनभजनमुग्या पटीयसत्कारग्रहणार्थं समा-
दिश्यताम् ।

रामः—भगवते ।

मुग्रीवः—(रामः प्रति) देव ! लङ्कागमसत्कारग्रहणादनन्तरं सर्वेषामपि वानराच्छ-
भक्तमहाना निजनिवेदेशं प्रति प्रस्थापनादेशो भवतु ।

रामः—(क्षणं विचिन्त्य) सखे मुग्रीवः सूर्यमग्नयः ! ते गच्छन्तु स्वस्थानगमनोत्सु-
गांश्वामाणा मद्रुचमेव सम्भाज्या —

युष्माभिर्यदुपहनं न तस्य पश्यामि निष्क्य वापि ।

तद्वदो वानरबोधि ! गृह्यन्तव्यो मम मने ॥ ४० ॥

मुग्रीवः—यदादिशति दय । (इति रामानुमत्सत्कारमुग्रीवस्या महं विभीषणो
निष्क्रान्तः ।)

रामः—(सीता करे गृहीत्वा) प्रिये ! मयैवं दुर्विफल्यवना भृशं क्लेशिता भवती ।

सीता—० सु अज्जउत्तेणं, अत्तणो दिव्वेण । (इति रोदिति ।)

रामः—(सीतानाप्यमुन्मृज्य)

विप्रयोगेण शुष्काऽपि स्नेहेनोपचिताऽपि मे ।

नोपवृधेन दग्धाऽपि ध्रुवं मन्कृषया प्रिये ! ॥ ४१ ॥

अपि च—

म्लानं प्रिये ! माल्यमपि त्वदीयं, न बहिनापेन सुदु महेन ।

पतित्रयामप्ययज्ञाननम्रा, मनोऽनुनापेन तु तप्यते मे ॥ ४२ ॥

सीता—(संमृत्तमाश्रित्य)

निष्कारणं त्रिगणिना त्रिमितं मयेति,

मा भूविषादभजनं सुनैरुनीर ! ।

दैवेन केनचिद्वहं दहने यदस्ता,

निस्तारिता तु भर्तार हृदि स्थितेन ॥ ४३ ॥

रामः—देवि ! मदक्षमिदं क्षमामम्भयन्मय । १ अपि च—

अप्येकं दधदानन्दं भवत्संयोगसम्भयम् ।

अद्य वेत्ति म्यमुन्मृष्टं शनानन्दादपि प्रिये ! ॥ ४४ ॥

(नेपथ्ये)

देव दिवाकरकुलैकललाम राम ! तदिदं पुष्पभाभिधानं विमानमधिरुक्तामयोप्यागमनाय ।

रामः—(श्रुत्वा) कथमसौ विभीषणो व्याहरति ! । देवि ! तदेनमभिनवभूपाल-
मभ्युत्थानेन सम्भावयामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ॥

धात्री प्रमृत्तधान्या यद्यपि वसुमानसौ च सविताऽस्मि ।

पालयति वस्तुपाल प्रजा क्षुधा बाधितास्तदपि ॥ ४५ ॥

१ न खलु आर्यपुत्रेण. आत्मनो दैवेन ।

१ ०ण मुचाऽपि दे० । २ अपरं च भा० । ३ दे० आदश नास्ति यय श्लोकः ।

अष्टमोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये)

जयतु जयतु राम क्षेमकृद् निष्पाना-
मनिशमयमभीष्टा रक्षमणोऽभ्येतु रक्ष्मीम् ।
भरतु च भुवि सीता स्फीतकीर्तिं, शुभाना
भरनमपि कृष्णान्द्र कोणेन्द्रश्च भूवात् ॥ १ ॥

देव दाशरथे ! सोऽय दिव्यचारणगणस्त्वदीयदर्शनेन वृत्तार्थीकृत सम्प्रति निजनिज-
स्थानगमनाय भरन्तमावृणुते । यत —

लोचनेन तत्र चारुपद्मणा, न्यद्रमणाम्रज ' निरीक्षितोऽद्य य ।
सम्भवेन महता म्वमुत्तम, मन्यते स्म शतमन्युतोऽपि स ॥ २ ॥

(तत्र प्रविशति त्रिमानन्धितो राम सीतारक्षमणनिर्माणमुपग्रीयश्च ।)

विभीषणः—(पुष्पकं प्रति ,

हे त्रिमान ' परमानमपि त्व, बहुता गमयदात्मजनेन ।
माङ्कराभिजनमम्भशूषायत्तपत्तनममीपमुपेक्षि ॥ ३ ॥

(इति सर्वे त्रिमानोद्वृति नाटयन्ति ।)

रामः—देवि ! जनकगजामजे !

त्रिमानं व्योमाग्रे व्रजति निजमाणित्यतिर-
प्रभाषात्प्रद्योतनकरं रसग्राभृतमिदं ।

इत्थथा पदयान मुमुक्षि ' नालयानुद्वेगणान्,
गिरीन् मुष्टिग्राह्यान्, प्रमत्तिरग्रेयाश्च जन्धीन ॥ ४ ॥

(उन्मिष्यतीत्य च) अमु निजान्निगमजनेन भगवन्मुद्रामिन्निभुग्नालोऽमुपभो-
दाभि । (अञ्जलिं चक्षुः)

पुष्पातु प्रमद प्रभु म भवतामुष्णद्युतिर्यत्कृपा-
दृग्गतामृतसागणिप्रणयिनि क्षमालोऽरुलीलाग्ने ।

आविर्भूतनगाङ्गुलीन्निखल्या सुच्छायता निव्रत ,
शोभन्ते मनुजदृमा द्रुततर रोगाम्निरुणा अपि ॥ ५ ॥

सीता—(सूर्यं प्रणम्य रामं प्रति) अञ्जउत्त ' कृहिं स वाणररक्वसाण पाणाय-
साणररो संगरो सबुत्तो ? ।

रामः—(अङ्गुल्या निदर्शयन्)

तामेता विद्धि युद्धाभनिमग्निसुते । 'यत्र नक्तञ्चराणा
मक्षीणे शोणितोच्चैरयमचनि महानष्टम स्पष्टमब्धि ।
यन्मये स्वल्पमन्ये । कपितुल्यदलितानन्तदन्तीन्द्रदम्भा
जन्मभारतेर्भयेन स्थित इव निरह सर्वत परितानाम् ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः—(सीतां प्रति) देवि दशरथमुपे । परिभाष्यतामिति —

उज्जीवि'तगतज्वररित्ताद्धोऽयं समिन्महीमूर्द्धा ।
कचमेच'नमृतराक्षसलचिताद्धो भाति मलतिरि ॥ ७ ॥

(सीतां दृष्ट्वा स्मयते)

सुग्रीवः—(रामं प्रति) स्मरति देवो यत्र तेदारुगात्मभिराचरितम् ? ।

रामः—मरे । कृतममुना वृष्टान्तेन ।

सीता—अञ्जउत्त । केण कारणेण एव वाणरे'सरो जपतो णिरारीयदि ।

रामः—(सौलक्ष्यम्) प्रिये । श्रूयताम् । इह हि—

गामाह्वनामपि मृगाक्षि । मूर्तिं त्वदीयम्,
सत्यां निद्रन् न सञ्सेव मृतोऽस्मि यस्मान् ।

व्रीह्यनडम्बदहमेव मृषानुरक्त ,
शक्तो न दर्शयितुमात्मसुखं पुनस्ते ॥ ८ ॥

१ आर्यपुत्र । वुत्र स वाणरगणसत्तानां प्रणायमानसः सङ्गः सञ्ज्ञः ? ।

२ आर्यपुत्र । केन कारणेन एव वानरेश्वर जलरू निवार्यते ? ।

१ यत्र राक्षसं भा० । २ 'नवानरेदिह रिणादय द० । ३ 'कदा ज्ञानां वाचनादा भा० ।
द० । ४ 'सस वञ्चरन्ति' जि' भा० ।

सीता—अञ्जउत्त । एसो वि जणो उत्थ समाणान्नाह ज्येय ।

रामः—(निमृश्य) प्रिये । कदाचिद्मदीयमपि कृतविलन शिरस्ताग्रे तैर्दुरात्म-
भिर्दर्शित भविष्यति ।

सीता—(सगद्गदम्) अञ्जउत्त । किं तूयं तुम्हाण पुरयो पिच्चरिमि ? । (शिरस्यञ्जलिं
बद्ध्वा) णमो पियसहीए तिजडाए, जीए तथा तेहि तेहि पचायणाअयणेहिं समम्मासिय
समम्मासिय पुणो वि अ अञ्जउत्तमुहयददसणचरी रुद्धिह ।

रामः—(अन्यतो दर्शयन्)

अम्मिन्निन्दुमुखि ' म्बले छलविदा पुत्रेण लङ्कापते
रस्यद्भनिसन्धनानि फणिन फरकारिण प्रेषिता ।

ध्यातायातपतङ्गपुङ्गवम्यास्त्रेगुर्निगूढ च ते,
निन्दन्तो निजमोहिमण्डनमपिश्रेणीप्रकाश निशि ॥ ९ ॥

(पुनरन्यतो दर्शयन्) प्रिये । शृणु वाचान्तरम् । इह हि—

दैवात् तत्र जगत्रयैरुसुमटे दपोत्कटेन्द्रद्विप-
क्षोदोन्मादसमेतचेतसि गते मोक्षाय रक्ष पते ।

वाप्यैर्ऋधुविपत्तिशोरुगलितै शान्तप्ररोधानल,
कन्दलेप बिभीषण ' सररुण सास्र व्यधान्नामपि ॥ १० ॥

लक्ष्मणः—(गम प्रति) देव ।

कारणत्रिभुतोऽपि पुन प्रवृत्तिं प्रतिपद्यते जन स्निग्ध ।

सलिल 'वहेस्तापात् तप्त पुनरेति ग्रीतत्वम् ॥ ११ ॥

रामः—(दूतो दर्शयन्) देवि । 'वमुन्धरासम्भवे ' दृश्यतामिदमममदीयपूर्व-
पुत्रपत्न्य सगरचक्रवर्तिन पूर्वधर्मनिर्माणम् ।

अम्भोधिर्भगवानय जयति य कल्पान्ततरु हरे
यञ्छेष्ठासुमुपोषम पशुपतिर्धृते विधु मूर्द्धनि ।

१ आर्यपुत्र । ७णोऽपि जन अत्र समानापरा एव ।

२ आर्यपुत्र । किं युष्मान् युष्माकं पुरत कथयामि ? (१) । नम प्रियसख्ये त्रिजटाये, यया
तदा तैस्ते प्रलापनाचने समाद्याम्य समाश्वास्य पुनरपि आर्यपुत्रमुखचन्द्रदर्शनचरी कृताऽस्मि ।

१ 'पणोऽतिक्र' भा० । २ 'उत्तं सुधं विन' भा० । ३ 'स्तापादपासनमन्यात' भा० ।

४ वमुन्धरासम्भ' भा० ।

यद्वातमृतहन्तकारम्भलोन्मत्तं पतिं म्वर्गिणा,
यज्जातद्रुमस्तानने विहरति सैणेन यज्जन्मना ॥ १२ ॥

तत् प्रणम्यताममो ।

(सीता तथाऽरोति ।)

विभीषणः—(राम प्रति) देव ' परिभान्त्रताम्—

वृद्धम्य गारिधेम्नम्य पोतेर्देव प्रनारितै ।

जनो गृह्णाति धूर्त्तोऽयमप्यन्तं म्वगितं तसु । १३ ॥

रामः—(मृत्वा) सखे शोणपाधिप ! क्वचिदमर्त्यभावेऽपि मर्त्यधर्मव्यग्रहारो दृश्यते ।
तथाहि—

गङ्गा समुद्रदयिता धृता हरेणाऽम्य सोऽप्युत्तं त्रिपम् ।

इत्याततायिभान परम्परेणोभयोरभवन् ॥ १४ ॥

(ममन्नाद्रलोन्म्य सीता प्रति)

जम्बूद्वीपम्यामितो वर्त्तमानश्चक्रानार मागरोऽयं चराम्ति ।

यत्समृक्तां चाहिनीनां प्रगष्टा, शोभामन्तं सुश्रु ' निभ्रत्यरीणाम् ॥ १५ ॥

सीता—(पुगे त्रिलोन्म्य) अज्जउत्तं ' किं जेदं सागरसिरीए सीमतमरिच्छ
पिक्खीयदि ' ।

रामः—(दृष्ट्वा)

रक्षोरानम्यायमुपातरेतु,

कीर्त्तिम्यानं ग्राधत कीर्त्तनेतु ।

त्वद्वक्त्रेन्दुप्रेक्षणानन्दहेतु,

मते ' साध्याद् ' दृश्यते मिथुमेतु ॥ १६ ॥

(सीता सेतुं प्रणमति ।)

रामः—देवि ! मग्नादनसमयममुद्रुतसम्भ्रनम्य तम्य तुपागश्चिन्मरिमूनोरमस्थाविशेष-
मेव सम्भास्यामि—

१ आयपुत्र ! त्रिभिर्द सागरध्रिया साम तसदृशं प्रत्ययन् ।

क्षिप्तानां जलधिजले प्लवङ्गवृन्दे,
श्रेयानां कुलपुङ्गवा परशतानाम् ।

प्रयेकं कुशलस्थानुयोगम्विच,
मैनाकं कलयति नूनमात्मसंष्ठम् ॥ १७ ॥

लक्ष्मणः—(गम प्रति) आर्य ! म ण्य दर्शनमात्रपरित्रीकृतत्रिलोकीलोक
सम्पत्तीसागरसङ्गमं प्रणम्यताम् इति ।

(सर्वे तथाकुर्वन्ति ।)

सुग्रीवः—(मिथश्च) नियतं भगवया पिनामहदुदितुं सन्निधानादौर्ध्वं सर्वमपि
ज्योतिषि सञ्चरामे । तथाहि—

म मरुतगिरिरुदन्तान् मरुत्वस्तीं मौनगगिर्मती ।
मग्नमुचितमनयोर्धन्यां किं वाच्यश्चक्रे ॥ १८ ॥

विभीषणः—अपरमप्यहमेव निरर्ह्यामि—

नूनं प्रभूतामपि बाहिनीषु, उल्लिङ्गन्त्या बहुमन्यतेऽदिव ।
यद्भूरिभार्यगृहिमि सपत्नी, फायां त्रिशेपप्रतिपक्षिषाम् ॥ १९ ॥

रामः—(सीता प्रति) स एष महेन्द्रनाम्न महीधरं पुरतो ददर्श—

मण्डानि भित्तिरति म पतगस्तापनं तिग्मबुधे
यंत्रोपासनां नौसामानसमन्त्रिलिङ्गानना य पुग ।
त्वा सन्दर्श्य दृष्टानन्नाश्रयगता प्राणान् दिशन्ताप्तया
नरामुत्र च सद्रतिं नरभयत्पिच्छावपुष्योद्यमान ॥ २० ॥

सीता—‘अवच्छ’ सो णम सपाटणामा पम्पिण्यग्रे ।

रामः—देवि ! श्रूयताम्—

तस्याग्रतः गमभटम्य उद्युतोऽयं,
रे ! तिष्ठ रे ! न भयसानि उच प्रचन्म् ।
दृष्ट्वा त्वेन भरतीं प्रचन्मदानीं
रक्षापनेगञ्जकुनं शत्रुनिश्चकार ॥ २१ ॥

१ आर्यपुत्र ! क एष मण्डानिनामा पक्षिण्यग्र ? ।

सीता—(स्मृत्वा मगदम्) धेनो तम्म मन्त्राभायम्म दहरहमरिच्छम्म जण्य-
मग्निच्छम्म वा ।

लक्ष्मणः—(गम प्रति) परिभाष्यतामिह —

सिद्धिंश्च दत्तमिधया धरणीधरोऽय,

यस्मिन् म वामविस्वासः सपिप्रसीर ।

मा चण्डभानुननुचप्पवगप्रभाण्ड-

शक्तिर्यदीयभुवण्डरलानुकल्या ॥ २२ ॥

रामः—(मगिर प्रसम्प) वम् ' वचनागोचरस्तस्य वालि'न सङ्कन्दननन्दनस्य
पैरुपप्ररुप । तथाहि—

निमिडनिर्षान्ननिगडितमुत्तनाशाश्वासदुग्धिन तम्भा ।

म जगन्पयी नृचश्वा वक्षकु'रे हरेर्यस्य ॥ २३ ॥

सुग्रीवः—(गम प्रति मविनयम्) देव ' सेय प्रयामता भरदीयप्रमात्रमम्पादिता
मदीयराजधानी । तदियमिदानीमानीयता प्रमोडातिशय प्राघूर्णैरुग्रतण्ड्यपदेशागनस्य देवस्य
दर्शनेन ।

रामः—(सीता दर्शयन्) सर्वे ' त्रिमम्भारमियताऽपि प्राघूर्णनेन कृतेन न
सन्तुष्यन्ति प्रिययस्य ' ।

(सुग्रीवो लज्जा नाटयति ।)

रामः—वयस्य ' त्रिमपि प्रार्थनीयमस्ति ।

सुग्रीवः—देव ' निश्रे'जनीये जने का नाम प्रार्थना ' । समादिश्यताम् । ←

रामः—उदस्य पृथगपने ' मम शान्तिशपादनवाच्यताऽनोदार्थं तन्मनुरङ्गदोऽयं
युगनयदेऽभिप्रेतस्य ।

सुग्रीवः—देव ' मया भरदभिप्रायमगच्छता प्रथमतोऽपि समर्थितं पयादमर्थं ।

लक्ष्मणः—(सीता प्रति) देवि त्रिदे'शानामन ' सोऽयं मृगमुन्दगीममो'समद-
मम्पादनकलो माल्यशान् नामा पर्वत प्रेक्ष्यते । यत्र पयोदागममयगमणीयतमे भरद्विग-
विधुरेण देवेन दाशयिता हि नाम नाऽऽचमिनम् ' । तथाहि—

१ न'भनभम महाभागाय दशायमदशाय जनरमदृगाय वा ।

१ १२२ २२ म'द भा० । २ १२२ २२ म'द भा० । ३ १२२ २२ म'द भा० ।

अर्थेण मोचादलङ्घ्येन, त्रिमुञ्चता त्राप्यजल सशब्दम् ।

नवाम्बुग्राहाऽनुकृति कृताऽन्या, तद्धित तु न त्व स्फुरिताऽस्य पार्श्वे ॥ ४ ॥

सीता—(सगद्गदम्) वत्स ! त्वे म्मि ण निगारिदो दुक्खम् मिस्सरोतो अज्जत्तो ? ।

रामः—('स्मित्वा) प्रिये ! का नाम तस्मादस्माकं दुःखनिवारणा ? । यस्य प्रत्युत—

अगाधे त्वद्वियोगाब्धौ लक्ष्मणस्य निमज्जन ।

हस्तालग्न पुनर्यच्छन् विसम्भार स्वमप्यहम् ॥ २० ॥

सीता—(दृष्ट्वा) 'अज्जत्तव' को णस्स विमेषमणोहरो विय' अत्रोईयदि ।

रामः—देवि ! तदिदं 'परितृप्तात्रमाश्रमपटम्, यत्र किल बलिच्छलनादन्तरं स भगवान् वामनमूर्तिं त्रिधरुण्मथ्यमानं भयमागत्य दैत्यगुरुणा भृगुपुङ्गवेनैवमुपालब्ध —

भ्यामिन्नविमुनापते ! गमयता पानालमूत्रं रश्मि,

स्वम्याज्य भजता लघुत्पटहं स्पष्टीकृतं केवलम् ।

यस्मादेव पुरं स्थितेऽर्धनि चगताधे त्वयि क्षोणिक्क-

ऽमात्रो सर्पनलज्जया मयमधो गन्तुं ततोऽधीच्छति ॥ २६ ॥

लक्ष्मणः—(सचमत्कारम्) अहो ! महती साऽपि तस्य त्वानपतेऽनारसिकृता । तथाहि—

रुमलागरकरकमले बलेरिलामण्डलं तदा ददत ।

आनन्दाश्रु प्रथमं पपात, दानोदरं पश्चात् ॥ २७ ॥

सीता—(दूरादवलोक्य) 'अज्जत्तव' को णस्स कप्पाससद्वप्यपटुमिहमन्भसो महागिरी पिकम्भीयदि ? ।

रामः—प्रिये ! सोऽयं सर्पपर्वतसर्वभोगं पार्श्वतीपिता हिमराजान । तथाहि—

ताम्रल्लवण्यलक्ष्मीं क्लृप्यति मलयस्तावदग्निं करोति

क्रौञ्चश्चेतोहरत्वं हरधरणिघरस्तावदभ्येत्यमिन्धाम् ।

१ वत्स ! तस्याऽपि न निगारितं दुःखं विस्तारयन् आर्यपुत्र ? ।

२ आर्यपुत्र ! क एष त्रिशोपमनाहर इव अत्रागत्यत ? ।

३ आर्यपुत्र ! न एष कर्पाससमूहपाण्डुराशिखरसहस्रं महागिरिं प्रेक्ष्यते ? ।

१ सृष्ट्वा दे० । २ सुदुर्घं भा० । ३ य पत्रा भा० । ४ वल्लभकपात्रमात्र भा० ।

५ ततोऽपीत्य भा० । ६ यदु दे० । ७ ततोऽपि दे० । ८ यद्यपि दे० ।

ताम्द् गर्व 'मुर्वक्षिनिमृदपि दधात्युद्धतं च विन्ध्य-

म्नावद् घटे धरागापतिरतिरुचिरो दृश्यतेऽपौ न यावत् ॥ २८ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! म किं तादृशः स्मरद्वययोगेन त्रैलोक्ये निजनिज-
प्रभावाविर्भावे सवृत्तः श्रयते ।

रामः—अथ किम् ? ।

सुग्रीवः—(स्मर्या सचमत्कारम्) अट्ट ! शृङ्गारशान्तरमैकनिगमयोरनयो-
निर्नचनीयः कोऽपि शक्तिमौरभातिरेकः । तथाहि—

म श्रेयसे मयत्तु भालविलोचनान्त-

पातेन यो रतिपतिं कृतगाननङ्गम् ।

सोऽप्यभुत्तु येन गिरिजास्यममोचमलं,

मुत्त्वा कृत स त्रिभुवन्शरीरशेषः ॥ २९ ॥

रामः—(अपवार्य सीता प्रति)

देव शिरो जयति वक्षसि दोर्युगेन,

न्यच्छकुचं गिरिजया परिरम्भमानम् ।

यन्मननङ्गनिगिम्बत्रगपेक्षनाप-

नोदाय पट्टकमिवोपधपिण्डमर्भम् ॥ ३० ॥

(सीता सलज्जा निश्चिन् मयते ।)

रामः—(दृग्दृग्गोच्य सदर्पं पुष्करं प्रति) हे देवयानप्रधान ! किञ्चिद् दक्षिण-
समुपमर्षं, यथा प्रयागतीर्धान्लोकनेन मफलीकरोमि निजनेत्रयुग्मम् इति ।

(मर्षं तथा विमानगतिं नाटयन्ति ।)

लक्ष्मणः—(दृष्ट्वा सविमर्शम्) कोऽमै व्यापत्तिनग्रीमम्मान्मुहुर्मुहुर्गलोकयल-
यो व्याभिमुखं विक्रामति ।

विभीषणः (वीज्योपस्थं च) अथ ताम्द् दशमुपमित्रस्य मधुराभिप्रेतैरणम्य
प्रनादपात्रं कर्षटिकम् । (पुन मविनर्कम्) यथाऽयमेता दिशमुपमर्षन्ति तथा लक्षणेनापि
नियनन्ति सापि गनेन भविनयम् ।

(तत् प्रविशति यथानिर्दिष्ट कार्पटिकः ।)

कार्पटिकः—(ऊर्ध्वमवलोक्यन्) कथमेते नु प्राप्ता एव विमानस्थिता काकुम्भप्रभृतयः ? । तद् यावदमी प्रयागाग्लो'रुनकुतूहलेन विलम्बन्ते तामदह सत्तरमयोध्या गत्या समीहित साधयामि । (इति द्रुततर गच्छति ।)

रामः—(सुग्रीवविभीषणौ प्रति) वयस्यौ ! भगवन्तमिह भरद्वाजमुपस्थाप्य तदनु-
मता साकेतसीमानमवतरिष्याम ।

(इति निष्क्रान्ताः)

कार्पटिकः—(विमृश्य) सोऽहमिदानीं दानवत्पापहवार्धमृषिकुमारवेष करोमि ।
(इति तथाकृत्वा पुरो विलोक्य च) सेयमयोध्यापुरी । (पुनः सन्निभमयम्) एषा राज-यसैन्द्रे-
रुपरुद्धेव निरीक्ष्यते, तदेत कारणमितः समागच्छत पुरुषाद्वयगच्छामि । (इति तमुपमर्षति ।)

(प्रविश्य)

पुरुषः—(पुरो विलोक्य) अये ! मुनिकुमाररु इव भगवन् ! नमस्ते ।

कार्पटिकः—स्मृतिं भजते । भद्र ! किंनिमित्तमियं नगरी गरीयसा सन्यसन्दोहेन
परितः परीता सम्प्रति वर्धते ? ।

पुरुषः—श्रूयताम्—

श्रुत्वा सौत्राहरणमरुणोत्पत्तितं पक्षिराजा-

दार्णिं कर्तुं सपदि भरत कोणपेन्द्रेण सार्द्धम् ।

राजामात्राप्रारणमनसा प्रेषयामास दूता-

नभ्याहता पुष्परिसरागसिनः सन्ति तेऽमी ॥ ३१ ॥

कार्पटिकः—(स्मरन्) अहो ! सौहार्दं दाशरथीनाम् ।

पुरुषः—किंनिमित्तमिहागमनं उत्सुकतानिर्देष्टव्याकुलीमात्रस्य महाभागस्य ? । ←

कार्पटिकः—मग'वतः कुम्भमम्भयस्याऽऽदेशेन मत्तम'न्दर्शनार्थम् ।

पुरुषः—नायमयोध्यायाम्, किन्तु नन्दिग्रामे । तन्मयैव सह तत्र कुमार-
सन्दर्शनार्थं गम्यतामिति ।

१ 'वनविनाशनं भा० । २ मुनिकुमाररु द० । ३ हृदयता पत्र १० टिप्पणी २ ।

४ 'नञ्जितं द० । ५ वृक्षेण भा० । ६ 'स'दशना' द० ।

(उभौ परिक्रामत ।)

कार्पटिकः—(सविमर्शमात्मगतम्) निश्चितमसौ राजकुलन्यापृत, तदिम वार्त्तं यामि । (प्रकाशम्) भद्र ! न नाम रामलक्ष्मणयोरिह प्रवृत्तिः ।

पुरुषः—(सखेदम्) यया द्रोणपर्णता'भिरर्चिदनुमन्निवेदितया वार्त्तया सकल-
मप्यार्त्तं रघुराजकुटुम्बक जीविनमन्देहे वर्त्तते ।

भरतस्तु—

श्रुत्वा लक्ष्मणवक्षो रक्षोर्राजेन विक्षत शक्त्या ।

निन्दति निजहृत्पिण्डं शतम्बण्डमजायमानमसौ ॥ ३२ ॥

कार्पटिकः—(सोद्वेगमिव) अद्यापि तथैव दुर्देवदण्डं काकुत्स्थकुलम्योपरि
भ्राम्यति । ततस्तत्र ।

पुरुषः—अथ देव्यौ कौशल्यमुमित्रे शोऽन्याकुलतायत्तच्चित्ते साक्षेतात् समागत
वत्यौ धैर्यावष्टम्भित्चित्ताकारसवरणेन भगतेन प्रतिबोध्य पुनस्तत्रैव प्रेषिते ।

कार्पटिकः—केऽन्यराजालमजाऽपि तत्र समागताः ।

पुरुषः—नहि नहि ।

कार्पटिकः—कुतः ।

पुरुषः—न खलु रामभद्रप्रयासवासरादारभ्य भरतो निजमातुर्मुखं मवलोक्यते ।

कार्पटिकः—(सचमत्कारम्) अहो ! लोकापगतभीस्ता काऽपि दिलीपान्नयम्य ।

पुरुषः—(पुरो विलोभ्य) तदिदं नन्दिग्रामोद्यानम्, यत्रासौ रत्नसिंहासनाधिरोपित
रामभद्रपादुकाग्रत कुशविष्टरोपनिष्ठो जटावलरुलधारी सुमन्त्रद्वितीय उमारो भेन्नावरुण-
प्रहितेन जानूऋष्यशम्भान्ना मुनिशिष्येण सम सम्भाषमाणोऽस्ति । तदिह प्रविशान् । (इति
तथा कुलम् ।)

(तत्र प्रविशति यथानिर्दिष्टो भरतः सुमन्त्रो जानूऋष्यश्च ।)

भरतः—(सप्रथमं [' मुनि] शिष्यं प्रति) ब्रह्मर्षे ! किमादिष्टमाराध्यपादैः ।

जानूऋष्यः—कुमार ! किमपि घ्यात्वा' भगवानित्यादिदेश—यद्वदयं भगद्विर्ल-
'ङ्गामिमुत्प्रयाणोर्मुखैरप्यम्भदागमनं यावन् प्रतीक्षणीयम् ।

१ 'तामिषानधर्मि' ६० । २ 'समागता' भा० । ३ 'त्वा नम्रमवनेप्यादिष्टम्-यद्' भा० ।

४ 'दागमनप्रया' ६० ।

भरतः—शिरम्यारोपितेय कुञ्जुरोराज । परं भवताऽपि तथा यतितव्यम् यथा ते तत्रभ्रमन्तस्त्वरितमागत्य मामनुगृह्णन्ति ।

मुनिशिष्यः—ओम् (इत्युक्त्वा निष्क्रान्तः ।)

कार्पटिकः—(पुरुष प्रति) भद्र ! निष्क्रान्तस्तावदयम् । तत्र कालक्षेपाश्रममिहायातमावेदय मा कुमाराय । (इत्युपसर्पतः ।)

पुरुषः—(भरतः प्रणम्य) सोऽयमगस्तिमहर्षिप्रेषितो मुनिपुत्रकः किञ्चिदाख्यातुकाम इतो रर्षते ।

भरतः—(अनारुर्णितकेन सवित्कंचिन्तम्)

व्यावृत्त्य रामभृत्य स कपिलं गतो भवेद् भूय ।

तेरौपधैरशक्यं कल्य म्याल्लक्ष्मणं किन्तु ॥ ३३ ॥

पुरुषः—कथं नामधारितम् ? (पुनस्तदेव कथयति)

भरतः—(श्रुत्वाऽऽरोलय च) कथमसौ करमको मुनिपुत्रकमेतमुपेनमावेदयति ? (इति सन्तुष्टमानमुपवेशयति ।)

भरतः—तपोनिधे ! किमसुस्थितमना इव* विलोक्यसे ? ।

कार्पटिकः—(सोद्वेगमित्र) कुमार ! कुत्र सौम्यमौदशे देव*दुर्विपाके ! तथापि गुगर्देश*यत्तनयाऽऽवेदयितुमागतोऽस्मि । श्रूयताम् —

सीतारूते राघवलक्ष्मणाभ्यां कृत्वा रणं कोणपचक्रार्त्ता ।

विमानमारुह्य च पुष्पनाभ्यं पुरीमयोध्यामयमभ्युपैति ॥ ३४ ॥

तदिह भगद्विरवहितेर्भनितव्यम् ।

(सर्वे श्रुत्वा व्याकुलतां नाटयन्ति ।)

भरतः—(सुमन्त्र प्रति) कथमप्रतिनिधायैव तौ राजपुत्रावागमिष्यति राक्षसाधिपति ? ।

कार्पटिकः—(मवाप्पम्) प्रतिनिहितं दुष्टदेवेन (इत्यधोमुखस्तित्थति ।)

सुमन्त्रः—(साश्रमम्) हन्त ! व्यक्तमावेद्यताम् ।

१ *तर्कं चिन्तितम् दे० । २ इवावलोक्यते ? भा० । ३ दुर्दैवविपाकं भा० । ४ *शाद तदावे' भा० ।

कार्पटिकः—तथेवाऽऽप्ते ।

भरतः—(बलाद् बाष्प निगृह्य सुमन्त्र प्रति) आर्य ! न ह्यनिष्टमेवमिधा स्पष्टमा वेदयन्ति, शेषं स्वयमभ्यूहनीयम् ।

सुमन्त्रः—(सनिर्वेदमाकाशे) हा कुमारो रामलक्ष्मणौ ! हा वस्ते वैदेहि ! कीदृगपस्या वर्त्तते सम्प्रति युष्माकम् ? । विश्राण्यन्तु पुनरात्मदर्शनं कण्ठागतजीविनस्य जीरलोरुस्य ।

भरतः—(सावष्टम्भम्) आर्य ! न खलु मिल्पत्सु विधिरनुक्रोशति, तदलमिदानीं निपादेन । (पुनः प्रभक्तं प्रति) रे त्वमपि मा रोदी, न हि बाष्पनिपातेन क्षयः साध्यन्ते । तदानीयता धरासनम् । गत्वा च नित्रेयतामाहूतायातपार्थिवपरिवृताय शत्रुन्नाय, यदिहा याति चित्तनाशी निशाचरपतिः तद् भगद्विस्त्रायुधैः सन्नद्धमैन्धेः स्थातयम् ।

पुरुषः—यदादिशति देव । (इत्यभिवाय निष्क्रान्तः ।)

सुमन्त्रः—हा कुमारौ रामलक्ष्मणौ ! (इत्यादि पुनः शोचति ।)

कार्पटिकः—(सुमन्त्र प्रति) आर्य ! दृष्टं शोकाधिगेन । यतः —

यस्तादृक् दृष्टवान् निनाग्रनृते शोच्यं म किं लक्ष्मण
स्तद्वत्तेरचित्प्रिधाय च निजा रामोऽत्यजद्वाच्यताम् ।

वैदेही तदनु प्रविश्य दहने मुग्धा मतीनामभूत्,

भरतः—(स्व प्रति)

गर्हामर्हति नापरं सति महापापैरुपात्रे मयि ॥ ३५ ॥

(पुनः सुमन्त्र प्रति सावष्टम्भम्) आर्य ! किमनं परं निरुद्धो विधिरस्माकं करिष्यति ? ।

यतः —

दैवेन दर्शिता याऽस्य रामलक्ष्मणयोर्गतिः ।

सहान्तं पुरपौराणां संगाम्माकं मयिष्यति ॥ ३६ ॥

(प्रविश्य)

पुरुषः—तदेतद् धनुः । (इति समर्प्य) कुमार ! मञ्जीरुनसत्त्वमैनिकं कुमार

शत्रुघ्नं श्रुताऽपत्यवार्त्ते देव्यो कौशल्यासुमित्रे कृतकृशानुप्रवेशनिश्चये प्रतिबोधयितुं सरयू-
गरितं प्रतिष्ठमानोऽस्मि ।

भरतः—(सर्वैरक्ष्यं श्रुत्वा सुमन्त्रं प्रति) आर्य ! सकलमपि तावद् दिलीपकुल-
मेकेनैव पथा गमयितुमारब्धमधुना दुर्देवेन । (पुनः सागृष्टम्भम्) भगवन् । को विरोधः ?
(इति चापमारोपयति ।)

कार्पटिकः—(सहर्षमात्मगतम्) साधितं न्यात्मसमीहितम् । रामसमागमनसमयश्च
प्रत्यासन्नं तद् गच्छामोति । (प्रसाशम्) कुमार ! नातः परमहमालोकितुमुत्सहे ।
(इत्युन्मत्ता निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशन्ति निमान्स्थिता राममष्टादयः ।)

रामः—(दूसावनलोक्य सदृष्टम्) कस्य लक्षणं ? सेयं भगवती ग्रहराजान्वय-
राजधानी सरयूवल्लिखन्निरीक्ष्यपरिमरा पुरं प्रेक्ष्यते । तत् प्रणम्यतामिषम् ।

(सर्वे प्रणमन्ति ।)

लक्ष्मणः—आर्य ! चिरसालविलोकिताऽप्यमो नगरी ततमन्तरेण न तथा प्रमोद-
धुपादयति ।

रामः—(स्मृत्वा सगद्गदम्) कस्य नमस्त्वम्भे निरुत्सवात्मन्यवने सुनाममिताय महा-
राजाय । तथाहि—

भग्नं धनुस्त्रिभुवनस्य यथाऽहंबणा

काङ्क्ष्यं तत् प्रमदगद्गदया गिरा यः ।

अन्नं पुरं स्वयमुपेत्य मदीयमातु

हेत्या पुरं सरभमं कथयाद्यस्मिन् ॥ ३७ ॥

सुग्रीवः—(समन्तादनलोक्य आश्चर्यम्) उद्यमयोऽद्यां परितः सान्त्वानि भेदयानी-
रिगेर्यन्ते ? । तथाहि—

बहूनां निरहैर्मजैश्च करिणां यूथैः स्थाना तथा,

पत्नीनांमपि बहुविभिन्नमिदं गोर्धनं लक्ष्यते ।

कल्पान्तोद्धतमेघगर्जितमहाऽपस्मारनिम्मारिण ,

निश्चेते रचयन्ति निम्म^१यरव भेरीखा भेगा ॥ ३८ ॥

तत् क्रमेतत्^२ इति ।

(मर्मे साश्चर्यमालोचयन्ति ।)

विभीषणः—(स्मृत्या सचमत्कार राम प्रति) यथा स सार्पटिकनामा लक्षणप्रणि-
धिरयोध्यामिसुरग गच्छतलोन्नि, तथा तत्राधेन नियतमिमा पुरीमुपरुद्धामह सम्भाषयामि ।

रामः—('सुनिश्चय') । तदेतदुपपद्यत पर, पर व मग्ननुमे पुगीपालननिष्पे कुनो
लक्षणविग्रमम्यापकाश^३ ।

सौमित्रिः—अरयो (पुन सरयूतटमग्नोरय माशङ्कम्) रथमेने मातरो गहि
प्रवेगामिमुने टतो त्रिलोययेते^४ । तच्च कुशल न मयोर्भस्तधनु तयोरिति ।

(सर्वेऽपि निगोपय्याकुल्या नाटयन्ति ।)

सीता—(दृष्ट्वा सभयम्) भयपदीजो रघुकुन्देयदाओ^५ तुम्हाण पसाएण
दहरहमुआण दुरिदमदरीयदु ।

(राम सीडति ।)

सर्वे—सम्यगिदमगमिष्याम । (इति निमानाग्रत परिक्रामन्ति ।)

विभीषणः—(राम प्रति) देव^६ ! सोऽयमस्माक चिरपरिचित सपरिवा^७रो मधुरा
धिपति, तदेनमुपलक्षयाणि । (इति गदामादायोत्थित सर्वत पश्यति ।)

भरतः—(ऊर्ध्वमवलोक्य ससम्भ्रमम्) आर्य सुमन्त्र ! तदिदं निमानम् । अयं च
राक्षसाधिपतिरिहाऽऽगच्छति । तदिदानीमनलोन्मयतामम्मदीयमाचरितम् । (इति धनुषि शर
धत्ते ।)

विभीषणः—(दृष्ट्वा) कोऽसौ जटायुक्लधारी तपोधनो धनु पाणि सक्त्रो ध दन
मुहुर्मुहुरस्मानलोन्मयति^८ । मयतु । इत एनमगगच्छामि । (इति निमानेनोपमर्षति ।)

सुमन्त्रः—कुमार ! नियत भगवता मैत्रावरुणेन राक्षसपतेरसगमनमगच्छता
लङ्कागमनार्थं मन्धरीकृतो मयान् ।

१ भगवत्या रघुकुलदस्ता । युष्माक प्रसादेन दशरथसुतानां दुरितमन्तरायताम् ।

१ 'यमर भ' भा० । २ 'श्वमवलोक' भा० । ३ (निश्चयति) दे० । ४ 'व रोऽपि मधुराधि-
पति, तावत् तमुप दे० । ५ एव ग' भा० ।

भरतः—किमपि ज्ञातमात्मदृशाम् ? ।

विभीषणः—(समीपमुपत्य भरत प्रति) भोस्तपोधन ! किमर्थोऽयं व्रतचर्याविरुद्धो यनु परिग्रहः ? ।

भरतः—(सावेशम्) राक्षस ! क्षणमत्रेव तिष्ठ । सुपुत्र यथा तव स्वयाम्येव नि श्रेय धनुर्धारणकारणमिति ।

विभीषणः—(दृष्ट्वा 'साश्चर्यम्') कथमयमकारणे मां प्रचिदीर्यति ? । (इति गद्गा दर्शयन्)

तपस्विनि स्व पूर्वमस्त्रं मुञ्चामि तु तस्यि ? ।

युद्धे यद् दुःसहत्वम्य साक्षिणो रामलक्ष्मणौ ॥ ३९ ॥

भरतः—(पुन सावेशम्) आ ! किं ब्रूये ? “युद्धे यद् दुःसहत्वम्य साक्षिणौ रामलक्ष्मणौ” तदिदानीमनुभवात्त्वम्य कर्मण फलम् । (इति रागं मोक्षुमिच्छति ।)

(प्रविश्य)

वशिष्ठः—(भरत प्रति) यत्स ! कृतं कृतममुना निर्गन्धेन । मुख्यता चापम् । आदीयतामर्घपात्रम् । दिष्ट्या स एष विमानाभिरुद्धो रामभद्र कुशली सीतालक्ष्मणाभ्या सह सम्प्राप्तः । अयं च राक्षसाधिपतिर्विभीषणः । कपीश्वर सुग्रीवश्चायम् । (इति दर्शयति ।)

भरतः—(वशिष्ठं प्रणम्य सानन्दम्) भगवन् ! भगवाननेन्दुविनिर्गतेन शुशुल कुशलप्रवृत्तिर्यायुपप्रग्राहेन पुनरुज्जीविता स्म । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) स्मृतेऽत्र मो !, समानीयतामर्घपात्रम् ।

(प्रविश्य)

पुरुषः—देव ! तदेतत् । (इत्यर्घपात्रं उपनीय धनुरादाय निष्क्रान्तः ।)

सुमन्त्रः—(सहर्षम्) करमक ! सत्वरमिहाऽऽनय देव्यौ शत्रुपत्रं च ।

करमकः—यदादिदंति आर्य ! (इत्युक्त्वा द्रुतं निष्क्रान्तः)

विभीषणः—(सर्वस्वस्य वीक्ष्य रामं प्रति) देव ! परिमात्र्यतामित । कोऽप्यमौ तापसश्चापशोभौ परित्यज्य संप्रमोदमर्घपात्रं पुरस्कुर्येतस्यास्मभिमुखमभ्येति ।

लक्ष्मणः—(उत्थायावलोक्य च सहर्षं रामं प्रति) देव ! देव ! दिष्ट्या वर्धसे ।

सोऽयमार्यो भरत सार्धपाणिर्भगवन्त वशिष्ठमग्रेष्टन्य भवन्तमभ्युचिष्ठति ।

रामः—(श्रुत्वा सानन्दमिम्यम्) वत्स लक्ष्मण !

इत वृत्तचित्ते देव्यानि सगर्भिता चमू ।

इतश्च भरत प्रीत्या समभ्येतीति को विधिः ? ॥ ४० ॥

भरतु, सर्गमिदानी व्यक्तीभविष्यति । (इति सर्वे निमानावतरण नाटयन्ति ।)

भरतः—(सरभस राममुपन्य) देव ! सोऽयमगृहीतदु खसविभागो भरत प्रणमति ।

रामः—(सरभस भरतमुत्थाप्याऽऽलिङ्ग्य च वशिष्ठ प्रति) भगवन् ! अयमचरमो दाशरथि प्रणमति ।

वशिष्ठः— वत्स ! कल्याणभाजन भव । (सीता दूरस्था प्रणमन्ता प्रति) वत्से ! चिरकालमविधम^१ वीरप्रसविनी च मूया । (लक्ष्मणविभीषणसुग्रीमश्च प्रणमत प्रति) वत्सा ! निजयधमिति ।

(सर्वे यथोचिन समुदाचरन्तो हृषाश्रुपामभिनयन्ति ।)

रामः—(सुमन्त्र प्रति) आर्य ! कथय, कथमेव सेन्यविन्यासः ? कथ देव्योरय परुषक्रमः^२ ।

सुमन्त्रः—देव ! 'सम्पातिप्रतिपादितसीतापहारप्रवृत्तिना कुमारभरतेन निवेदित भवद्व्याहितमार्ण्यं देव्योरयमनुचितारम्भः ।

विभीषणः—(निमृश्य) निश्चित तम्येव कर्पटिकस्य दुनाटकमेतत् ।

(प्रविश्य)

करभकः—(राम प्रणम्य) स्मामिन् ! इमे देव्यौ कौशल्यासुमित्रे कुमारशत्रुघ्नेन विनिर्दिश्यमानमार्गे सानन्दौख्यमित समायच्छत ।

रामः—(ससम्भ्रमम्) कथं देव्यौ स्वयमिहाऽऽगच्छतः^३ । तदुपसर्पामि । (इति तथा करोति ।)

(ततः प्रविशन्ति प्रमोदातिशयमभिनयन्त्यौ कौशल्यासुमित्रे शत्रुघ्नश्च ।)

१ 'उ' पुरस्कृत्य भा० । २ दूरस्थिता प्र० भा० । ३ 'वा पुत्रप्र' भा० । ४ सम्प्रति प्रातः दे० ।

कौशल्या—(रामलक्ष्मणौ निरीक्ष्य सुमित्रा प्रति) संहि सुमित्रे ! चिरयाल्लो
पि एयाण पुत्तयाणं मुहयदमाणदबाप्पप्पराहपिहिदलोयणाण खु फुड पिक्खामि ।

सुमित्रा—‘देवि ! अहं पि ति ।

(उभे परिक्रम्यत ।)

रामः—(सरभसमुपत्य) अम्भ ! प्रणमामि । (इति कौशल्या प्रणम्य सुमित्रा
प्रणमति ।)

(लक्ष्मणोऽपि तथाकरोति ।)

देव्यौ—(पुत्राबालिङ्ग्य शिरम्याघ्राय च) पुँत्तय ! तुम्हाण सत्त्वाण किं सुहं
सजोयरमणिज्ज चिरयाल जीविदं भोदु ।

(साताऽपि समेत्य नाम्ग्रहणार्थं बाष्पमुत्सृज्यतीत्यौ प्रणमति ।)

देव्यौ—(सीतामालिङ्ग्य) वेत्से ! वीरजगणी होषि ।

सुग्रीवविभीषणौ—(दृष्ट्वा) नियतमेते रामलक्ष्मणजनन्यौ । (उपेत्य प्रणम्यत ।)

(देव्यौ सविस्मयमालोकेते ।)

रामः—(सुग्रीव दर्शयन्)

[, ,]

(विभीषण दर्शयन्)]

नक्तञ्चराधिपतिरेव वभूव भूयो,

मन्दोदरीदयितस्त्रिक्रमवदसेतु ॥ ४१ ॥

देव्यौ—(सहर्षम्) पैरमेसरम्भ सहम्सरम्भिणो पसाएण अहेहिं दुवेहिं अहिणव
पुत्तजुअल समासादिदं । ता एदं पि सुहसपत्तिजुत्त चिरयाल नददु ।

१ सखि सुमित्र ! चिरकालादपि एतयोः पुत्रयोः मुखचन्द्रमानदबाष्पप्रवाहपिहित
लोचनयोः खलु स्फुटं पश्यामि ।

२ देवि ! अहमपि इति ।

३ पुत्रक ! पुष्पाङ्गं सर्वेषामपि सुखसंयोगरमणीयं चिरकालं जीवितं भवतु ।

४ वसे ! वीरजननी भव ।

५ परमेश्वरस्य सहस्ररत्ने प्रसादेन आगम्या दाम्या अभिनवपुत्रयुगुलसमासादितम् ।
तदेतदपि सुखसम्पत्त्युक्तं चिरकालं नदतु ।

(भरतशत्रुघ्नावपि तयो. प्रणामं कुरुत ।)

वशिष्ठः—(रामं प्रति) वत्स ! राज्याभिषेकाय मङ्गलमुहूर्त्तं वर्त्तते । तदेतदलङ्क्रियता भद्रासनम् ।

रामः—आदेश प्रमाणमिति ।

वशिष्ठः—(नेपथ्यामिमुखमवलोक्य) कम्कोऽत्र भो ! ? । समानीयतामभिषेक-
सम्भारः ।

(प्रविश्य मङ्गलरुलशहस्तः)

जानूकर्ण्यः—भगवन् ! अयमुपादीयताम् ।

(वशिष्ठ. कलशमादाय रामस्याभिषेकं करोति ।)

(आकाशे देवदुन्दुभिर्घनिः पुष्पवृष्टिश्च ।)

सुमन्त्रः—(सानन्दमूर्ध्वमवलोक्य) कथमसौ वैमानिकलोको रामराज्याभिषेकमहो-
त्सवानन्दमावि करोति ? ।

रामः—(भरतं प्रति सोपरोधम्) वत्स ! चिरकालादनुशयकृशानुसन्तप्ता मध्यमा-
भ्यामाल्मीयमुखेन्दुदर्शनेन निर्वापयितुमर्हसि । (इति वशिष्ठमुखमुदीक्षते ।)

(भरत सलज्जमधोमुखस्तिष्ठति ।)

वशिष्ठः—वत्स ! नातिक्रमणीयोऽयं राजादेशः ।

(राम भरतं करे गृहीत्वोत्थातुमिच्छति ।)

[^१ . . . . .]

वशिष्ठः—(राम प्रति) वत्स ! कथय किं ते भूय प्रियमनुकरोमि ? ।

रामः—(सप्रश्रयमङ्गलिं बद्ध्वा) भगवन् भाम्करान्यसौवन्तिक !

तीर्णं क्लेशार्णव सोऽयं नावेन भवदाशिषा ।

स्वजनैः सङ्गतिश्चामूढस्तु मे किमत परम् ? ॥ ४२ ॥

[वशिष्ठः] तथाऽपीदमस्तु—

राजानो जनयन्तु कीर्तिकुमुदैरामोदिनीं मेदिनीं,

भूदेवाश्च तदापदामपनुदे बहौ वपद् कुर्वताम् ।

वक्राभोरुहरङ्गभूमिविहङ्गादेवतामत्सरं,
 श्रीरुसृज्य करोतु तेषु च रतिं मत्तेभविआजिनी ॥ ४३ ॥
 (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ अष्टमोऽङ्कः समाप्तः ॥ छ ॥

॥ समाप्तमिदं उल्लासपवनं नाम नाटकम् ॥ कृतिः श्रीसोमेश्वरदेवस्य ॥

ॐ 'अभोजसम्भवसुता वक्राभोजेऽस्ति वस्तुपालस्य ।
 यद्वीणारणितानि श्रूयन्ते सूक्तिरभेन ॥ १ ॥

[प्रशस्तिः]

आसीद् भूमी ..र्जरो गूर्जराणां, पूजापात्रं श्रीरुमारः पुरोधः ।
 यः प्राप्नारः पुण्यसङ्क्षणार्थं, विप्राक्षर कल्पितो वेधसाञ्च ॥ १ ॥
 यः कर्माणि च पद् गुणाश्च तनुते तद्गुणैर्भूयस्वयं,
 कीर्तयिष्य वराम्यनिर्मलरुचिर्नो जातुचिन्मुच्यति ।
 शस्त्राविष्कृतिरधरे च युधि च श्लाघ्योज्ज्वलिते यतः,
 सूत्रं यम्य हृदि स्फुरत्यविरतं ब्राह्मं च राज्यम्य च ॥ २ ॥
 अरुन्धतीव वान्ताऽम्य पत्युगजामरुन्धती ।
 अभूत्तमि(' भी) यया रक्ष्मी साक्षादक्ष्मीरिव क्षितौ ॥ ३ ॥
 तद्गजः स्यात्तत्तल्लक्ष्मप्रसुक्तया प्रार्थनया प्रणुजः ।
 चकार सोमेश्वरदेवनामा, स(' रा)मायणं नाटकम्यमेतत् ॥ ४ ॥
 प्राप्यो यय वेदविचारपारययेन नाघेन तथामियुक्ता ।
 दुर्गेऽत्र मार्गे तदपि प्रवृत्ता, नोपेक्षणीया कविमिच्छन्त ॥ ५ ॥

पद्यानां सूची

	पृष्ठे		पृष्ठे
अकुङ्कुमविलेपनाऽप्यनुसरोति	८३	आदिष्ट रघुपुङ्गवेन तदिदं	१०६
अगाधे त्रिव्रियोगाग्रौ	१४३	आद्येऽपि वा कुत्र गुरुमुखात्	३७
अजामजेन यद् राज्ञा	११	आधाय स्वन्ध्वजध्वे	५९
अद्याप्यस्मि कृत भयेन	१२६	आ पाँलस्स्य । त्रिमेरमु पुल्लिन	१०७
अनङ्गसञ्जीवनम्	८५	आरुढा करिणा स्वन्ध्वे	६४
अनार्यमेतत् त्रयि नाऽऽर्य ! कर्म	७३	आराप्यते गिरिशिरस्यपरो	१२०
अनीदशीमा नदशा विमृश्य	३८	आर्येण मोचादलङ्घ्ये मलेन	१४४
अनेन नीयमानाऽसौ	८७	आसीद् भूमी [ ] जरा मूर्जराणा	१२२
अपि प्राणपरित्यागान्नाऽऽवा	१२७	इत कृताचिंते देव्यामित सन्निता	१२२
अप्यस्य बहु मानसेन	११	इयनैव विद्धि शुद्ध	७६
अप्यस्य दधदानन्द	१३६	इय मूर्त्ये तरेण आरिय	१३२
अप्येकपितृजातानाम्	२३	इय सा हसाञ्जीकृतितन्मला	३४
अप्रदक्षिणचरान् कुरङ्गान्	१३	उच्चै पश्यति चेत्	७२
अमुना सह बन्धुनाऽधुना	१२८	उज्जीविनगतमानरक्तान्नाऽप्य	१३८
अम्भोजसम्भवसुता	१५२	उत्पत्तिर्विमले विरञ्चिनि	१२१
अम्भोधिर्भगवानय जयति य	१३९	उ पति शिशिरेतरघुतिकुले	३७
अय राम इयाम कमलदलदीर्घाक्षि	११४	उत्पद्य तशे तुहिनेनशोरधीत्य	५३
अरुणसुत ! मदलपातजाते	८९	उद्गर्भतुर्गरगापितरोमराजय	१०१
अरुणतीव कांताऽस्य	१५५	उद्भूत भरतस्य कन्धुगिरिहाद्	७३
अर्धाम्भोधिर्भगवतगरी—	३८	उद्यतस्य जन	९६
अप्रदत्तामपि दुर्वचन	६६	उ मूलितद्रुमयना	१४
अविभाजितो जन-या	९	उपचयाऽपचयो भवत	६४
अशोकश्रेणीय	३०	उपनयति कुसुमगन्ध	२३
असदपि सर्वे सदित् त्रयि	१२६	उमौ युगामुभागाय	१२७
असौ वसन्तकालाग्रा	१००	एक कौशल्यया	५
अस्मत्समागमन—	५२	एकद्वित्रयमवति जगती	४९
अस्मिन्निन्दुमुखि ! स्थले जलविदा	१३९	एगो मधुरगम्भीरो	७४

	पृष्ठ		पृष्ठ
जामिं सूर्पणखा यदय	७९	दशमदनमिनाशाद् दिक्पतीनां	१३४
जाम्बवानिति नवाम्बुदप्रभ	११२	दशशिरस्तनयस्त्रिशिरा	१२०
जीमूतनाहननं च शैलनव	१२२	दिष्ट्या दष्ट स	३०
जान् ददे न वेदेही	११४	दिष्ट्या मुञ्चत पुष्पवृष्टिममरा	१३१
तत् पौरुष मिञ्चन यद् रिचिन्त्य	१२	दु खामिदूनाऽपि तनुर्मनोज्ञा	११७
त पौरुष व्याहरन्	१२९	दुःखस्त्रिगुणत्वा तरङ्गतरङ्गा	३५
तदङ्गज स्त्राङ्गजलङ्गार्मप्रयुक्तया	१५५	दूरान्निरस्य भरतन	६६
तदेतद् दु खमेव म	५७	दृष्ट म यदि वा	९३
तद् दूरेऽस्तु यदस्य	१३	दृष्टि स्पष्ट तटगतमपि	९३
तद् बाहुवीर्यमरधीर्य	७८	दृष्ट्या चिराद् दयिनमस्तसमस्तत्वदा	१३०
तच्चाति च द्रवदनेति	८०	देव प्रयनानि शयन शङ्क	८५
तपस्विनि त्रय पूर्वमल्ल मुञ्चामि	१५१	देव शिवा जयति उभसि	१४४
त मह घर पि रण्ण	५७	देव द्राद् दान् व	७९
तस्यै सुखमेव मया	४३	देवोऽपि दिशि	१४
तस्मिन्नम भृगुपतिरय	१५	देश कशाङ्गि हरिणाति !	४५
तस्यामज खगभटस्य जटागुपोऽय	१४१	दश दशे ककुभि ककुभि	१२१
तातस्तात सा सतित्रि सतित्रि	७३	दशाऽय दिशति	७०
तानेव स्तुमहे महशमहिता	६२	देवात् तत्र जगत्त्रयेरमुभट	१३९
तापयत्यसुखवह्निना	६५	देवा गीना रात्रस्यापरा	७९
तामेता त्रिदि युद्धायनिम्	१३८	देवेन दर्शिता याऽय	१४८
तावद्वावप्यलक्ष्मीं वत्पति	१४३	द्रष्टव्य मुलमेतयोर्दायनपा	५६
ताण कृशार्णव साऽय नात्र	१५४	द्विगुणमरणिमान	७३
तैलक्ष्मि सुचरितन	९२	धत्तऽनुनाऽपि भरत पट	१३५
ताये शीत स्फानविम्बयुगा दौ	३१	धर्मोऽमौ रक्षसा यत्	११८
त्रिशिर — त्वरदूपादयस्ते	७८	धत्रा प्रभूतः वा यद्यपि	१३६
त्वदधरमधुर	३५	धारातार्थे मरण	८८
त्वदधि न मग्निं मां	१०६	धाताया दशस्त्रधरा पुंरि सुरे	१०५
त्वदर्शनातृप्तिविनाचनस्य	५	धृ या मूर्धनि यत्	४६
त्वन्निर्माणपरिश्रम	९८	नक्तञ्चराधिपतिरय वभूव भूया	१५३
त्व मे तान इवास्ति तत्	१२५	न श्रोऽपि वदस्वमावमुर	१०५
दधिमुख ! मुख मनायास्तव	१०८	नदी मुद स्नात् सारयूथिय म	६७

	पृष्ठे		पृष्ठे
न दूत इति वध्यसे ब्रज	१०८	पुष्पातु प्रमद प्रमु	१३८
न मयाऽस्ति समः पापी	९९	पुस पुराणस्य धनु पुराण	१७
नरदेवोऽपि भूदने	११	प्रकटयति हृदयदाह	६२
नरपातेरितरोऽपि स्मर्यते	६	प्रचन्तिचनोनपने ।	७९
नवपरिणीता दुहिता	४	प्रतिकूले प्रिवी	४
न स्त्रीन्—मातृभय	६९	प्रतिनिष्पन्न प्रतिनग	९९
नाश्नाति क्षिप्रं, न केन	७२	प्रत्यग्र तृणसस्तरत्रयमिदं	६८
नाऽह लक्ष्मणमन्तरेण न	१२७	प्रत्यासीदनि सङ्गे प्रतिदिश	१११
निनिडनिपीडननिगडितमुख—	१४२	प्रथम सीताहरण	१००
निमीलिताक्षी गलदश्रुमिश्रा	११६	प्रष्टव्योऽसि निशाचरेभर ।	१०७
निर्जल जाह्नवीक्षाननमञ्जु	७०	प्रागद्वितो दूतवपाकुर्वत जपामा	१९
निर्जितोऽसि निजैरेव	८९	प्राणापहारात्तमुशन्ति वैर	१३०
निर्भूतिताखिलवृषात्रयनामजाम—	११५	प्राप प्राणितसशय रणमुखे	१२६
निर्भिन्नेदन्तदसमुदयात्	३०	प्रायो वय वेदार्थिचारपारक्ष्येन	१५५
निर्धार्यमाणोऽपि स	१७	प्रासादेऽन वसुधराधरपतः	२०
निवेदिते पार्थिवपुङ्गवान्ते	७२	प्रेतराजस्य सहारव्यापार—	११८
निशाचराधीश्वर ! मुञ्च सीता	८७	बालब्रह्ममरीचिजालरूपिल	१११
निष्कारणमधिरोहणम्	२४	बालार्कविम्बारुणमक्रान्ति—	११९
निष्कारण विगणिता विप्रिय	१३६	बाले ! श्लोक्य दिगन्तरमन्तरायो	३४
निर्दिशदण्डदलितै	१०७	बालोऽपि प्रबल निनाम	९
नून प्रभूतास्वपि नाहिर्नावु	१४१	बूनारैर्बधिरा भरा निदधत	११६
नेत्रे निमील्य	७३	ब्रह्मचारिभिक्षयाजितरीते ।	१६
पम्पामपास्तदुरिता	१००	ब्रह्माऽह मन्मथस्य	७७
पराजितपुरन्दर	८७	भग्न जीर्ण त्रितयन—	२१
परिहर हरिणाह्	८४	भग्न धनुस्त्रिनयनस्य	१४९
पश्चात्पतु शिशिप्राहतिभि	१२९	भङ्गना भर्गशरासन	२०
पाणिप्रहाद् प्रभृति	४६	भगदानाख्याने द्वयमयति	६०
पाता पुलिन्दापसता गिरेष्व	१११	भगद्वीता सीता दूतमग्निशदप्राप	१३३
पारियात्रगिरिपालनपात्रे	१११	भास्वहोत्रचरित्रचिह्नचिर	५८
पिता गन्ताऽरण्ये	५१	भूत्वापराध प्रमुखादृष्ट	९१
पिता दृष्ट स्थित	६५	भ्रातर्जानमयस्य	९१

	पृष्ठे		पृष्ठे
आतश्चक्रे अग्र ! भरता	३३	मौलौ उभार भरत	७४
मन्ये तस्या कोऽप्यनिर्द्वयैरूप—	१४	म्लान प्रिये ! माल्यमपि तदाय	१३६
मये महान् दण्ड तदेतन्नितम्बविम्ब	१३२	य कर्माणि च षड् गुणाश्च तनुते	१५५
मन्ये रामाय निर्माय	१३४	यत् पूर्जैर्नृपतिभिर्मम	१५
मम प्रमदहेतुस्व	९७	यत्र क्षमा दधति ह त !	१३
मम प्राक्कमभीतभर्तृजाणा	८५	यद्यप्यद्य युपरत—	६१
मयाऽथ मोचादलङ्कामलाङ्गा	९९	यद् यद्य जगतामुजा	१०
मयि बीखरे सनि तमय	८५	यष्टङ्कारखिनयनधनुर्दण्डत	४
मयूरीणा रीणा	३१	यस्तादृक् कृतग्रान् निजाम्रजङ्घने	१४८
मलिनवसना निस्ताम्बूला	४५	यस्मिन् कार्यशशाद्	९७
मल्लापु नोल्लसति	३२	यस्याऽऽस्त मुखपङ्कजे सुखमृचा	३
महतामप्यतिव्रम्य	८	यस्या सच्चरित्र त्रयेऽपि जगता	१३२
महामिहोद्री द्रुहिणस्य पौत्रो	८०	याचे निश्चित् तात !	५६
महोत्सव पङ्कजिनीजनाना	१९	यातैव पातकशपा	६७
महोदर पुर पश्य	११८	या दग्धे हृदि बल्लभेलजनि	५८
मद्य द्रुष्टु न	१६	यात्र न राघवमसौ प्रसन्न	११४
मानन्देषु फलोदयादिह	३०	यात्र गूर्द्धनि गूर्द्धजा पित्ररुचि	३८
मात क्षिणे । तपन तात !	४९	युद्धावेशनिशिष्यमाण—	१०८
मातर्मन्ये नगरी !	६०	युष्माभिर्यदुपकृत न तस्य	१३५
मातर्महापातकपातदक्षे !	६७	येनैत्रेन शिलीमुखेन	१०१
मातर्मदिनि ! देव दीप्रितपित !	१३१	ये वानरा सयति तारकाना	१३४
मातुर्म मथति प्रसादनशया	६४	रक्षोराजस्यायमु पातकेतु	१४०
मातुश्च मन्यरायाश्च	६६	यश्च स्थितोऽय मृगराजनेतने	११९
मातृणा तातपादाना	५५	रम्भाया सुभग उमङ्गलतया	८०
मा भेदीर्मुजयलभीपितारिभार !	१३	रम्या दिशा चतसृणामपि	७७
मायावृतामपि मृगाक्षि !	१३८	राजानो जमयतु कीर्तिवुमुदै	१५४
मुक्ता वृत्रिमपत्रेरिल्लक्षणासे	२५	राजा राजल्लनेनाय	३७
मुग्धाया अपि काताया	३३	राजाऽसि प्रथमा तपे	१०
मूर्तिर्भूमिमुख स्वभावायुभगा	७९	रात्र्यश्रिय च जननी	९३
मूर्दान मधुजि-मुख	१	रामगहिनि ! सपदि	९२
मूर्दान शिरपूजनाय	६४	राम प्रव्रजितं धने	६६
मूर्च्छा बहज्जने	७४	रामेण स्याथुचाय सपदि	४

रे रक्षः ! प्रतिपक्षनां	४९	विद्वत्तामुचितज्ञतामुपशमं	४९
रे रे क्षत्रियडिम्भ !	१६	त्रिविरयमविवेकस्तत्	६३
लङ्कापुरीपरिभवे सति	१२०	विनतो नाम रामस्य	११२
लङ्का विमुच्य सचिवैः	१०२	त्रिना दिनाधिनाथेन	५५
लङ्केन्द्रः म नरोन—	८	विष्णुरउ ताव गन्धो सञ्ज्ञाणं	११३
लङ्केन्द्रणाहिणाऽह निहत—	१०३	विप्रयोगेण शुष्काऽपि	१३६
लङ्केश ! त्रिदिवाङ्मनाः	१०२	विमान व्योमाग्रे व्रजति	१२७
लङ्केश्वरादजनि यः	११९	विश्वविश्रुतलो नलनामा	११०
लब्ध तेनैव नोऽपलब्धफलं	१०	विश्वामित्रः पुत्रमादाय दोष्या	३६
लभन्ते सामान्य	३२	विद्यालङ्कार ! किं लङ्काराज्य—	१२८
लीलायानमिदं मुदे	५३	वीर ! व्यधीयत मया	६२
लोकप्रमाणानपि निजगुणान्	२१	वीरर्क्षाशरणैर्निजप्रहरणैः	८७
लोचनेन तत्र चारुपद्मणा	१३७	वृक्षाः पुष्पफलोन्मूलकाः	७०
वक्र विधाय विधिना	२७	वृद्धस्य वारिधेस्तस्य	१४०
यन्नाशयो वा सरलाशयो वा	१०३	वैदेहेन सप्ताधियाधिन—	१३४
यच्चसः स्थिरता दशोश्चलत्र	८४	वैद्यराजोऽस्मि विद्यायाः	२८
य म ! त्वयाऽस्मि विजयि	१२५	व्यङ्ग्य गमित ध्वङ्गपतिना	१२४
य सम्प येसि भरतस्य	५७	व्यावृत्त्य रामभृत्यः स कपिलङ्का	१४७
य मे भव ! असुरयोः	७	व्याहारेर्वा घटय	१७
यनाय पुत्रद्विषेऽपि	५७	शतकोटीघटितहृदये !	४८
यदे तत्र प्रगाढ तममं !	६७	शय्याया स्वयमेव नोपविशति	२५
यन्तुर्बिद्धि कुलं कल्हविकल	४६	शरीरे वैराग्य श्रयति	२१
यन्तुः मत्स्यं भवतु यचन	५३	शीतल यदनिल जनस्त्वजन्	३२
यगे पुरा कैरवराजपुत्र्याः	४८	शुनः शेषो नाम्ना	३६
यन्तुपाल ! भवतो	७७	शुश्रूषा अशुरे ननान्दथु ननिः	८
याच निशाचरदस्य	१०३	शौर्यक्रीतजगत्प्राधिपतिनाचिद	९
याचान्निः कचन	७१	श्रीशकुन्तलपद्मार्णवे	२
याणि ! वक्ष्यमिदमाशु	५१	श्रीहृष्याय नमस्तनूमे	१
यामन्य तानपादानां	५	श्रीगणेशैवप्रमान—	३२
यारं वारं वधुञ्जितपौ	९४	श्रीरामधन्वादि सारित्रज्ञाय	५९
यागनिधि राक्षसगजधर्मात्	११३	शुभाऽपि शत्रुरिति तं च	११५
यात्रिस्त्रिचित्र वक्ष्यानिशेय	१२३	शुभा लब्धगन्धो रक्षोगजेन	१४६
यष्टानां निवर्तमर्गैश्च यमिनां	१४९	शुभा सीतादरगन्धर्वाणां सितः	१४५

	पृष्ठे		पृष्ठे
शुभा सुमन्त्रचनेन	६२	सुपेण सोऽयं यः शिमापि	१११
ध्याय स राधयुगा	१२१	सृष्टिसूत्रमिदं	१९
सम्भलैरशुचलप्रवाहे	९७	सेयं नमो भगवतेऽद्भुत—	८२
सद्भामाङ्गणनिर्जित—	११	सैव जीवितमिहैतद्	९५
सद्भामानिधिरेव ज्ञानरयति	१०५	सोऽहं किं न भवामि ?	१०६
सद्भामाय गृहातभ्यःशराधि	११४	सोऽथ तदयं नगर	१०
स जयति रघुराजप्रामाणी	२	सौधान्युद्धृतनोरणानि	४४
स रघुराज्यशरारे	३९	सोऽपि न नरकमलै	४१
सस्ताङ्ग मम राज्य	९६	सौन्दर्यं परमं समृद्धिरधिका	६१
स नरराशिरेव यन्	१४१	सौन्दर्यापह्नवप्रभञ्जनमना	१०१
समाहिता वस्य न राज्यलक्ष्मी	३८	सपत्नी वा विपत्नी वा	९
समुद्र वसुधरा	४४	स्तुतेनहोऽयं कृतोऽस्मि	६८
सम्पाति क्षितिपक्षति स	१४१	स्तुतन् विलक्षणं मुखेन राम	१८
सम्बन्धेन नरेधरो	१२	स्नात्वा तीर्थजलेन कऽपि घटः	१९
सम्भानयतु भयं मयि	९१	स्मृत्वाऽद्यापि यदाऽपराधपरिष—	१२१
मरहत्या स्नान	३६	स्वर्गास्थितोऽपि स पिता	९४
सन्निधि तत्र सावित्रा	४३	स्वर्गोऽसामधिपतिर्भूत—	३७
स श्रयसे भवतु	१४४	स्वस्ति स्वाध्रमतं पति	३१
स श्वसुर सा श्वश्रु	१२	स्वामिन्निष्पुतापते ! गमयता	१४३
महैव हरिसेनया भिनयनम्—	११३	स्वामिन् ! सुखं मखभुजामसि	७
सा गता न पुनरति	९५	हनुमान् न वेद वेद	१२७
सिञ्चसीतं सुधया मित्रोचने	७७	दहा ! वृद्धतपाधनास्तदधुना	७५
सीताकृते राघवलक्ष्मणाभ्यां कृत्या	७४७	हर्म्यं यस्य हिरण्यं क्षितिधर	११२
सीता चित्तरतेरयं विषय	११५	हाकारगर्भरदना	५९
सीतापतिर्निजयता	१२८	हाकारगर्भितमुखेषु बलीमुखेषु	१३१
सीतायामपितृस्थाया	९५	दुहारे प्रविर्षनप्रतिरसस्फोरदशाना	१०९
माना रामं सुभार्जुनं च दादं	१०४	दुहाराऽपि निराचकार	१०८
सीतायामनकुलं लालुपस्य	१०५	दुष्टं कं सञ्जसे	९३
सीते ! तं त्रिं शिमापि ?	९५	दृश्य ! दृश्य ! दीने	५५
साने ! सीते परिचिन्तित	८८	हे चन्द्रदास ! सहसा	९०
सुमीनं सूर्यमुनं	१०१	हं दमन्तः ! हं तुमन्तःकमनि	११५
सुधाकरसुधाधाम	१९	हे प्रताप ! प्रतीक्षस्व	१०८
		हं विमान ! पयमानमणि रत्न	१३७